

Életir. O. 61857/1.

ROUSSEAU J. J. ÉLETE ÉS MŰVEI

IRTA:

RÁCZ LAJOS

I. KÖTET

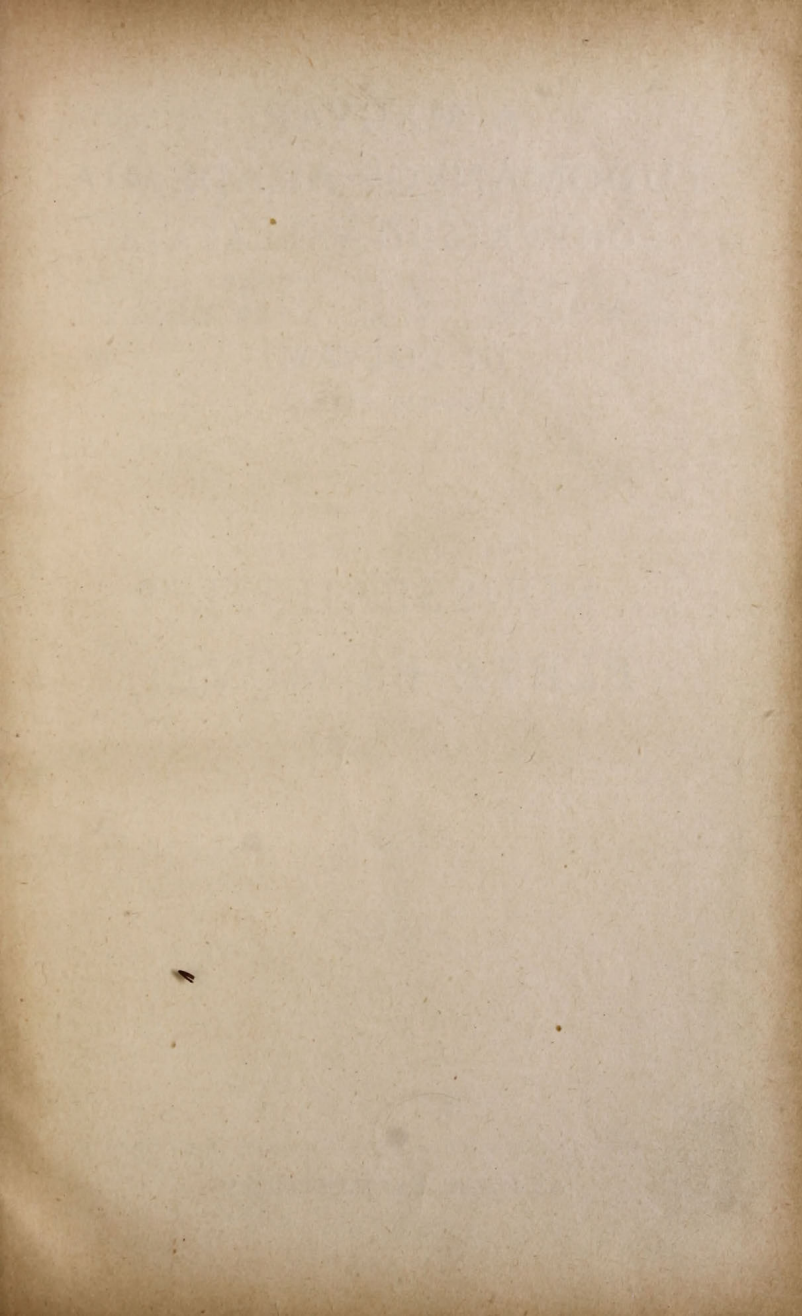

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1928

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

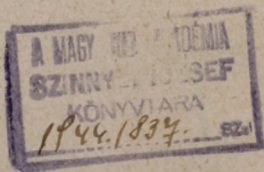
ÚJ FOLYAM

1928—1930. CYCLUS

ROUSSEAU J. J.
ÉLETE ÉS MŰVEI

AZ 1929-IK ÉVI ILLETMÉNY

124653

ELŐSZÓ.

Rousseau életrajzának megírásánál — mint E. Ritter nyug. genfi egyetemi tanár, a Rousseau-Társaság alelnöke, a nagyérdemű Rousseau-kutató pár évvel ezelőtt egy levelében nekem írta — azt kell szem előtt tartani, hogy életének első kétharmadrészére nézve *Vallomásaim* c. műve a főforrás, de természetesen a filológiai kutatás által tett pótlásokkal és helyreigazításokkal együtt; — mellékforrás 1731-től kezdődő levelezése, amely 1756-tól egyre bővebben csörgedez; az 1758—1762. években már a *Vallomásokkal* egyenlő jelentőségre emelkedik, 1762 nyarától, Rousseau Svájcba költözésétől kezdve pedig egész 1770-ig, Párisba visszatértéig főforrássá válik, — míg élete utolsó szakára nézve (1770—1778) B. de Saint-Pierre följegyzései (*La vie et les ouvrages de J. J. Rousseau*) szolgálnak életéhez főforrássul, kiegészítve Corancez és mások följegyzéseivel.

A jelen életrajz kidolgozásánál szorosan ehhez az útbaigazításhoz tartottam magamat s főforrásaim mind élete megírásánál, mind művei elemzésénél, eszméi kidomborításánál. — kell-e mondanom? — a Rousseau művei voltak. De ezek megértésére, a *Vallomások* itt-ott téves adatainak helyreigazítására, az egy és más helyen előforduló homály földeríté-

sére, hiány pótlására a lehetőség szerint azokat a segélyforrásokat is igénybe vettem, amelyeket ma a Rousseau-irodalom oly bő mértékben bocsát az olvasó és író rendelkezésére. Ezek közt első helyen a genfi Rousseau-Társaság által kiadott *Évkönyvek* (Annales) 16 kötetét kell megemlítenem, amelyek oly bámulatos gonddal, leleményességgel és szeretettel gyűjtik össze a Rousseau életére és műveire vonatkozó adatokat, illetőleg a még kiadatlan műveket és leveleket, derítgetik föl életének egy-egy homályosabb pontját, eszméinek más írók eszméivel való közelebbi vagy távolabbi kapcsolatát, iratainak keletkezési körülményeit s egy-egy burkoltabb célzatát, és ismertetik — teljes hozzáértéssel és alaposággal párosult tárgyilagossággal — a nemzetközi Rousseau-irodalom újabb jelenségeit. Az *Annales* köteteinek forgatása nélkül ma meg sem mozdulhat, aki Rousseauról bármi tekintetben írni akar. Másodsorban ott vannak a Rousseau életének, működésének és irodalmi munkásságának egyes részleteire vonatkozó különleges monografiák és tanulmányok (Rousseau mint pedagógus, mint botanikus, mint zenész, mint vallásbölcész, Rousseau elmebetegsége stb.), amelyek, amily egyoldalúak, époly mélyen igyekeznek tárgyakba behatolni és azt kimeríteni.

De a részletekbe menő és maholnap szinte áttekinthetetlen mennyiségre szaporodó vizsgálatok, tanulmányok és monografiák mellett az utóbbi 10—15 év, kivált a nagy író születésének 200 éves fordulója, e részletalkotásokat feldolgozó, összefoglaló Rousseau-életrajzokat is hozott felszínre. Mellőzve G. Vallette-nek *J. J. Rousseau Genevois*

c. nem teljes, mert a nagy író életének és műveinek csupán genfi vonatkozású részleteit felölelő, de a maga nemében páratlanul becses munkáját, itt csupán két nagyobb Rousseau-életrajzról akarok megemlékezni, amelyek bőséges adataikkal nekem is sok tekintetben útbaigazításul szolgáltak, u. m. *L. Ducros* három kötetes Rousseau életrajzáról (1908, 1917, 1918) és *E. Faguet* francia akadémikusnak öt kötetes Rousseau-munkájáról (1910—1913), mely utóbbiból a »Vie de Rousseau« és »Rousseau penseur« c. köteteknek vettem nagyobb hasznát. Ide lehet végül számítanom a *Correspondance générale*-t, Rousseau levelezésének új, teljes és kritikai kiadását, amely 1924-ben indult meg és amelyből máig 7 kötet jelent meg.

Mind e forrásokra való támaszkodásból, a gazdag Rousseau-irodalom bő felhasználásából következik, hogy művem írásánál nem az eredetiségre törekvés, az újat-mondani-akarás volt előttem uralkodó szempont, hanem az, hogy híven tükrözzem a Rousseau-kutatás mai állását, mai eredményeit vissza. Ez életrajz főcéljául azt tűztem ki, hogy az Rousseau életét és műveit pszichológiailag megvilágítsa, megérttesse: micsoda behatások alatt, micsoda motivumokból keletkeztek művei? milyen célt követett azok írásánál? s milyen eszközöket használt eszméi kidolgozásánál? Hogy e mellett egyéni fel fogásom érvényesítésére s a magyar vonatkozások kidomborítására is jutott terem és időm, azt a figyelmes és hozzáértő olvasó könnyen észre fogja venni.

Végül nem mulaszthatom el, hogy a Rousseau-Társaság vezetőjének: B. Bouvier elnök, E. Ritter

alelnök és A. François (volt) titkár uraknak is szíves tanácsaikért, útbaigazításaikért s az újabb Rousseau-irodalom nem egy értékes termékének megküldéséért hálás köszönetemet ez úton is ki ne fejezzem.

Sárospatak, 1927 október 1.

Ráczy Lajos.

ELSŐ SZAKASZ:

GYERMEK- ÉS IFJÚKOR

(1712—1742.)

I. FEJEZET.

G y e r m e k k o r a .

Genf a XVIII. század elején: politikai, erkölcsi, vallásos és tudományos légköre. Rousseau származása, ősei apai és anyai ágról, azok társadalmi viszonyai, atyja, anyja egyénisége, jelleme, szelleme. Első gyermekévek: az anyai szeretet és rendszeres nevelés hiánya, az érzékenység és képzelet rendellenes kifejlődése, a függetlenség szeretete. Olvasmányai, regények, Plutarchos.

Genf városa a XVIII. század elején 18.500 lakosú, politikai függetlenségére féltékeny és a fölött éber gonddal örködő, a kálvini tanokat, hagyományokat és puritán erkölcsöket híven követő kisdud köztársaság volt, amely erővel és bátorsággal, előrelátással és bölcs politikával hatalmas szomszédjai közepette is meg tudta őrizni politikai és vallásos önállóságát, s mint a kálvinista hitnek Európaszerte nagyrabecsült tűzhelye, központja, a többi országok üldözött protestánsainak is menhelyéül szolgált. A várost falak, bástyák és erődítmények övezik, amelyeket évről-évre erősítgetnek és a rendes helyőrségen kívül polgárőrséggel is őriznek, hogy a város függetlenségét minden váratlan támadással szemben, amilyenek még a XVII. század folyamán is (pl. 1602-ben) nem egyszer előfordultak, megvédelmezhessék. Ezek az emlékek, a polgárőrség két évenkénti nagy gyakorlatai és az

azokat követő ünnepségek minden genfire nézve a hazafiság erős iskolái voltak s Rousseau, Plutarchos olvasása mellett, nem minden tulzás nélkül tulajdoníthatta atyjával folytatott ez irányú beszélgetéseinek »azt a szabad és köztársasági szellemet, azt a fékezhetetlen és büszke jellemet, amely nehezen visel minden igát és szolgaságot«. »Szünet nélkül Róma és Athén nagy embereivel társalogva, úgymond, s magam is egy köztársaság polgárának és oly atya fiának születve, akinek a hazaszeretet a legerősebb szenvedélye volt, az ő példájára én is lánggra gyúltam.« Büszkeségét még fokozza, hogy a genfi köztársaság alkotmánya az általános népszuverénitáson alapszik, hogy minden bourgeois és citoyen — viszont ezek száma a XVIII. század elején mintegy 1300-ra ment — tagja a közgyűlésnek. A *citoyen de Genève* (genfi polgár) alig kevesebb büszkeséggel hangoztatta ezt a nevet, mint amely büszkeséggel mondotta egykor a római: *Civis romanus sum*. De ha papiron minden citoyen egyenjogú tagja volt a köztársaságnak, a valóságban a Kis Tanácsba és a főbb tisztségekre csak egynehány kiváltságos család tagjai juthattak el, amelyek mintegy kisajátították a város kormányzásának, igazgatásának jogát. Ez a körülmény a kormányzó patriciusokkal szemben demokratikus követelményekkel tölti el a polgárság szívét, amelyek a XVIII. század két első harmada folyamán, állandó küzdelmekre vezetnek az arisztokraták (vagyis kormányzók) és a demokraták vagy a kormányzásból kizártak közt, amelyek nem egyszer véres összeütközésekben robbannak ki (1707); ezeket a patriciusoknak ugyan sikerült elfojtani, de az elégedet-

lenség, az elkobzott jogok visszaszerzésének vágya, mint a parázs a hamu alatt, továbbra is ott forrongott a szegényebb polgárság kebelében. Rousseau, aki gyermekkorának jó részét e szegényebb lakosság körében, a Saint-Gervais-negyedben töltötte és később is onnan szerzi barátait, sokat átérezhetett az *Egyenlőtlenségről* szóló értekezésének a hatalmasok és gazdagok elleni kifakadásaiból, annak nem egy gondolatát otthon, atyja műhelyében hallhatta, szedhette föl.

Vallette Gáspár genfi író, a *Jean-Jacques Rousseau Genevois* kitűnő szerzője, a következőleg jellemzi honfitársait: A genfi heves, könnyen fellobbanó, rajongó, regényes, érzéki és vidám, szenvedélyes vitázó, akinek érdes logikája és csípős gúnyolódása teszi minden ékesszólását, kapcsolatban a kritika, a leszólás és befekettítés bámulatos erejével. Ducros L. francia író ezzel sok tekintetben egyezően azt mondja, hogy a genfiakat a folytonos órállás, ellenségeik támadásainak, készülődéseinek és összeküvéseinek szemmeltartása és elhárítása örökös figyelésre, vigyázásra kényszerítvén, őket mindenki iránt bizalmatlankodóvá, gyanakodóvá tette. Ehhez járult nálok, talán az allobrogoktól való leszármazásuk folytán, bizonyos érdesség, amelynél fogva a társalgásban kevésbbé igyekeznek szeretetreméltók lenni, mint igazukat kimutatni s ezt hol zordon logikával, hol — és igen gyakran — vaskos iróniával, gúnyolódással teszik; válaszukban nemcsak érveiket, álláspontjukat fejtik ki, hanem ellenfelüket szinte agyon is sujtják. E vitázási hajlandóságuk mellett jellemzi a genfiakat a gyakorlati érzék: nagyon jól értik a pénzszerzés módját, s ha

a patriciusok meg tudtak gazdagodni, a bourgeois-k is — s mint láttuk, Rousseau is ezek közé tartozott — rendben tartják háztartásukat, ügyelnek a bevétel és kiadás egyensúlyára.

Genf kálvinista város, ahol a református valláshoz való tartozás a polgárjog egyik föltétele, ahol a haza és a ref. vallás eszméjét másfélszázad diadalmas harcai és erkölcsi újjászületése elválaszthatatlanul eggyé forrasztották. S a város lakossága még a XVIII. században is rendületlenül és féltékeny gonddal örködött a város református jellegének megőrzésén. A hitbeli és erkölcsi tisztaság fölötti felügyeletet a 14 lelkész és a consistorium gyakorolta, amely szigorúan ellenőrizte a nép és a tisztviselők viselt dolgait, maga elé idézte az eltévelyedetteket és megbotlottakat, megdorgálta és pénzbüntetésre, esetleg a gyülekezet megkövetésére ítélte őket. A református egyház még ekkor hatalmasan szervezett nagyhatalom a városban. Ha a protestáns nevelés veszített is, dogmatikai tekintetben, korábbi merevségéből és türelmetlenségéből, teljes mértékben megőrizte erkölcsi tisztaságát, puritán ridegségét. A consistorium előterjesztésére hozott fényűzési törvények (1711; 1725) szigorúan megszabják az életmódban, ruházkodásban, bőkezűségben, gyászban kifejthető fényűzést; épúgy száműzik a mulatozásokat, a házárdjátékokat, a komédiát — legfeljebb a bábszínházat engedik meg; alig tűrik (csak szűk családi körben) a táncot, — s a műkedvelői hangversenyek az egyetlen, hivatalosan engedélyezett szórakozások. Mindennek következménye a genfi erkölcsök egyszerűsége, zordonsága. A munka általános törvény, még a jobb-

módúakra nézve is, a városban; a vasárnapi munkaszünet megtartására szigorúan ügyelnek; a gyermekek nevelése szigorú, katonai, férfias, az akarat, a büszkeség, a stoikus erények kifejlesztésére törekszik. Itt, ebben a légkörben szívtá Rousseau magába a tiszta erkölcsöt, az egyszerű, csendes élet kedvelését.

Ami a tudományos szellemet illeti, amely a XVIII. század elején Genfben uralkodott, *Chouet* Róbert ez idő tájban szakít a bölcelet terén a skolasztikus hagyománnyal, *Turretini* pedig a teológia terén Kálvin dogmatikai tekintélyével. *Chouet* cartésiusi bölceletéből fakadt a genfi tudományos iskola, élén *Cramer* és *Calandrini* matematikusokkal, mely tetőpontját tanítványukban: *Bonnet* Károlyban (1720—1793), a nagy hírű sensualista filozófusban és költői lelkületű természettudósban érte el, aki azonban vallásos meggyőződését mindvégig megőrizte, amennyiben számára a mindenség Isten temploma, Isten kijelentése, amely minden részében az ő imádandó bölcseségét és végtelen hatalmát hirdeti és mindenütt csodálatos harmoniát tüntet elénk. *Turretini*, a XVIII. század első harmadának kiváló teológusa (élt 1671—1737) lassanként a teológia körében uralkodóvá tette a szabad vizsgálatot, a keresztyén türelmet, az erkölcsiségnek a dogmánál többre becsülését, a szeretet evangéliumának előtérbe állítását, a különféle hitágazatú protestánsok testvéri egyességének gondolatát; a teológiai oktatásba tudományos módszert és racionális szellemet visz be s egyházi beszédei — amelyeket gyermekkorában talán Rousseau is hallgatott — világosság, egyszerűség és alaposság által tűn-

nek ki. Senebier genfi irodalomtörténetíró szerint »Turretini vitte be a filozófiát a teológiába, amelyről lehántotta a skolasztikus rozsdát, fejtette ki világosan a természetes vallást és ennek főbb igazságait s fogadta el először 1711-ben egy nyilvános vitatkozás alkalmával azokat az elveket, amelyeket Leibniz *Theodiceájában* kifejtett«. Ezeknek az eszméknek visszhangja Rousseaunak nem egy művében élénk fog bukkanni. Turretini, ha ragaszkodott is a keresztyénség sarkalatos dogmáihoz (kijelentés, háromság, váltság), a fősúlyt a biblia alapvető tanításaira, a keresztyén vallás erkölcsi és gyakorlati részére fektette. Szelleme, befolyása, Rousseau gyermekkorában, mind akadémiai tanártársaira, mind a genfi egyházi szónokok gondolkozására rányomta a maga bélyegét.

Ugyanily jelentékeny befolyást gyakorolt e korban a természetjog terén *Burlamaqui* J. J., aki 1723-ban neveztetett ki a genfi akadémia jogtanárává, mind előadásaival, mind később tankönyveivel; e művekből látjuk, hogy e téren ő volt a Rousseau mestere, ő közvetítette Rousseauval a Grotius, Barbeyrac és Puffendorf eszméit.

Vajjon abból, amit Genfben nyomtatnak, írnak, előadnak, — mennyi juthatott el a Rousseau atyjának órásműhelyébe? Tudnunk kell, hogy az órákészítés Genfben a hatóságtól féltő gonddal ápolt ipar, magok az órák a munkásság arisztokratái voltak, akiknek a bourgeois- vagy citoyen-rendbe kellett tartozniok s akik csak nagyon szigorú próba után fogadtattak be az órás-céhbe úgy, hogy a céhbe-tartozás kiváló megtiszteltetést, szinte felsőbbrendű állást jelentett. Rousseau ebben

a környezetben nyerte gyermekkorának első benyomásait, kiválóan fogékony lelke ebben a szellemi légkörben, ennek hagyományai, érzelmei és elvei körében indult fejlődésnek. Sok-sok évvel utóbb egyik levelében joggal magasztalja a genfi órásokat, mint tanult és eszes embereket, joggal teszi hozzá, hogy atyja is az volt, ami a többi valamennyi. Igen, a genfi órásook intelligens, világos fejű, tudnivágyó, vallásos és politikai vitatkozássokra hajlandó, már mesterségüknél fogva minden újabb találmány iránt fogékony, külföldi utazásaiknál fogva a művelt nagyvilág dolgai iránt érdeklődő és azokat a saját viszonyaikkal összehasonlító emberek voltak, akik esténként — a társas-köreikben (cercles) összejöttek — a napi eseményekről, a közeli és távoli világ dolgairól szenvedélyes hévvel és éles logikával vitatkoztak. Nagyon természetes, hogy ezek a vitatkozó és okoskodó órásook nagyon szerettek olvasni is, és pedig nemcsak regényt, hanem mindenféle történeti, politikai és népszerű természettudományi könyveket. Atyja korában, mondja Rousseau, nem volt jól nevelt polgár, aki ne tudta volna Plutarchosát könyv nélkül, s volt egy idő, amikor a fiatal Rousseau jobban ismerte Athén, mint Genf utcáit, a fiatal emberek pedig egyre csak törvényhozásról, a társadalom létrejöttének vagy reformálásának eszközéről beszélgettek. Egy másik jegyzetéből látjuk, hogy »legelső és legjobb kozmográfiai leckéit egy órás (atyja) munkaasztalánál vette«. Azt már láttuk, hogy a lelkészek szószéki beszédekben az új teológia és filozófia eszméit hirdették; ha tudjuk, hogy Rousseau családjában az órás a lelkésszel

érintkezett, egy újabb csatornát találtunk, melyen a kor mozgó eszméi az órák-műhelybe szivárogtak, mint ahogy a lelkész-nagybácsi könyvei is oda jutottak. Látjuk tehát, meg volt a lehetősége, módja, hogy mindannak, ami Genfben, a genfi egyházban, államban, tudományos körökben a lelkeket mozgatta, visszhangja a Rousseau Izsák műhelyébe is eljusson s ott megbeszélés, bírálat tárgyát képezze.

Ebben a városban, ily szellemi és erkölcsi légkörben született Rousseau János-Jakab 1712 június 28-án Rousseau Izsák és Bernard Zsuzsánna szülőktől. A Rousseau-család a XVI. század közepén, a franciaországi vallásüldözések elől menekülve telepedett le Genfben; a Montlhéryből származó s Párisból menekült Didier Rousseau könyvkereskedő, mint genfi lakos (habitant) 1549 okt. 15-én teszi le a tanács előtt a hűségeskü s 1555-ben kapja meg a polgárjogot, — az ekkor fizetett illeték szerint elég jó anyagi helyzetben kellett lennie. Ime a szabad hit, a demokratikus egyház szeretete, érettük az összes régi kötelek megszakítása már az első ismert ősnél uralkodó vonás! Didier R. Genfben előbb bor-, azután könyvkereskedéssel foglalkozott. Második házasságában, melyből gyermekei származtak, egy szavojai parasztgazda leányát (Mie Miège) vette el; így Rousseau ösei egyfelől francia, másfelől szavojai eredetűek, vagyis ott rejlik bennök egyfelől a franciák élénk vére, másfelől a szavojaiak finomabb és a genfiéknél kevésbé feszes szelleme. Talán ez a vér s ez a szellem okozta, hogy a Rousseauk némi kis, de az akkori idők szigorú erkölcsi felfogása szerint már megrovásra méltó mulasztásuk, ballépésök miatt

nem egyszer consistoriumi megintésben részesültek; vajjon nem ez a francia vér támad-e föl olykor a Jean-Jacques ereiben és tetteiben is?

A Didier második fiának, Jean Rousseunak a leánya egy *órász*hoz ment nőül s János nevű fia a vejénél órasmesterséget tanult. Ennek a II. Jean-nak 19 gyermeke született és ezek közül a 7-ik *Dávid* (1641—1738), volt a Rousseau Izsák atyja s a mi hősrünk nagyapja. Dávidnak életben maradt hat gyermeke közül három fia órasmesterséget folytatott, mint már atyjok és nagyatyjok is; három leánya, Jean-Jacques nagynénjei, közül Clermonde (aki 1719-ben az A. Fazy felesége lett) s kivált Zsuzsánna (tante Suzon = Zsuzsa néni, aki 1730-ban Gonceru-hoz ment férjhez) helyettesítette utóbb bátyja, Izsák háztartásában az elköltözött feleséget és anyát. A Rousseauk, amint sorban elvonulnak szemeink előtt, mind a jómódú polgársághoz tartoznak, de viszont egy tagjuk sem foglalt helyet a tanácsokban s nem szerepelt az egyetemi anyakönyvben; Ritter J. ítélete szerint mind munkás, becsületes, derék és érdemes polgárok és iparosok, bár a tiszta vízben helyel-közzel egy kis zavaros és iszapos erecske is föl-fölbukkan. Ilyen kissé iszapos erecske volt Rousseau *Izsák* (1672—1747), a Jean-Jacques apja. Fia, műveinek több helyén, nagy tisztelettel és dicsérettel emlékezik atyjáról, őt ritka becsületes~~ességű~~, bátor és erősl elkü, mesterségében ügyes és szorgalmas férfiúnak rajzolja, akiben lángoló hazaszeretet a legfelségesebb erényekkel, minden nagyért és szépért való lelkesedéssel egyesült. Ámde az éremnek másik oldala is van: ez azt mutatja, hogy R. Izsák állhatatlan ember, mert bár

ügyes órás, 1694-ben felcsapott táncmesternek, de ezt a mesterséget nem sokáig űzte, mert a következő évben már megint órasmester gyanánt szerepel; fia tanúsága szerint lángolóan szerette a feleségét s mégis egy évi házaselet után Konstantinápolyba ment és »a szeráj órása« lett és hat évet töltött ott. Élénk, tüzes temperamentum, akiben erősen él személyes függetlenségének tudata, a minden elnyomástól, igazságtalanságtól, erőszaktól való irtózás, de aki éppen azért könnyen fölizgul és megsértődik s a legcsekélyebb igazi vagy ügyvélt sérelemre, mely polgári büszkeségét éri, hamar kész a veszekedésre és verekedésre; könnyűvérű, muzsikáló, a pénzt kevésbé becsülő, utazni, világot járni szerető ember (Jean-Jacques ez utóbbi vonást, valamint a zenei hajlandóságot tőle örökölte), ebből folyólag kevésbé szorgalmas munkás; szenvedelmes vadász, de fáradhatatlan olvasó, aki a szépirodalmi művek mellett Plutarchost, Tacitust és Hugo Grotiust is érdekléssel olvasta; pezsgő és ábrándozó szellemű, a közvetlen benyomás és érzés uralma alatt álló, éppen azért ingatag jellemű, a tervszerű, következetes cselekvésre kevésbé rátermett férfiú, — végül kellemes modorú, kiválóan vonzó, szeretetreméltó cimbora. Látni fogjuk később, hogy szellemének és jellemének mennyi vonása átöröklődött fiára!

Anyai részről szintén jó, majdnem magasabban álló családból származott, mint apai ősei voltak. A *Bernard*-család régi jómódú polgárcsalád volt Genfben; Bernard Sámuelnek, aki 1596-ban nyert (Szavojából menekülve) polgárjogot Genfben és egy gazdag posztókereskedő leányát vette el, hagyatékában eléggé gazdag könyvtár is maradt

hátra; legidősebb fia lelkész lett; Jakab fia, aki három éves volt, midőn ő meghalt, könnyelmű, erkölcstelen életű ifjú lett, aki több ízben szenvedett pénz- és fogságbüntetést, négy ízben kért hibáiért a consistoriumtól és a tanácstól térdenállva bocsánatot és ígért jobbulást, de hiába. 1672-ben házasodott meg s 1673 február 6-án született *Zsuzsánna* leánya, a Jean-Jacques anyja, aki már kilenc éves korában elvesztette atyját, úgyhogy nagybátyja: Bernard Sámuel lelkész vezetése és nevelése alá került és így kitűnő nevelésben részesült. »Rajzolt, énekelt, theorbán kísérte énekét, volt olvasottsága és meglehetősen verseket készített«, — e mellett »szép, szellemes« nő volt. Jean-Jacques nem ismerte anyját, aki nyolc nappal az ő születése után meghalt, de atyja sokat beszélt neki róla, — a családi viszonyaikat is csak nagyjából ismerte, hiszen korán elszakadt atyjától és rokonságától; innen magyarázhatók a *Vallomásaiban* e tekintetben előforduló tévedések (pl. anyai nagyatyját lelkésznek mondja s szülei egybekelését is inkább regényes színezéssel, mint pontos adatokkal beszéli el).

»Anyám gazdag, okos és szép volt, apám nem minden fáradság nélkül tudta őt megnyerni. Szerelmük jóformán életükkel kezdődött; 8—9 éves korukban együtt sétáltak esténként a Treille-sétányon; 10 éves korukban nem tudtak többé elválni egymástól. Lelkők rokonszenve és összhangja megerősítette bennök azt az érzést, melyet megszokás szült... A sors, amely szenvedélyekkel ellenkezni látszott, csak még jobban lelkesítette őket. A fiatal szerelmes, nem tudván elnyerni az imádott nőt, a fájdalomtól emésztődött; a leány azt tanácsolta

neki, hogy utazzék s felejtse el. Hiába utazott; szerelmesebb volt visszatértekor, mint valaha... Bernard Gábor, anyám testvére, apám egyik leánytestvérébe lett szerelmes; de ő csak úgy egyezett bele férjhezmenetelébe, ha fivére elveszi a Bernard-leányt. A szerelem mindent rendbe hozott s a két esküvő egy napon történt.« Lehet, hogy Jean-Jacques szülei gyermekkoruktól fogva szerették egymást, de a valóság az, hogy csak 32 éves korukban kelték egybe, s addig a csinos, szeretetreméltó Bernard Zsuzsannának nem egy kellemetlenségen, illetőleg megpróbáltatáson kellett átesnie, amennyiben előbb azért, mert egy házas ember, egy tekintélyes polgár őt többször meglátogatta, máskor meg azért, mert parasztleánynak öltözve osont ki az utcára, hogy a komédiát megnézze, — a consistorium elé idéztetett. Előbbi esetben, miután megígérte, hogy látogatóját többé nem fogja fogadni, az idézés visszavonatot, de utóbbi esetben, habár vétsége, mai szemmel tekintve, ártatlan jellegű csintalanság volt is, az 1695-ik év erkölcsi felfogása megkövetelte, hogy érte a consistorium elnöke megleckéztesse. Ámde ő nem jelent meg az idézésre; ez az ellenszegülés csak súlyosbította esetét, mert most már a consistorium előtt kellett a dorgatoriumot elszenvednie. Ujabb engedetlensége folytán a tanács megbízottja ment érte s a városházán meghagyták neki, hogy tartozik a lelkesz urak előtt megjelenni és dorgálásuknak magát alávetni; — így hát akarva-nem-akarva engedelmeskednie kellett. Az előbbi eset nyilván bizonyítja, hogy B. Zsuzsánna bájos, szemrevaló leány volt, aki nem egy férfi keblét hozta hevesebb dobogásba; ámde sem a

consistoriumi jegyzőkönyvek, sem más adatok nem mutatják, hogy erénye a legkisebb gyanúra adott volna okot; nem később sem, — bár »szépsége, szelleme és képességei sok hódolót szereztek neki«, — midőn a férje, mint fiatal asszonyt, hat évig magára hagyta.

Rousseau Izsák házassága Bernard Zsuzsannával 1704 június 2-án ment végbe (Bernard Gábor sokkal hamarabb, 1699 őszén vette el Rousseau Theodorát); a fiatal asszony nevelő nagybátyjától 6000, édes anyjától 10.000, összesen tehát 16.000 forint hozományt, az akkori időkben elég tekintélyes összeget vitt magával új háztartásába. Férje 1500 forintot örökölt anyjától, atyai öröksége csak jóval ezután, atyjának 1738-ban bekövetkezett halála után nyílt meg.

Az ifjú házasok — mindkettő büszke és szabad természet — 1705 március 15-én részesültek az első családi örömben, első fiuk (Ferenc) születésekor. »Azután, írja Jean-Jacques, el kellett válniuk; apám egyetlen fiútestvérem születése után pár hónap múlva meghívásra Konstantinápolyba ment.« Miért kellett elválniuk? nem tudjuk. Talán a spanyol örökösödési háború következtében beállott nagy inség miatt az órásmesterség nem jövedelmezett eléggé? vagy anyósával nem tudott a fiatal férj megegyezni? — mind a két ok fennforoghatott, kapcsolatban Izsák költekező természetével, s talán az utazás- és kalandvágy is hozzájuk járulhatott. Keletről 1711 szeptember havában tért vissza felesége hívására Genfbe s a következő év június 28-án született második fiok: Jean-Jacques, aki így igazán a visszatérés örömében fogant gyermek. Vajjon

nem kell-e azt az atyát, aki alig egy évi házasság után esztendőkre ott hagyja csinos, kedves, forrón szeretett és szerető feleségét, aki minden nagyobb felindulás nélkül engedi — mint látni fogjuk — mind a két gyermekét az idegen, ismeretlen világba elkóborolni: könnyelmű, gondatlan embernek tekintenünk? Jean-Jacques, ha tőle örökölte Genf, a köztársaság és a protestantizmus erős szeretetét és ezek miatt érzett büszkeségét, sajnos, e családi foltot: a gyermekek iránt való közömbösséget, azok könnyelmű elhagyását, azok nevelési gondjának másra ruházását is tőle kapta örökségbe. A házi tűzhely gondatlan őrzése és folytonos ide-oda helyezése ő nála már szinte annak teljes kialvásáig fokozódott!

Néhány nappal Jean-Jacques születése után a fiatal anya július 7-én, 39 éves korában gyermekágyi láz következtében meghalt. Jean-Jacques születése, valamint anyja halála anyjának *Grand'rue* 3. szám alatti házában történt; ez az utca (a Rhône balpartján) szomszédos a Szentpéter-székesegyházzal, ahol Jean-Jacques július 4-én megkereszteltetett. 1793-ban tévedésből adták a Rhône jobbpartján a Saint-Gervais-negyed egy utcájának, amelyben R. Izsák később lakott (a Coutance-utcának) a *Rue Jean-Jacques Rousseau* nevet és illesztettek ez utca egyik házában falába emléktáblát e felírat-
tal: *Itt született J. J. Rousseau.* 1904-ben, a hibát jóvá téve, a Grand'rue 40. sz. házában falába illesztettek márványemléktáblát, az ő bronz arcképével és e felirattal: *Itt emelkedett az a ház, amelyben J. J. Rousseau 1712 június 28-án született.*

Az anya elvesztése pótolhatatlan veszteség lett

Jean-Jacques-ra nézve! A háztartás vezetését atyjának tíz évvel fiatalabb huga, *Zsuzsánna* vette át s figyelemmel, jóakarattal igyekezett a két kis fiú mellett az anyát pótolni. Jean-Jacquesnak volt egy fiatal, jószívű, hűséges szárazdajkája is, *Jacqueline Danel*, akit *Vallomásaiban* »ma mie Jacqueline« névvel nevez s aki őt mindvégig szeretettel gondozta, úgyhogy Jean-Jacques élte fogytáig meleg szeretettel gondolt reá. A figyelmes ápolás és gondozás, meg a bizalmas otthon, melynek melege a gyermek derűs kedélyének kifejlődésére oly szükséges, így nem hiányzott számára, de ez azért nem pótolhatta teljesen az anyai gyöngédség és szeretet befolyását és példáját, amelyeket épen csak az anya gyakorolhat és kelthet életre. A kis Jean-Jacques »gyöngye, beteges testtel«, »majdnem haldokolva« született; »nagynéném oly nagy gondot fordított reám, hogy megmentett«, — innen örök hálája nagynénje iránt, akinek 1767-től kezdve 100 livre évjáradékot biztosított. Nagynénjéről, »tante Suzon«-ról bájos képet fest *Vallomásaiban*: »Folyton... nagynéném körül voltam; néztem himzését, hallgattam énekét, mellette ülve vagy állva — és boldog voltam. Vidámsága, gyöngédsége, kedves alakja oly mély benyomást hagytak bennem, hogy még most is látom arcát, tekintetét, szokásait; emlékszem az ő nyájas csevegésére... Meggyőződése, hogy neki köszönhetem a zene iránti hajlamomat; szerfölött sok dalt tudott, amelyeket nagyon kellemes hangon énekelt. Éneke akkora gyönyörűséggel hatott rám, hogy nemcsak sok dala megmaradt emlékezetemben, hanem még ma is, midőn őt már elvesztettem, a gyer-

mekkorom óta elfelejtett dalok kimondhatatlan édességgel lassankint fölüljúlnak bennem...»

Rousseau Izsák kisebb fiára vitte át azt a meleg, mély szeretetet, amelyet elhalt felesége iránt érzett. »Nem tudom, apám mint viselte el ezt a veszteséget, de tudom, hogy sohasem vigasztalódott. Azt vélte mindig, hogy őt látja bennem, de nem feledte el, hogy én fosztottam meg tőle; sohasem csókolt meg anélkül, hogy ne éreztem volna sóhajtásaiban, vonagló öleléseiben, mint vegyül keserű fájdalom kedveskedéséhez; és még gyöngédebbé váltak kedvességei. Ha azt mondta: »Jean-Jacques, beszéljünk anyádról! Hiszen apám — válaszoltam — akkor mindketten sírni fogunk, — és ez az egyetlen szó már könnyeket csalt a szemébe. Ah, mondofta zokogva, add vissza nekem, vigasztalj meg érette, töltsd be az ürességet, melyet lelkemben hagyott! Szeretnélek-e így, ha csak a fiam volnál?« Ez a benső, sőt rajongó szeretet korán és erős mértékben kifejlesztette a gyermek érzékeny lelkületét. Mint maga mondja: »Amaz ajándékok közül, amelyeket az ég szüleimnek adott, az érző szív az egyedüli, melyet reám hagytak«. »Éreztem, mielőtt gondolkoztam volna.«

Míg hét évvel idősebb testvérét, aki atyja mellett már az órásmesterséget tanulta, elhanyagolták, úgyhogy ez kicsapongásra adta magát, mire más mesterhez adták, hol ismét csinyeket követett el, míg végre 17 éves korában megszökött és egészen eltűnt (állítólag Németországba ment, ahol teljesen nyoma veszett), — a kis Jean-Jacques-ot egész környezete bálványozta, buzgón gondozta és gyöngéden szerette. A külvilággal kevésbé vagy

egyáltalán nem jutott érintkezésbe; nem engedték meg neki, hogy az utcán futkosson a többi gyermekkel, vagy az iskolába járjon s így az egykorú fiúkkal való eleven érintkezés, barátkozás és versengés örömeit nem ismerte. Első tíz éve teljesen az otthon, apja, nagynénje, dajkája, rokonai, szomszédai, tehát csupa felnőttek körében folyt le, ami alkalmas volt arra, hogy szellemét koraéretté tegye, lelki tehetségei fejlődését korán megindítsa. Kivált a gyöngye egészségére való tekintet volt az, ami az atyát arra indította, hogy fiát lehetőleg minden külső befolyás alól kivonja. De meg nyilván szerette is, ha kis kedvence a közelében, a műhelyben tartózkodott, ott babrálgatott, csevegett, — ilyenkor még a munkája is vígabban haladt előre. Máskor meg Suzon néni körül forgolódott és hallgatta az énekét.

Első tanítója maga az atya volt; ő tanította meg elég korán és rövid idő alatt, szinte játszva, olvasni és írni. Persze valami helyes, szabályos módszerre nem szabad e tanításnál gondolnunk; ez a lehető legtávolabb állott az atya lényétől, aki mindazt, amit tudott, maga is önművelés útján sajátította el. Mily módszertelenül járt el e tekintetben, mutatja az, hogy mindama könyveket, amelyek felesége könyvtárából — aki azokat nagybátyjától örökölte — hátramaradva műhelye asztalán hevertek s amelyekből munka közben maga is olvasgatótt, mint Tacitus Germaniája, Plutarchos Párhuzamos életrajzai (mind a kettő francia fordításban), Bossuet Histoire universelle-je, Le Sueur Histoire de l'Église et de l'Empire-ja, La Bruyère »Les Caractères«-je, egypár népszerű tudományos munka

(Fontenelle), végül a Honoré d'Urfé, La Calprenède, Mlle de Scudéry regényei: *Astrée*, *Cléopâtre*, *Amadis de Gaule*, *Le Grand Cyrus*, — fiának is mind a kezébe adta az olvasás gyakorlása céljából. Nappal az öt-hat-hétéves fiú — egy fekete hajú, villogó szemű gyermek — aki lassanként nemcsak folyékonyan megtanult olvasni, hanem érdeklődni is kezdett az olvasmányok iránt — fennhangon olvasott apjának, este vacsora után apa és fiú egymással versenyt olvasta »a nagy század« regényeit, ezeket a büszke és nemes érzésektől duzzadó históriákat. »Eleinte csak arról volt szó, hogy mulattató könyvekkel gyakoroljam magam az olvasásban, de nemsokára oly naggyá lett az érdeklődés, hogy szünet nélkül olvastunk éjeken át, s csakis a kötet végén állapodtunk meg. Néha apám reggel, már a fecskéket hallva, szégyenkezve mondotta: »Feküdjünk le; én épen olyan gyermek vagyok, mint te!« Bájos adat, amely mutatja, mily módszertelenül, sőt mily pedagógia-ellenesen nevelte atyja Jean-Jacques-ot. A regényeknek az 1719-ik év nyarával vége szakadt, anyja könyvtárát kiolvasták s azután következtek a komoly könyvek: Le Sueur, Nani, Bossuet, Plutarchos, La Bruyère, Fontenelle művei, Ovidius *Metamorphosis* s Molière néhány kötete. Különösen Plutarchos erősen lángra gyújtotta a koraérett gyermek képzeletét; »folytonosan Rómával és Athénnel foglalkozva, együttélve úgyszólván az ő nagy embereikkel s oly apának fia lévén, aki szenvedélyesen szerette hazáját, az ő példájára föllelkessedtem, magam görögnek vagy rómainak képzeltem s átalakultam azokká a személyekké, kiknek életét olvastam; az állhatatosság és bátorság jellem-

vonásainak elbeszélése szememet sugárzóvá, hango-mat erőssé tette», — sőt egyszer, Scaevola bátor-ságának illusztrálására, kezét az izzó parázs fölé tartotta. Ezek az olvasmányok fejlesztették ki, mint mondja, büszke és szilaj, a szolgaságot és jármot nem tűrő szellemét. E regényekből és történeti ol-vasmányokból alkotja meg első képzeit a világról, s e képzei, e regényes, ideális felfogása, mely annyira elütött a való világtól, későbbre is meg-maradtak lelkében. Képzelete és érzékenysége, me-lyet ez a nevelés kiválóan kifejlesztett, továbbra is uralkodó vonás maradt nála; de viszont ez a neve-lés nem volt alkalmas arra, hogy a kötelesség esz-méjét lelkébe vesse, hogy a fegyelem és alárendelés képzeit benne kifejlessze.

Tíz esztendő telt el így, gyermekéletének ké-sőbb is visszasóvárgott tíz kellemes, nyugodt, bol-dog esztendeje az édes otthon körében. Boldogsá-gából csak egy hiányzott: az egykorú testvér (bátyja jóval idősebb volt) vagy barát s a vele folytatott gyermekjátékok. Az élénk, fogékony elméjű, érzé-keny, kissé leányos természetű fiúcska szeretetre-méltóságával már ekkor is — mint később számos látogatója tapasztalta — nagy vonzóerőt gyakorolt környezetére, ami utóbb annyi barátot szerzett neki s ami, mint Bernardin de Saint-Pierre följegyzé-seiből látjuk, még a morózus, megtört, beteges aggastyánnál is meg-megnyilvánult.

1722 nyarán Rousseau Izsák, aki nehéz, vesze-kedésre, verekezésre hajló természet volt, össze-zördült Gautier Péter franciaországi kapitánnyal és Genf-vidéki földbirtokossal, aki nem akarta neki megengedni, hogy le nem kaszált rétjén végig men-

jen, mire a fölhevült Izsák célba vette őt puskájával, majd pár hónap mulva (október 3-án), midőn vele a városban az utcán találkozott, őt párbajra hívta ki s midőn Gautier ezt vonakodott elfogadni, kardot rántott ellene és megsebezte az arcán. Háromhavi fogságra ítélték, — de R. Izsák, nem várva be az idézést és az ítéletet, jobbnak látta október 11-én örökre elhagyni a genfi köztársaság területét, vagy mint fia mondja: »kiközösíteni magát hazájából, semhogy engedjen ott, ahol — hite szerint — a becsület és szabadság forog kockán«. Jean-Jacques itt kissé szépítve tünteti föl atyja erőszakos és jogosulatlan föllépését. R. Izsák, aki a közeli Nyonban (Vaud-földön, a Léman-tó partján) telepedett le, nem gondolt arra, hogy fiait magával vigye, hanem sógorának, Bernard Gábor mérnöknek, aki akkor Genf erődítményeinél volt alkalmazva, gondjaira bízta őket, — vagyis a kis Jean-Jacques otthona örökre felbomlott, nevelése félbeszakadt s a családi otthon jótekonny hatása reá nézve megszűnt, ő — szinte egész életére — bolyongó vándorrá, otthontalan csavargóvá vált. Míg bátyját egy más órászmesterhez adta be nagybátyja, Jean-Jacques-ot, a saját Ábrahám fiával együtt, Bossey-ban, egy Genf-vidéki kis faluban, a lelkésznel helyezte el ellátásra.

II. FEJEZET.

Tanulói és tanoncévek.

Bossey, a falusi élet gyönyörei, a természet iránti érzék fölébredése; tanulmányai, első barátsága, a szenvedett jogtalanság fellázítja. Nagybátyjánál Genfben, tétlenség, első szerelmei, a műhelyben, mestere durvasága, az új élet hátrányos befolyása; kamaszévek, olvasmányai, szökése.

Rousseau két évet (1722 október 21-től 1724 őszéig) töltött Genf közelében, a Salève-hegy tövé-
nél fekvő *Bossey* faluban Lambercier lelkésznél
s e két évet mind *Vallomásaiban*, mind élete utolsó
éveiben írt *Álmodozásaiban* gyermekkorra boldog,
nevelése tekintetében fontos évei közé sorolja. Bi-
zonyos, hogy a bosseyi nyájas lelkészlak — a kapu
előtti terrásszal, melyre ebéd után kiültek s amelyre
később nagy ünnepélyességgel diófát ültettek,
jobbra Lambercier szobájával, melynek falát pápák
rézmetszetű képei díszíték — a maga csöndjével,
nyugalmával, erkölcsileg tiszta légkörével, Lam-
bercier lelkész (aki mintegy 46 éves volt) és pár
évvel fiatalabb nővére, Gabriella a gyermek iránti
figyelmökkel, jóindulatukkal megkönnyítették neki
a szülei otthonból az idegen nagyvilágba való ki-
lépést. Oly emberek környezetében és vezetése
alatt, akiket tisztelnie kellett, akiknek szeretetét
érezte, aránylag könnyen elviselte a szülei háztól

való elszakadást, annyival inkább, mert együtt élt ott hasonkorú unokatestvérével, akivel csakhamar meleg és benső barátság kötötte össze, úgyhogy szinte elválhatatlanok voltak. »Tanulás közben én súgtam a leckéjét, ha akadozott; ha elvégeztem feladatokat, segítettem neki és mulatságainkban az én fürgeségem segítette őt.« Ezenfelül a falusi élet békés nyugalma az ő természetes hajlamaival és szükségleteivel a legteljesebb összhangban állott.

Míg benn, Lambercier dolgozószobájában kész örömmel szívta magába a lelkész tanításait, aki minden fész és pedantéria nélkül, könnyed, vonzó modorban a latin nyelv elemeibe és a középiskola egyéb tárgyaiba igyekezett növendékeit bevezetni — Rousseau tanúbizonysága szerint Lambercier okos ember volt, aki becsületes és szilárd, ha nem is mindig ügyes kezekkel, bölcseséggel és jósággal nevelte növendékeit, — az órák végeztével künn a kertben, az udvaron, a mezőn szabadon átengedhette magát a természet szépségeiben: a virágokban, a madarak énekében, a patak csörgedezésében, a nap keltében való gyönyörködésnek, át a játéknak vagy a kézimunkának. Mind a háromban bő része volt Bosseyben: a természet nyájas, derűs, megragadó vagy megrendítő képeinek szemléletében, a pajtásával való játékban s a mindenféle házi munkában (kapálás, gyomlálás stb.) való segédkezésben. *Vallomásaiban* a legbájosabb színezéssel írja le életök eseményeit; tolla alatt minden, a legjelentéktelenebb dolog is színt és életet nyer: »Látom a nyitott ablakon beröpülő fecskét, a legyet, amely kezemre száll, míg felmondom leckémet, látom a málnabokrokat a magasan fekvő kertben, melybe a ház

hátulja mélyedett, amint beárnyékolják az ablakot s néha behajolnak rajta». Körülményesen leírja a Lambercier-lelkész diófa-ültetésével kapcsolatban (amelynél nekik is jelentős szerep jutott) általok ültetett fűzfa történetét, melyhez — mivel a locsoló vizet messziről kellett oda hordaniok s nem engedték őket utána futkosni — a diófa medencéjétől földalatti csatornát vezettek, hogy az titokban a fűzfához vezesse annak a víznek egy részét, mellyel a diófát öntözték. De a lelkész az öntözéskor észrevette, hogy víze a diófa medencéjétől másfelé, a fűzfa felé folyik, kapát hozott s összerombolta vele a csatornát, tele torokkal kiabálva: Vízvezeték! vízvezeték! s az egész vezeték a fűzfákkal együtt tönkre ment.

Épíly részletesen adja elő az *Emil* II. könyvében a biblia megkeresésének történetét, amelyet sötét őszi estén kellett az elhagyott templomból egymagának elhoznia, amikor szilárd akarata a sötétségtől irtózó ösztönszerű félelmén végre is diadalt aratott. A Lambercier kisasszony iránti tisztelet és szeretet, ebből folyólag az a törekvés, hogy neki kellemetlenséget, fájdalmat ne okozzon, a tanulásban is serkentőleg hatott rá. »A templomban, midőn a hittanból feleltem, ha néha zavarba jöttem, a habozásom rögtön elmúlt, amint Lambercier kisasszony nyugtalan és fájdalmas arcára tekintettem. Ez jobban szomorított, mint a nyilvánosság előtt való szégyen.« »A kisasszony feddéseitől kevésbé féltem, mint a megszomorításától.« A kisasszony, »aki anyai szeretetet tanúsított irántuk«, néha meg is verte őket, ha megérdemelték, — s e büntetés még fokozta Jean-Jacques szeretetét iránta és arra

ösztönözte, hogy kerülje a verés újból való kiérdemlését. Ugyanez a verés keltette föl benne, mint írja, a korai nemi ösztönt is, úgyhogy emiatt aztán inkább óhajtotta, mint félt tőle, hogy újra kikapjon; ezt némileg a kisasszony is észrevette, mert a második verés után látva, hogy a büntetés nem felel meg céljának, kijelentette, hogy lemond róla, — s azontúl a fiúkat, akik eddig vele egy szobában háltak, más szobába tették át s nagy fiúkként bántak velök.

A Bosseyben töltött két esztendő, mely megnyitotta az érzékeny és szenvedélyes gyermek szemét a természet szépségei iránt s szívében örök rajongást keltett iránta, a szabad levegőn való mozgás, a testi erő gyakorlása, melyet a fiúk játéka, kerti munkája, birkózása magával hozott, a szellemi és testi tevékenység szabályos váltakozása, — mindez nagyon előnyös hatást gyakorolt a kis Rousseau egészségi állapotára. Az önmagába mélyedés, a saját érzelmeivel, fantáziáival való foglalkozás hajlandósága háttérbe szorult nála; igazi gyermek volt, aki örömét találta a játéokban, a gyermeki szórakozásokban és foglalatosságokban, amelyek otthon, a szülei háznál idegenek voltak előtte; szeretett ugrálni, pajkoskodni s így testi erősödésével kapcsolatban élénk, hetyke modorra tett szert, ami rajongásra hajlandó természetének üdvös ellensúlyozására szolgált. A rendszeres oktatás, amelyben most először részesült — érdekes dolog megjegyeznünk, hogy Rousseau, aki majd 50 év múlva a nemzeti vagy nyilvános iskolázás ékes hirdetője lesz, ebben a nyilvános oktatásban Genfben sohasem részesült — szintén hozzájárult

ahhoz, hogy benső életében a mértéktartás, a rend és szilárd irány eszméit meggyökereztesse. Ha még hozzávesszük, hogy Bosseyben vallásos és erkölcsi nevelése is megfelelő ápolásban részesült, hogy állandó felügyelet alatt tartották őket és mindent gondosan kerültek, ami ártatlan gyermeki gondolkozásukra káros hatással lehetett volna; hogy mind a lelkész, mind a nővére erkölcsi példányképek gyanánt állottak előttük és a szükséges erkölcsi intelmekkel, oktatásokkal is ellátták őket, hogy a lelkész templomi beszédei, mivel tartalmuk a szívből származott és az élettel összhangzásba állott, termékeny talajra találtak a gyermekek elméjében, — hitelt adhatunk *Álmodozásaiban* tett azon nyilatkozatának, hogy a szülei ház mellett itt szívta magába azokat az erkölcsi életelveket, amelyek őt teljesen soha el nem hagyták, szívta magába a genfi és kálvinista szellemet és jellemet, amely őt egész életében a többi filozófusoktól megkülönböztette. Igen, Voltaire és az encyklopédisták a jezsuiták tanítványai voltak, míg Jean-Jacques Genfben és Bosseyben hugenotta családi körben nevelkedett!

A bosseyi idyllnek egy jelentéktelen, de kihatásában jelentős esemény vetett véget. Egy nap a szolgáló kitette a konyhával szomszédos szobában, amelyben Jean-Jacques egyedül tanult, a tálcára szárítani L. kisasszony fésűit; mikor visszajött, hogy elvigye őket, az egyiknek a fogait az egyik oldalán egészen kitörve találta. Ki tehetette volna a csínyt, a kárt más, mint ő? Kérdőre vonják, tagadja, hogy hozzáért volna a fésűhöz; szidják, zaklatják, fenyegetik, mind hiába, makacsul megmarad tagadása mellett. De a dolgot komolyan

veszik, mert a hazugság egy kálvinista előtt a legutálatosabb dolog; — írnak a nagybátyának, az megérkezik s unokatestvérével együtt, aki más, nem kisebb bűnnel volt terhelve, mindkettőjükön ugyanazt a szigorú büntetést hajtották végre; mind hiába: nem vallhat be olyan bűnt, amit nem követett el. Többször újra vallatták s a legrettenetesebben elgyötörték, de Rousseau ezután is állhatatosan megmaradt első vallomása mellett, s közel 50 év múlva, *Vallomásai* írásakor is ártatlannak vallja magát. A szenvedett jogtalanság érzése a máskülönbén szelíd, félénk és engedelmes gyermeket dacossá és szilajjá tette: fellázította keblét, s ez az érzés utóbb annyira meggyökeresedett nála, hogy — mint mondja — »szíve minden igaztalan cselekedet látásától vagy hallásától felindul«.

Itt látjuk először Rousseaut, aki természettől jó és boldog a családi körben, amint nyíltan fellázad a társadalom ellen, amely őt — igaztalan szenvedéssel sujtván — gonosszá teszi. Itt végződik gyermekkora vidámsága. Még néhány hónapig Bosseyban maradtak, de a szeretet, tisztelet és bizalom megszűnt a vezetők és tanulók közt, ez utóbbiak titkolózók, makacsok, hazugok kezdtek lenni. »Megűntük ezt az életet s minket is megűntak; nagybátyám elvitt minket s elváltunk Lambercier-től és nővérétől, jóllakva egymással és kevéssé sajnálva távozásunkat.«

Visszatérve Genfbe, néhány hónapot (s nem két vagy három évet, mint *Vallomásaiban* tévesen írja) nagybátyjánál töltött s itt unokatestvérével együtt tanulta a nagybácsitól Euklides Elemeit s főként a rajzot. Midőn arról volt szó, hogy milyen

pályára lépjen, ő inkább szeretett volna pap lenni, »mert a prédikációt nagyon szép dolognak talál-tam«, de anyja vagyonának csekély jövedelme nem volt elegendő arra, hogy tanulmányait folytassa. Mulatós természetű nagybátyja és ájtatoskodó nagy-nénje (Theodora néni) nem sokat törődött a két fiúval s majdnem teljesen szabadjára hagyta őket, — s ezek szórakoztak, dévajkodtak anélkül, hogy valami kicsapongásra vetemedtek volna. Szórakozá-saik a házban tartották őket: készítették kalitkát, sípot, tollabdát, dobót, házat, bodzafapuskát, nyilat stb., órát fabrikáltak, szerették a papírt kifesteni, bemázolni; bábjátékokat szerkesztettek s természetesen szindarabot hozzá. Majd, midőn nagybátyja egy napon a családban felolvasott egy prédikációt, ők is elkezdtek prédikálni; s az igazságtalanság jóvátételének érzése már ekkor arra indította Jean-Jacques-ot, hogy unokatestvérének, a gúnyolódó utcai suhancok támadásával szemben, védelmére kel-jen, ami annyi sok ütést és ellenséget szerzett ne-kik, hogy ezentúl alig mertek az utcára kilépni.

Itt s ekkor — ha nem esetleg később a tanonc-évek alatt, mint Vallette véli — lett először sze-relmessé is. Időnként meglátogatta atyját Nyonban s itt egy Vulson nevű asszonyság ezer jóval volt iránta s leánya (egy 22 éves leány) udvarlójául választá őt, aminek a kis Jean-Jacques egész komo-lyan igyekezett megfelelni s egész a bolondulásig oda volt érte, úgyhogy azt sem tudta eltűrni, ha másvalaki közeledett hozzá. Ugyanitt egy Goton nevű, korban hozzá közelebb álló kisasszonnyal is alkalma volt időnként bizalmasan együttlennie, amidőn ez tanítónője gyanánt szerepelt. Mikor me-

lyikkel volt Jean-Jacques együtt, abba volt szerelmes; hol az érzékies kedély, hol a fantasztikus-ideális természet került benne felül, aszerint, amint Goton, vagy Vulson kisasszonnyal állt szemben, — s elválásakor igazi bánatot érzett. Vulson kisasszonnyal azután is levelezett, sőt ez meg is látogatta őt Genfben, ami egész mámorossá tette a kis fiút, s csak később ábrándult ki, midőn megtudta, hogy a leány férjhez ment s akkor nászruha vásárlása céljából járt Genfben. Megesküdött, hogy soha nem fogja viszontlátni a hűtelent s esküjét megtartotta.

Ebbe vagy mindjárt az utána következő időbe esik az a két kalandja vagy balesete, amelyet *Álmodozásaiban* (IV.) elbeszél s amelyeket azért nem említett *Vallomásaiban*, mert itt — valami csodálatos észjárásból, amely az ellenkező véglet felé ragadta — a jót sokszor elhallgatta s inkább a rosszat mondta meg magáról. A vasárnapokat majdnem mindig Fazy indigo-gyárosnál töltötte, aki egyik nagynénjét (Clermonde) vette nőül; egyszer a fiatal Fazy a simítóban egy henger fordításánál oda csípte és összezúzta Jean-Jacques-nak két újját. Ő, a fiú kétségbeesését látva, jajgatását abba hagyta s megígérte, hogy soha senkinek nem fog szólni a dologról, bár a seb oly súlyos volt, hogy hetekig feküdt s két hónapig nem tudta a kezét használni. A másik történet szintén efféle: Egy pajtásával a tekészés alkalmával összeveszett s az verekedés közben úgy ütötte főbe egy bábuval, hogy a fejét elöntötte a vér és ő földre roskadt. A fiú kétségbeesetten jajgatott; bementek ennek anyjához, az kimosta a sebet és liliomlevelet tett

rá; az anya és fiú könnyei annyira meghatották szívét, hogy sokáig anyja és testvére gyanánt szeretete őket.

Hosszas tanakodás után, hogy milyen pályára adják, — mert ha bizonyos tehetséget nem lehetett is tőle elvitatni, egyikhez sem mutatott különösebb képességet vagy hajlandóságot, viszont valami erősebb mesterségre, már csak gyöngébb egészségére való tekintettel sem akarták adni, — nagybátyja és nagynénje végre egy olyanban állapodtak meg, amely a középen állott a testi és szellemi munka közt és művelőjének bizonyos középállást biztosít a társadalomban, s a fiút 1725 február vagy március havában Masseron városi irodatiszt irodájába adták, hogy ott, mint nagybátyja magát kifejezte, »a firkászok (grapignan) hasznos mesterségét« elsajátítsa. De Masseronnál csak alig néhány hetet töltött, mert egyfelől ő is unalmasnak, elviselhetetlennek találta foglalkozását s az irodába mindig csak borzadályal lépett, másfelől Masseron is elégedetlen volt vele s a helyett, hogy elnézéssel lenne a kezdő ügyetlensége iránt, gúnyolta, butának, ostobának nevezte őt, aki semmit nem tud, úgyhogy végre együgyűsége miatt szégyenletesen elküldték az irodából, azzal a megjegyzéssel, hogy csak reszelő való a kezébe. Erre aztán gyámja egy vésnökhöz adta tanoncnak.

Mestere, Ducommun Ábel, az 1725 április 26-án aláírt s öt évre szóló fölvételi szerződés szerint nemcsak arra kötelezte magát, hogy inasát ez idő alatt »táplálja, neki szállást ad, őt a vésnökmesterségre megtanítja«, hanem azt is megígérte, hogy »őt Isten félelmére és a jó erkölcsökben

neveli és oktatja, amint egy családtyához illik». Bernard Gábor a vésnök-mester megválasztásánál kissé könnyelműen járt el, mert Ducommun még csak húszéves volt s így hiányzott az inas vezetéséhez és oktatásához a kellő tapasztalata, higgadsága, komolysága; amellett nyers, durva, zsarnoki természetű ember volt, aki semmit sem tartott meg az erkölcsi nevelésre vonatkozó fogadalmából. Maga a mesterség Jean-Jacques-nak nem lett volna ellenére: volt hajlama a rajzoláshoz, a vésőtű játéka eléggé mulattatta s szabad idejében szívesen vésegetett érmekeket maga és barátai számára emlékül. Azonban a kényszer fájdalmasan éreztette vele a szabad mozgás hiányát, amely megfelelt természetének s amelyben eddig mindig része volt és kedvét szegte a kiszabott munka iránt. Egyéniségére, mely eddig mindig megbecsülésben részesült, itt semmi tekintettel nem voltak; úgy tekintették őt, mint egyszerű inast, aki a mesternek és segédeknek magát föltétlenül alárendelni tartozik. Gazdája semmi jóindulattal, elnézéssel nem viseltetett iránta; minden kis hibáért, mulasztásért összeszidta, megverte, úgyhogy durva bánásmódja rövid idő alatt megsemmisítette a Jean-Jacques kedves és élénk jellemét, s nemsokára, mint mondja, »a legrosszabb hajlamok, a legalacsonyabb csínyek: titkolózás, tettetés, hazugság, semmittevés, tolvajlás követték korábbi kedves mulatságait« s Rousseau lassankint közönséges utcakölyökké züllött, aki megszokván a rossz bánásmódot, azt mintegy hibái kiegyenlítőjéül tekintette, amely feljogosította őt azok folytatására. Persze nem kell túlságos jelentőséget tulajdonítani ezeknek az önvádaknak, azok-

nak az alma- és spárgatolvajlásoknak s a veréstől való félelemből elkövetett hazugságoknak, amelyeket Rousseau — túlzó retorikával és neki-szilajodott fantáziával — oly aprólékos részletezéssel beszél el *Vallomásaiban*, épúgy, mint ahogy korábban előadott szerelmeskedéséből sem kell valami pesszimista következtetéseket vonni. Épen az a két, heroikus önmegtartóztatásról és baráti jószívűségről tanúskodó eset, amely az indigo-gyárban és a tekézésnél történt, mutatja, hogy nem kell teljesen szószerint venni az elaljasodásáról, elzülléséről szóló nagyhangú kijelentéseit, hogy kicsinyes tolvajlásai mellett soha eszébe nem jutott mesterétől egy garast elcsenni, sőt a pénz iránt büszke fölsembevést tanusít; mindez, valamint későbbi története mutatja, hogy Rousseau, ha sokat vesztett is korábbi tisztaságából, igazlelkűségéből, naivitásából, bízó természetéből, nem süllyedt le teljesen a sárba; hibái jórészt a személyes szabadság visszahatásai voltak az ellene irányuló korlátozások miatt.

Hogy a sárba egészen le nem süllyedt, abban el nem merült, ezt részben a korábbi évek jó neveléséből szívében megmaradt csíráknak — erkölcsi elveknek és érzelmeknek — köszönhette, részben pedig szenvedélyes *olvasási* kedvének, melynél fogva éjjel-nappal, akár van annak ideje, akár nincs, olvassa a Tribuné kölcsönkönyvtárából kivett könyveket, de részint veleszületett, részint nevelése folytán beléőjtott szeméremérzésből, visszautasítja azokat a trágár és sikamlós könyveket, amelyeket Tribuné titokzatos hangon neki felajánlott. A gazdája persze meglegste, rajtakapta, megverte, elvette a könyveit; mind hiába, ő azért csak olvasott; ha

nem volt mivel a könyvért megfizetnie, odaadta az ingét, a nyakkendőjét; — három garasnyi (sou) bére minden vasárnap rendszeren a kölcsönkönyvtárba vándorolt. Azután, hogy a Tribuné kölcsönkönyvtárát kiolvasta, az volt a kedves időtöltése — amely megőrizte önmagától és lecsöndesítette fölfölgerjedő érzékiségét —, hogy beleképzelte magát regényhőseinek helyzetébe, úgyhogy képzelt helyzete végre elfeledtette vele valódi helyzetét, melylyel oly elégedetlen volt, megutáltatta vele mindazt, ami környezte és a magánosság felé vitte vágyait, hol ábrándképeit ápolgathatta.

Zsenge gyermekkorából két szokását őrzi meg: a polgárórság kedvelését — a Fazy okozta baleset azért érinti oly fájdalmasan, »mert épen akkor folytak a polgársági hadgyakorlatok s mi három más velem egykorú fiúval szintén egy kis csapatot alkottunk, akikkel egyenruhásan a városnegyedbeli századdal egyidejűleg kellett gyakorlatoznunk, s most, nagy fájdalmamra, hallanom kellett a század dobpergését, amint ablakunk alatt három pajtásommal együtt elvonult, míg én betegen feküdtem az ágyban«, — s a vasárnapi istentiszteletek látogatását. Ellenben Ábrahám unokatestvérével való szoros barátsága inassága óta meglazult; »egy ideig összejöttünk még vasárnaponként, de észrevétlenül mindenikünk más szokásokat vett föl és sokkal ritkábban láttuk egymást. Meg vagyok győződve, hogy anyja nagyban hozzájárult e változáshoz. Ő a felsővárosi (az előkelő negyedbeli) fiúk közé tartozott, én nyomorúlt inas immár csak a Saint-Gervais-negyed gyermeke voltam. Születésünk ellenére többé nem volt közöttünk egyen-

lőség; a velem való érintkezés csorbította volna a tekintélyét. Talán az a rossz bizonyság, melyet Ducommun mester tanonca felől tett, fordította Jean-Jacques ellen nagybátyja és nagynénje szívét.

Rousseau három évet töltött Ducommun műhelyében. A vésőtű kezelése folytán szép írással tett szert, — egyetlen haszna a munkaasztalnál töltött idejének! Aztán ebből az időből ered a csinos rézmetszetek iránti vonzalma; azokban az időkben majd, amikor tárcájának állapota megengedi, hogy művészi hajlamainak hódoljon, elhalmozza levelezőit megbízásokkal, hogy szaporítsák metszetgyűjteményét. Mikor az *Új Heloise* megjelent, nagy érdeklődéssel foglalkozott a regény egyik kiadásába illesztendő metszetek kiválasztásával, — e tárgyban sok levélkét írt Coindet nevű barátjának. Végül itt szokta meg a kézimunka szeretetét, ami aztán utóbb hangjegy-másolásra indította s az *Emil* legeredetibb és legtermékenyebb gondolatát sugalmazta neki, t. i., hogy minden gyermeket kell valami kézimunkára oktatni. Mint látszik tehát, e három év — ha szellemi és erkölcsi műveltsége tekintetében visszaesést mutat is — egy és más tekintetben még sem nevezhető teljesen elveszett időnek.

Rousseau vasárnap délutánonként pajtásaival mulatozott, többnyire a városon kívül, a bájos genfi tó partján sétálgatott, vagy a Salève-hegyre rándult föl; két ízben, esti hat órakor, mikor a város kapuit becsukták, még nem érkezett vissza s így künn kellett az éjet töltenie, amiért mesterétől másnap verést kapott. Második alkalommal, — a 16 éves ifjúnak önérzetét szerfölött bántván a durva bánás-

mód s helyzetét különben is egyre elviselhetetlenebbnek találván — elhatározta, hogyha még egyszer elkésik, nem teszi ki magát többé mestere durvaságainak. 1728 március 14-én, egy vasárnap délután, mezei kirándulásából visszatérve, ismét elkésett; bár kettőzött léptekkel sietett, de mind hiába, a hid — noha még hat óra sem volt — föl-emelkedett, a kapu becsukódott. Rousseau leborult és a földet harapta fölindulásában; míg társai nevettek, ő megesküdött, hogy nem tér többé vissza gazdájához. Másnap, midőn társai visszamentek a városba, ő örökre búcsut mondott nekik, arra kérve őket, hogy titokban értesítsék unokatestvérét elhatározásáról és arról a helyről, ahol őt még egyszer viszontláthatja. Ábrahám oda sietett s némi kis ajándékokkal megédesítette szökését, de mikor látta végleges elhatározását, minden nagyobb tartóztatás vagy sírás nélkül elhagyta, — sohasem látták többé egymást!

Rousseau *Vallomásai* I. könyvének végén idillikus képet rajzol arról az életről, amelyet Genfben folytathatott volna, ha jobb mester kezei közé kerül. »A hit, a haza, a család, a barátok kebelén békés és édes életet éltem volna, aminő megfelelt jellemnek; jó keresztyén, jó polgár, jó családapa, jó barát, jó munkás... lettem volna; szerettem volna foglalkozásom, talán nagyrabecsültem volna azt...« Valószínű, hogy mindebből semmi se lett volna, hogy a politikai pártviszályok (1734) és a teológiai vitatkozások kiragadták volna békés polgári életéből és az agitáció terére sodorták volna. Lehet, hogy írói hajlandóságának engedve — mert írói tehetsége okvetlen kitört volna belőle — így

is írt volna politikai és vallási röpiratokat, de a francia és a világ-irodalom elvesztette volna az *Új Heloise*-t és az *Emilt*, el a költőt és a bölcselőt, amivé őt a Szavojában töltött 13 esztendő, majd a Párisban töltött évek nevelték. Persze, ha továbbra is Ducommun mesternél marad, sorsa még szomorúbb lett volna; legközelebbi hozzátartozóitól elfeledve vagy megtagadva, a rossz társaságok örvényében egyre mélyebbre sülyedt volna. Így hát, bár akkor, midőn az ismeretlen nagyvilágnak neki-vágott, kitette magát annak, hogy az — bátyjához hasonlóan — őt is elnyeli, de viszont meg a vésnöki műhelyben maradás a lassú, fokozatos s egyre kikerülhetetlenebb erkölcsi elpusztulással fenyegette őt; — nem azt kell-e így körülmények közt mondanunk, hogy jó csillaga, vagy talán — mondjuk — a Gondviselés, midőn neki a hazájából való szökést sugallta, az ő szebb, fényesebb, ha talán nem is boldogabb jövője irányában igazította élete pályáját?

III. FEJEZET.

Warensnénál és Torinoban.

Szives fogadtatása Warensnénál, ennek jelleme, viszonyai; első benyomások a torinoi misszióházban, áttérése; inas, titkár, a szalag historiája, tanítómesterei; visszatérése Annecybe.

Ha Jean-Jacques, megünva mestere durva bánásmódját, nem akart többé Ducommun műhelyébe visszatérni, önkéntelenül azt kérdezzük: miért nem ment nagybátyjához vagy atyjához? Barátságos fogadtatásra, úgy látszik, nemcsak nagybátyjánál — ezt könnyen elgondolhatjuk —, hanem atyjánál sem számíthatott, barátságtalannak pedig nem akarta magát kitenni. Azonban valószínű, hogy nemcsak ez készítette őt arra, hogy szülőföldje, rokonai, barátai elhagyásával a nagyvilágnak neki vágjon, hanem a genfiekben meglevő s minden genfi írótól elismert vándor-ösztön, aztán meg rokonainak példája, akik közül többen bolyongtak el messze idegenbe, végül, s talán nem a legkisebb mértékben, olvasmányaitól felcsigázott, regényes képzelődése, mely egyfelől a genfi tanonc leigázottságával szemben a függetlenség, szabadság ígézetével, másfelől a regényes kalandok egész sorozatával — »egy kastéllyal, hol ő az úr és úrnő kegyeltje, a kisaszszony imádója, a szomszédok pártfogója« lenne — csábította, biztatgatta fölhevült fantáziáját. Az

egyetlen ajánló levél, amellyel e ragyogó jövő megvalósulására nézve rendelkezhetett, csupán a Rousseauk — az apa és fiú — szeretetreméltósága, egyéni varázsa volt, mellyel egész életök folyamán, a legnehezebb körülmények közt is, meg tudták a szíveket hódítani. Jean-Jacques-nál e belső vonást támogatta eléggé megnyerő külseje is: inkább alacsony, de szabályos és eléggé erőteljes termete, csinos lába, formás lábszára, fesztelen hangú beszédje, de különösen lebilincselő volt nyílt ábrázatának eleven, mozgalmas kifejezése, kivált ha apró, sötét szemöldöktől árnyalt szemeiből a belsejében izzó tűz elővillant.

Szökése után néhány napig, várva a tüzes fantáziájától kiszínezett jövőt, Genf környékén kószált; ismerős parasztoknál szállt meg, akik jól fogadták, ellátták, elszállásolták. Majd, hogy világjárását megkezdje, átlépett a szavojai földre és így Confignonba, egy Genftől mintegy két óra járásra fekvő faluba jutott. A confignoni plébános, de Pontverre uram, aki röpiratokat készített a genfi papok ellen s az eretnekek megtérítésével foglalkozott, a szökevény ifjú megérkezésében az égnek arra való felszólítását látta, hogy őt az egyedül üdvözítő egyház számára megnyerni igyekezzék. Szívesen fogadja, jól tartja, beszél neki a genfi eretnekségről, az anyaszentegyház tekintélyéről s kezdi őt a megtérésre kapacitálni. Rousseau, akit a gazdag ellátás némileg levett a lábáról, nem nagyon ellenkezett vele; bár — mint mondja — érezte fensőbbiségét, nem akarta jószágát rosszal fizetni vissza s nem szállt érveléseivel szembe. De a plébános, mivel a genfi határ közelében lakott,

nem merte a térítést maga végrehajtani, ezért azt mondta az ifjúnak: »Az Isten hív téged, eredj Annecybe, ott majd egy nagyon könyörületes, jó asszonyt találsz, akinek a király kegyessége lehetővé teszi, hogy megmenti a lelkeket a tévelygéstől, amelyből maga is kiszabadult«. De Warensnéről volt szó, aki áttéréseért a szárd királytól évjáradékot kapott. Rousseau eleinte lealázónak találta, hogy neki áttéréseért alamizsnát adjanak, mindazáltal de Pontverre-től is nógatva, az éhségtől is sarkallva, és annak is örülve, hogy utazhatik, rászánta magát s átvéve a de Pontverre levelét és némi úti költséget, útra kelt az ajánlott pártfogóhoz.

Nem sietett, a vén, rút, szenteskedő nővér — amilyennek de Warensnét hitte — nem nagyon vonzotta őt; ha útközben jobbra vagy balra kastélyt látott, mindjárt kalandra gondolt s legtetszetősebb ablaka alatt, igazi troubadour-módra, egy-egy dalt zengett. Végre három napi ide-odakószálás után megérkezik Annecybe. Keresi de Warensnét, nincs otthon; azt mondták, hogy épen templomba ment. Virágvasárnapja (1728 március 21-ike) volt; — még egy félszázad mulva is, a halála előtt pár hóval, 1778 tavaszán írt *Álmodozásaiban* micsoda ragyogó fényözönbe burkolva jelent meg lelke előtt ez az örökre felejthetetlen virágvasárnap, amely egész életének új irányt adott! Utána siet, utoléri és egy előkelő, fiatal — még csak 29 éves — bájos arcú, kedves kékszemű és káprázatos arcszínű úrihölgyet lát maga előtt, akiben a veleszületett szívjóság megnyerő kellemmel és nagyvilági műveltséggel párosult. Nem csoda, hogy a ragyogó szép asszony az ő nyájas, szívélyes modorával azon-

nal meghódította a fogékony ifjú szívét s e találkozás egész életének sorsát eldöntötte!

Ki volt Warensné? s mit művelt Annecyben?

La Tour Franciska-Lujza 1699 március 31-én Veveyben (Vaud-föld) nemesi családból született; anyját korán elvesztette s két nagynénje gondviselése alatt egy Vevey szomszédságában fekvő mezei birtokon nőtt fel. Meglehetősen elhanyagolt és rendszertelen nevelésben részesült, mindenféle orvosi és bölcséleti könyveket összeolvasott, a mezőn együtt játszott, futkosott a kis parasztleányokkal s talán innen eredt később az a hajlandósága, hogy szeretett cselédjeivel, munkásaival bizalmas lábon lenni. Tíz éves korában atyját is elvesztette, tizenkét éves korában egy lausannei nevelő-intézetbe adták, ahol főként az énekben és zenében nyer kiképeztetést (később majd órákat ad belőle védencének). Házukhoz gyakran kijárt Magny Ferenc, a városi tanács titkára, aki ott a német pietista eszméket hintegette, amiért utóbb aztán nemcsak őt, hanem a két nagynénét is consistorium elé idézték. Franciska korán, 14 és fél éves korában (1713 szept. 22) férjhez ment egy de Loys Sebestyén-Izsák nevű századoshoz, akinek atyja ez alkalmából a Vuarens (németesen: Warens) földesúri birtokot adta, 30.000 livre-rel együtt, nászajándékkal. A fiatal pár előbb Veveyben, majd Lausanneban élt, hol előkelő házat vittek s mulatozó, nagyvilági életet éltek. Warens-né szép, fiatal és szeretetre méltó asszony volt s minthogy hódolóiban nem volt hiány, szívesen elszórakozott; értelem és akarat tekintetében, úgy látszik, fölötte állt férjének, élénk, nagyratörő és vállalkozó szellemű nő

volt, aki tapasztalatlanul, vakmerően belefogott egy ipari vállalkozásba, egy selyemharisnya szövőgyárat rendezett be, amely urát pár hó alatt a bukás szélére sodorta. A fiatal asszony, akinek egy Bonnevauxné nevű szavojai asszony már 1725 nyarán, aixi fürdőzése alkalmával, — a gondjaitól és adósságaitól való szabadulás útjául — a kath. vallásra való térést és a szárd királynak ez úton megnyerhető jóindulatát ajánlotta, látva a teljes összeomlást, hogy a belőle származó szégyent és megaláztatást elkerülje, 1726 július 14-én, az ura távollétében, összecsomagolva ingóságait, áthajózott a szavojai oldalra, Evianba, ahol akkor II. Victor Amédée szárd király időzött, s szept. 8-án Annecyben nyolc heti oktatás után áttért a róm. kath. vallásra. A király évi 1500 livre kegydíjjal jutalmazta buzgóságát. Az anyagi okok és hiúsága mellett, amelyek — mint láttuk — áttérésénél a főszerepet játszották, közrejátszhatott ebben a pietismussal való ismeretsége, amely a dogmáktól mentes miszticizmusba való beavatás mellett őt az egyes vallások elfogulatlan méltatására tanította, illetőleg a felekezeti megkülönböztetések iránt közömbössé tette, továbbá a kath. vallás szép szer-tartásainak lelkére gyakorolt hatása, végül a kath. egyháznak ezredéves multjából folyó nagy tekintélye is. Áttérése után Annecyben lakott, s itt, mint a király kegydíjasa, és Rossillon de Bernex püspök pártfogoltja, nagy tekintélyben állott, a legjobb társaságokat fogadta házában. Vallásváltoztatása eleinte háborgatta lelkiismeretét, de utóbb megszűnt nyugtalankodása és őszinte hittel, boldog reménykedéssel csüngött új vallása tanain.

Warensné külsejét, egyéniségét, életmódját Rousseau következőleg jellemzi *Vallomásaiban*: »Hangja hizelgő és gyöngéd, tekintete nagyon kedves, mosolya angyali, haja hamvas, melyet bizonyos hanyagsággal viselt, ami ingerlővé tette. Testalkata kicsiny, de lehetetlen volt szebb fejet, szebb mellet, szebb kezet és kart találni«. »Bár volt némi bölcsészeti és fizikai ismerete, nem vesztette el atyjától örökölt vágyát a kuruzslás és az alchymia iránt; készített elixirt, festéket, balzsamot, bűvös szert; azt állította, hogy ért a titkos szerekhez», — e gyöngeségét utóbb a szélhámósok nagyon kizsákmányolták. »Kitűnő szíve mindig ugyanaz maradt; kedves és bájos jelleme, a szerencsétlenek iránt való érzékenysége, kimeríthetetlen jósága, vidám, nyílt és szabad kedélye nem változott meg soha; szép lelkének derűlségét, öregségében s különböző szerencsétlenségei közepette is megőrizte.« »Mindig tervelgetett, de inkább tudásához, mint erejéhez mért eszközöket alkalmazván, a mások hibája miatt kudarcot vallott és tönkre ment...«

Warensné, mikor a fiatal csavargó a templomajtó közelében átnyujtotta neki a de Pontverre levelét, melyhez a saját levelét csatolta, »mosolyogva vette át a levelet, átolvasta mind a kettőt, azután — minthogy a templomba-menés ideje elkövetkezett — lakásába küldi Rouseaut, hogy ott várja meg, míg visszatér«. Csoda-e, hogy a nyájas szó azonnal megejti a regényes hajlandóságú ifjú szívét, hogy »az első találkozástól, az első szótól, az első szempillantástól kezdve nemcsak a legélénkebb vonzalmat, hanem a legteljesebb bizalmat

is» érzett iránta? Nyílt, fesztelen, szeretetreméltó modora, mely teljesen mellőztette vele magasabb rangját, annyira legyőzte Jean-Jacques természetes félénkségét, hogy ez azonnal szabadnak, vidámnak érezte magát előtte s minden zavart, szorongást félretéve, az első pillanattól fogva könnyű modorú, gyöngéd beszédű, bizalmas lett vele szemben. Warensné ott tartotta; Jean-Jacques elragadtatásában alig tudott enni, ellenben az úrnő kérére teljes részletességgel elbeszélte neki eddigi életét és szökését. A báróné sajnálkozott az ifjú sorsán; ez jobban szeretett volna örökre nála maradni, a báróné viszont nem bánta volna, ha Jean-Jacques visszatérne atyjához vagy Genfbe. De Jean-Jacques semmi kedvet nem mutatott erre, — így aztán a bárónénak kötelessége volt a fiatal suhancot, pártfogói intencióinak megfelelőleg, Torinoba, az ottani katechumenusok hospiciumába (a megkeresztelendők kitanítása céljából létesített menedékhelyre) küldeni, hogy ott az új vallás tanaiban oktatást nyerjen. Ebbe Rousseau beleegyezett; a Warensné felügyelete alatt való maradás tetszett neki, a nagy utazás gondolata hízelgett kóborlórögeszméjének s pár nap inulva, március 24-én, egy paraszt ember (Sabran) és felesége társaságában, útra kél Torino felé.

Hát Rousseau Izsák, akit Ducommun mester bizonyára értesített fia eltűnéséről, mit gondolt ennek szökéséről? Március 25-én, tehát a fia Annecyből való elutazását követő napon egy barátjával megérkezett Annecybe, itt meglátogatták Warensnét s vele együtt megsírátták Jean-Jacques sorsát, ahelyett, hogy követték és elérték volna, ami nem lett

volna nehéz feladat, mert ők lovón voltak, Jean-Jacques pedig gyalog s így Chambéryben már uól-érhették volna. Ugyanígy tett Bernard nagybátyja is, aki Confignonig követte nyomait, majd ott megtudva, hogy öccse Annecyben van, visszatért Genfbe. Rousseau Izsák eljárása, bármennyire igyekszik azt fia szépítgetni, menthetetlen volt; ő nemcsak könnyelműen átengedte fiát sorsának, hanem — ami rosszabb — ezt anyagi érdekből tette, hogy távollevő fia anyai részről maradt vagyonának jövedelmét ő élvezze. Izsák két évvel ezelőtt újra nősült s öregségére nem volt semmi vagyona, — íme ezért engedi Ferenc után most már kisebb fiát is világgá menni, ezért nem gondolt komolyan fia visszahozására s ezért nem igyekezett azt később is, mikor ez őt meglátogatta, visszatartani.

Jean-Jacques utazása, amely gyalog és napi rövid menetelések mellett három hétig tartott, szinte egy hosszú sétához hasonlított. A fiatal, egészséges fiú, akinek lelkét »ifjúi vágyak, bűbajos remények, csillogó tervek« töltötték el, akinek erejét a friss hegyi levegő szinte megkétszerezte, az előtte idegen, nagyszerű természet látványának, amely őt mindenfelől körülvette s pillantását különféle szépségeinek folytonos váltakozása által egyre lebilincselte, teljes kényelemmel átengedhette magát; élvezte »az édes semmittevést, békét, egyszerűséget és az öntudatlan barangolás gyönyörét«. Vegyük ehhez még »a gyakori és jóleső pihenőket, a nagy étvágyat és kielégítését«, s elhihetjük, hogy egész életében alig volt oly teljesen gond és fáradság nélküli időszak, mint ez a három hét, amíg ez az utazás tartott.

Torinoba érkezve (1728 április 12), a magával hozott leveleket átadta s azonnal a megkeresztelendők menedékhelyére, a Szent-Lélek-hospiciumba vezették, hogy ott a r. kath. vallásra kitanítsák. Minél kellemesebben érezte magát a hegyek közt, a természet szép nagy templomában, annál jobban összeszorult a szíve, amikor a misszióház kapúi mögöttes bezárultak. A komor, barátságtalan helyiségek, a zárda csöndje, hallgatagsága, a kath. kultusz szomorú apparátusa, a vegyes s inkább piszkos társaság, amelybe került: mindez fölötté leverő benyomást gyakorolt reá. Ezenfölül hite küszbön álló megtagadásának gondolata eddigelé kevésbé nyugtalanította őt, de most, midőn kenyértörésre került a dolog, mégis heves fölindulás vett rajta erőt. Otthon eléggé vallásos nevelésben részesült, amely őt ősei vallásához fűzte; ehhez járult a kath. vallás iránti ellenszenv, — mindezek miatt a legnagyobb borzadállyal érezte a magára vállalt kötelezettség súlyát; érezte, hogy az a szent munka, amelyet megtenni szándékozott, valójában egy semmiházinak a cselekedete; bár még fiatal volt, érezte, hogy — akármelyik vallás legyen is az igazi — eladja a maga vallását s mégha jól választ is, szíve mélyéből hazudik a szentléleknek és megérdemli az emberek megvetését. Fölháborodott maga ellen és siránkozott a sorsán, amely idáig juttatta, de nem volt ereje — még ha komolyan akarta is (pedig fiatal lelkeknél a vallásos hit nem szokott túlságos erős lenni, az ő nálok inkább a megszokás és emlékezet, mint a szív és személyes részvétel dolga) — eddigi eljárásának szükségszerű következményeivel szembeszállni, azok ellen győzelmes

harcot folytatni, a láncokat, amiket magára rakott, szétszakítani. De nem is valószínű, hogy föllépése, még ha a kellő ereje meg lett volna is hozzá, sikerrel járt volna és hogy megengedték volna neki, a menhelyet (amely ez esetben fogháznak is beillt) addig elhagyni, míg áttérése befejezést nem nyert. Ellenben, ha belenyugszik abba, ami úgysis kikerülhetetlen volt, abban reménykedhetett, hogy az áttérés után, mintegy annak jutalmául, mihamar magas és tekintélyes álláshoz fog jutni. De bár így az ellenállásról letett is, azért minden küzdelem nélkül nem adta föl a harcot s fogas ellenvetéseivel — amiben Lambercier oktatása és az otthon olvasott egyháztörténelmi művek most nagy segítségére voltak — az oktatást végző papokat nem egyszer erős zavarba hozta, olykor valósággal megbotráncoltatta, úgyhogy állítása szerint csak nehezen tudták érveit legyőzni. Oktatása kilenc napig tartott, április 21-én ünnepélyesen kitért a ref. egyházból (a Szent-János érseki templomban) és 23-án újra megerősítették a keresztségben; miután az eretnokség bűnétől feloldozást nyert, kezébe adták az 5 lira 10 soldi aprópénzt, amennyire a részére történt alamizsnagyűjtés rúgott. Áttérése után még több hétig ott maradt az intézetben s valószínű, hogy abból június 13-án távozott el.

Igy tehát június közepén néhány lírával a zsebében újra az utcán találta magát, ami egyfelől a nyomort, másfelől a szabadságot jelentette rá nézve; szép reményei, amelyekkel, talán pártfogói célzásai alapján, az intézetben magát kecsegtette, így buborékok módjára mind szétpattantak. De azért nem esett kétségbe, sőt visszanyert szabadságának ör-

vendve, mindenfelé bejárta a várost és mindenfelé gondtalanul ácsorgott, szemlélődött; megnézte a gárda felvonulását, követte az egyházi körmeneteket, megnézte a középületeket; kivált a királyi palota s mindaz, amit azon kívül-belől az udvar életéből láthatott, nagyon lekötötte a figyelmét. Minden reggel részt vett az udvari misén, hol Európa egyik legjobb zenekarát volt alkalma hallani, — a zene iránti hajlandósága már itt megnyilatkozott. A város környékével is igyekezett — most erre, majd arrafelé rándulva ki — megismerkedni.

Bármily takarékosan élt (éjjelenként egy sou-ért kapott egy katona feleségénél nyugvóhelyet) és bármily egyszerű ebédekkel (tej, tojás, sajt, gyümölcs, főzelék, barna kenyér) beérte is, tárcája lassankint kiürült s utána kellett valami foglalkozásnak néznie, ha nem akart éhen halni, miután a jóltevő tündér vagy bűbajos hercegisasszony, akinek megjelenésére regényes képzelődése állandóan számított, csak nem akart a látóhatáron felbukkanni. Először mint vésnök próbált keresethez jutni s boltról-boltra járva, felajánlotta, hogy az asztali készletekre jelt vagy cimert vés. Kevés megbízást kapott. Végre egy fiatal kereskedőnének, Basilenének megtetszett, az munkát — előbb vésnöki, utóbb számadási munkát — adott neki s több napon át házánál tartotta. A gyulékony szívű Jean-Jacques szerelmes lett a bájos arcú fiatal asszonyba, sóhajtozott előtte, egyszer elébe térdelt s megcsókolta a kezét, — de a nő nem bátorította, ő pedig, a fiatal, tapasztalatlan ifjú, nem merte háborgatni. A férj, aki mindeddig távol volt, most hazajön s Rousseunak kiteszi a szűrét.

Ezután háziasszonya közvetítése révén egy előkelő özvegy úrnő: gróf de Vercelliné szolgálatába lépett inas (lakáj) minőségben s a többi alkalmazottak egyenruháját öltötte ő is magára. Főkötelessége a diktálás után való írás volt. A művelt lelkű úrnő, aki kitűnően beszélt franciául, rákbetegségben szenvedett, de betegségét hősies lélekkel viselte; érdeklődött új inasa iránt s kikérdezgette multja, összeköttetései felől, meghallgatta Warensnéhoz írt leveleit, de maga sohasem árulta el ez előtt a saját érzelmeit, soha oly szót nem mondott, amelyet vonzalom, könyörület vagy jóakarathatott volna át s végrendeletében sem emlékezett meg róla. Három hónapig állt Rousseau a szolgálatában, midőn úrnője meghalt s unokaöccse, gróf Della Rocca lett az örököse. Ekkor történt, a régi háztartás feloszlátásakor, amikor sok dolognak könnyen lába kél, hogy a zűrzavarban Jean-Jacques is eltulajdonított egy kis régi rózsaszínű ezüstös szalagot. Mivel nem nagyon rejtette el, megtalálták nála; kérdezik, hol kapta? zavarba jön, habozik, végre pirulva azt mondja, hogy Marion szolgáló adta neki (azért jut erre a gondolatra, mert az elcsent szalaggal épen az volt a szándéka, hogy azt Marionnak adja). Marion szerény, jó, okos, kipróbált hűségű leány volt s így nem könnyen hitték el a vádat. Szembesítik őket, Marion előbb hallgat, ~~amit~~ után tagad, Rousseau megmarad állítása mellett; erre a szegény leány sírni kezd és tovább védekezik, de nem nagyon hisznek neki, mire a gróf mind a kettőjüket elküldötte a szolgálatból annak kijelentésével, hogy a bűnösnek lelkipurdlása majd eléggé boszút áll az ártatlanért, — s ez

Rousseaura nézve teljes mértékben be is következett. »Ez a kegyetlen emlék néha annyira megzavarja és lesujtja, hogy álmatlan éjszakáin megmegjelen ez a szegény leány és szemrehányást tesz neki vétkeért.« Még 50 év múlva, utolsó műve: *Álmodozásai* írásakor is, éles szúrás gyanánt vonul át lelkén e tettének és a szegény Marionra nézve belőle származó kellemetlen következménynek emléke.

Mint mondja s mint a körülményekből is kitetszik, nem annyira a gonoszság, mint a szégyen vitte arra, hogy a szegény leányt vádolja a lopással; a szíve majd meghasadt érte, de annyi ember jelenlétében nem merte hibáját bevallani. Nem annyira a büntetéstől, mint a szégyentől félt, de ettől jobban félt, mint az egész világtól; csak a szégyen tette arcátlanná, — a teljes megzavarodás megfosztotta minden más érzelemtől. Ha időt engednek neki, kétségtelenül mindent bevall; de csak megfélemlítették a helyett, hogy bátorságot öntöttek volna beléje. E szomorú emlékű gyermekes tettnek meg lett ránézve az a komoly következménye, hogy megóvta őt ezentúl a bűn felé hajló cselekedetektől, meg a további hazudozásoktól.

De Vercelliné házából kiutasítva, újra visszatért régi szállásadónőjéhez s nála maradt öt-hat hétig. A grófnénál megismerkedett volt egy *Gaime* nevezetű szavojai abbéval, a Mellarède gróf gyermekeinek nevelőjével, aki aztán sok becses tanácsal, bölcs tanítással ellátta őt. Gaime jóérzésű, becsületes, tudós, szilárd és egyenes jellemű férfiú volt, aki, ha anyagi tekintetben nem tudott is vé-

dencének segítségére lenni, becses tanításokat adott neki a romlatlan erkölcsről, az egyenes igazságról; igaz képet festett előtte az emberi életről, amelyről eddig annak hamis fogalmai voltak; kifejtette a jó és balsorsban tanúsítandó helyes és okos viselet elveit; igaz fogalmat nyújtott neki a tisztességről, az apró kötelességek teljesítésének kiváló érdeméről; sokat beszélt neki a vallás mivoltáról, a lélek halhatatlanságáról, Isten és embertársaink iránti kötelességeinkről, — egyszóval az erény és vallás csiráját oltotta Rousseaunak az efféle virágok tekintetében immár meglehetősen kopár keblébe, amely nem pusztult el soha s amely, hogy gyümölcsözővé váljék, csak gyöngéd kéz gondozására várt. Gaime abbé jelentőségét, befolyását a Rousseau vallásos és erkölcsi eszméinek alakulására mutatja az a körülmény, hogy *Vallo-másai* szerint nagyrészen ő volt a *Szavojai vikárius* eredetije. Rousseau nagy szeretettel csüngött mesterén, szeretettel követte ennek meleg, szívből jövő tanításait s neki és az ő oktatásainak tulajdonítja azt, hogy a bűn lejtőjéről, hová semmittevése ragadta, visszatért.

Egy nap Della Rocca gróf magához hivatta s tudatta vele, hogy helyet kerestetett részére egy hatalmas és tisztelt úri háznál, ahol, bár eleinte szintén csak inas lesz, de csak rajta fog majd állani, hogy érzülete és magaviselete által magasabbra emelkedjék. S elvezette *De Gouvon* grófhhoz, a királyné első lovászmesteréhez és a híres Solarház fejéhez, aki nyájasan fogadta s menyé: de Breil marquisné szolgálatába ajánlotta. Ezúttal nem adtak rá inasruhát, nem is egészen inasként

bántak vele, bár a szolgák asztalánál étkezett, föl kellett az uraság asztalánál szolgálnia s egyéb inasi teendőket is végzett, — mindamellet elegendő szabadsággal rendelkezett. De Gaime oktatásai megmentették a tétlenség bűneitől, sőt azokat annyira megkedvelte, hogy olykor innen is elosont meghallgatásukra s ennek következtében szorgalmas, figyelmes, és buzgó volt tiszte teljesítésében, úgyhogy mindenkit meghódított. Persze itt is szívesen forgolódott — már amennyire inasi minőségében tehetett — a szép, fehér bőrű, fekete hajú, csinos termetű de Breil kisasszony körül, anélkül, hogy, mint mondja, szerelmes lett volna belé; nem feledkezett meg állásáról. Igyekezett szolgálatára lenni s boldog volt, ha egy-egy elismerő pillantását megnyerhette. Egy nagyobb ebéd alkalmával a Solar-ház jelmondatáról, mely a fali szőnyegen volt a cimerrel együtt: *Tel fiert qui ne tue pas* beszélgettek s valaki azt találta mondani, hogy a jelmondatban íráshiba van s a *fiert* szóban nem kell a *t* betű. Az öreg Gouvon gróf válaszolni akart, de látván, hogy Rousseau mosolyog, felszólította, hogy beszéljen, — s erre Rousseau megmagyarázta, hogy a *t* betű nem fölösleges, mert a *fiert* régi francia szó, mely a *ferit* (üt, sebez) igéből ered s a jelmondat azt akarja jelenteni, hogy: *az üt, aki nem öl*. Mindenki bámulva tekintett a tudós inasra, a hideg kisasszony is elismerő pillantást vetett rá, az öreg gróf pedig megdicsérte inasát a felvilágosításért. Nehány pillanat múlva a kisasszony egy pohár vizet kért Rousseautól; Rousseau oda siet, de keze reszketett, úgyhogy a víz egy részét az asztalterítőre is reá öntötte, mire a kis-

asszony a füle hegyéig elpirult. Regénye itt véget ér, mert ezentúl a figyelem legcsekélyebb jelét sem nyerhette el a kisasszonytól.

Rousseau a cimermagyarázattal annyira megnyerte az öreg gróf tetszését, hogy ez ifjabb fiának, Gouvon abbénak a figyelmébe ajánlotta őt. Az abbé valóban szívesen fogadta, leültette s kikerdezgetés után észrevévén, hogy nevelése hiányos, s kivált a latinban gyöngé, készséggel vállalkozott arra, hogy tovább képezi abban, — s ezentúl minden reggel órákat adott neki, úgyhogy Rousseau egyidejűleg volt az uraság szolgája és az uraság fiának, egy kiválóan tudós, művelt férfiúnak tanítványa. Bár Virgiliussal, amelyet az abbé csakhamar elővett, nehezen tudott megbirkózni, lelkesedéssel tanult. Az abbéval töltötte a reggel jó részét, hogy tollba-mondás után írjon, másoljon és egyéb titkári teendőket végezzen. Így nemcsak megtanulta az olasz nyelvet a maga tisztaságában, hanem kedvet kapott az irodalomhoz is és némi ítélőképességet szerzett a jó könyvek értékelésében. Az abbé nagyon meg volt vele elégedve, az apja kiváló jóindulatába fogadta, az egész háznak kegyelt alakja lett; mindenki úgy tekintette a házban, mint a legnagyobb reményekre jogosító ifjút, aki nincs most a maga helyén s akitől várják, hogy ezt a magasabb helyet elfoglalja. Ha a *Vallomás*oknak hitelt adhatunk, a gróf és idősebb fia, aki bécsi követ volt, nem kevesebben jártatták eszöket, mint hogy Rousseauból követségi titkárt faragjanak.

De ekkor szerencsétlensége összehozza egy Bâcle nevű genfi fiúval, aki hajdan inastársa volt

Ducommun mesternél. »Ez a Bâcle nagyon mulatós fiú volt, igen vidám, telve tréfás ötletekkel, ami az ő korában kedvessé tette.« Bâcle nem sokára haza akart utazni Genfbe. Rousseau, hogy legalább addig jól kihasználja az időt, folyton barátjával volt; a házbeliek látva, hogy egészen elbolondítja Rousseaut, kitiltották a palotából. Erre Rousseau elhanyagolta az abbét és leckéit, elhanyagolta egyéb házi teendőit is; szemrehányást tettek neki, elbocsátással fenyegették. Mind hasztalan; sőt ez eszébe juttatta azt a lehetőséget, hogy Bâcleval menjen, s ettől kezdve nem látott nagyobb gyönyört, nem érzett nagyobb boldogságot, mint az utazás kimondhatatlan gyönyörűségét, amelynek végén — minthogy Genfbe nem mert visszatérni — ott sejtette a messzeségben Warensné mosolygó alakját. Telve az utazás kápráztató képeivel, oly rosszul viselte magát, hogy végre is elbocsátották. Hasztalan volt az öreg gróf unokájának, De Favria grófnak szívéhez szóló beszéde, mellyel Rousseaut a jó útra vissza akarta téríteni, — ez annyira belebolondult már a vele egykorú és egyforma hajlamú társával szabadon, minden kényszer, erőltetés nélkül teendő utazás eszméjébe, hogy megátalkodottan elzárta szívét a kötelesség, a tisztesség, a hála, a biztos, de még messze eső jövő minden parancsoló szava elől, s ott hagyva pártfogóját, oktatóját, tanulmányait, reményeit: a vérében levő kóborlási ösztön hatása alatt újra csavargóvá lett s az 1729-ik év egy szép tavaszi napján útra kelt Bâcle barátjával Szavoja és Genf felé.

Kevés pénzök mihamar elfogyván, minden reményöket a Héro-labdájába vetették, amelyet

Rousseau pár héttel előbb az abbétól kapott aján-dékba s amelyről azt hitték, hogy az — ha a falusi lakosoknak megmutogatják — csak úgy fogja ezek részéről ontani számukra a bőséges ennivalókat, úgyhogy egész útvok csupa ünnepéllýé, lakomává válik. A Héro-labdája azonban nem váltotta be hozzá fűzött reményeiket, mert bár mulattatta a korcsmában a vendéglősöket és cselédjeiket, de azért elutazásukkor épúgy meg kellett az élelmi szerekért fizetniök, s ami még nagyobb szerencsétlenség volt: Bramante közelében, amikor már untatni kezdte öket, eltört s így ettől a segélyforrástól végkép elestek. De az ifjak azért époly vidáman folytatták útvokat, mint ahogy megkezdették. Chambéryben Rousseau tünödni kezdett, vajjon hogyan fogja őt Warensné fogadni, akinek házát úgy tekintette, mint második otthonát, aki mindig bölcs tanácsokat adott neki leveleiben magaviseletére vonatkozólag; vajjon nem fogja-e orra előtt bezárni az ajtaját? vagy ha ezt nem teszi is, nem fog-e eljárása fölött boszankodni? nem fog-e neki azért szemrehányást tenni? holott ettől Rousseau jobban félt, mint a nyomorúságtól. Zavara, nyugtalan-sága annál nagyobb, mert ezúttal nincs egyedül. Bâcle kétségkívül pompás útitárs, de hogyan vigye magával a báróné elé? vagy hogyan szabaduljon tőle? S azzal készíti őt elő az elválásra, hogy »az utolsó napokban eléggé hidegen bánik vele«. Bâcle, aki nem volt ostoba, megértette s midőn Annecybe értek, így szólva hozzá: Ime, itthon vagy! megölelte, Istenhözádót mondott neki, egyet fordult s eltűnt. A barátjával való kurta elbánás

első példája annak, amivel később többször fogunk nála találkozni, hogy Rousseau, ha könnyen tudott — egyéniségének varázsával — barátokra szert tenni, könnyen is tudott rajtok túladni!

Dobogó szívvel, elfátyolozott szemekkel közeledett Warensné házához.

IV. FEJEZET.

Kalandos évek, a Charmettes-ben.

Annecyben; pályaválasztási kísérletek, zenei tanulmányai, mesterei; zenetanító; utazásai és kalandozásai; benső viszonya Warensnéval; a Charmettesben; tanulmányok, vallásos gerjedelmek, betegeskedések, utazás Montpellierbe, tudományos elmélyedés, első költői kísérletei; nevelősködése Lyonban, a hangjegyek újfajta jelzése.

Amint a Warensné szemei elé került, Jean-Jacques a lábai elé borult s elragadtatva szorította ajkát a kezéhez. Ő pedig, mintha nem is lenne rá nézve meglepetés védencének hirteleni megjelenése, minden harag nélkül, nyájasan fordult az ifjúhoz: »Szegény kicsikém, hát visszajöttél? Tudtam, hogy nagyon fiatal vagy még erre az utazásra; örvendek, hogy nem fordult olyan rosszra a dolog, mint ahogy képzeltem«. Ezután elbeszéltette vele történetét; majd szobalányának meghagyta, hogy házában rendezzen be neki egy szobát. »Beszéljenek, amit akarnak, ha már a Gondviselés visszaküldte, elhatároztam, hogy nem küldöm el.«

Ha kérdezzük, mi indította ezt az előkelő úrhölgyet erre a szokatlan előzékenységre? ennek okát első sorban az ő szeretetteljes lényében találjuk, amely őt a mindenféle szegények és szenvedők iránti szívélyes részvétre és gyámolító, segítő gon-

doskodásra ösztönözte, — azután, Rousseauval szemben, ezt a természetes szánalmat még fokozta a mindkettőjük jellege, helyzete, életpályája közt levő nagy hasonlatosság. Ő sem ismerte anyját, korán (tízéves korában) elvesztette atyját; ő is gondtalan, rajongó, fegyelmet nem ismerő, misztikus felindulásokra hajló természet volt, aki szintén ott hagyta szülőföldjét, rokonait s áttért a kath. vallásra, hogy idegen emberek közt keressen valamilyen megélhetési módot. Ezenfelül az ifjú oly határtalan bizalommal s odaadással fordult hozzá, hogy mintegy kárpótlást vélt benne találhatni azokért a gyermekekért, amelyeket örömtelen házassága megtagadott tőle. Így aztán oly gyöngédséggel és szeretettel viseltetett az ő »kicsikéje« iránt, mint ahogy az anya szokott gyermeke iránt.

Jean-Jacques szobájából, a patakok és kertek fölött, a mezőre lehetett látni; örömmel említi, hogy »Bossey óta most történt először, hogy ablakomból zöldet látok«. E szép vidék szemlélete pártfogónője jóságára emlékeztette: őt látta mindenütt a virágok, lombok közt; szíve, mely eddig összeszorult, itt egyszerre kitágult és sóhajtásai szabadban szálltak e gyümölcsös kertek közt. Közte és Warensné közt az első naptól kezdve bizalmas családiasság fejlődött ki; »»Kicsike« volt az én nevem, »Mama« az övé, s e nevek még akkor is megmaradtak, amikor az évek száma majdnem eltüntette köztük a korkülönbséget. »Számomra ő a leggyöngédebb anya volt, aki sohasem kereste a saját gyönyörüségét, hanem mindig az én jóvoltomat.« Persze ez a »kicsike« egy 17 éves, kedves képű, nagyon izgékony és forróvérű ifjú volt, úgy hogy

alig lehet elzárkóznunk ama föltevés elől, hogy e sajátságos viszonyban az érzékiség is ott szerepelt, — legalább is Rousseaura nézve ez alig lehet kétséges. Nem, mintha az érzéki gerjedelemnek, amelyet az akkor még viruló »Mama« benne fölkellett, tudatával bírt volna, mert ekkor még csak az anyai pártfogót látta benne. Odaadása csakhamar rajongássá, mámorra fokozódott az imádott nő iránt, aki, amíg csak a közelében élt, »az egyedüli asszony volt számára a világon«; szünet nélkül vele, mellette óhajtott lenni, vele beszélgetni. »Ha valaki jött, mormolva távoztam, nem tudván elszenvedni, hogy mint harmadik, mellettök maradjak.« »Ha láttam, elégedett voltam; távollétében nyugtalanságom egész a fájdalomig fokozódott.« »Képe mindig ott volt a szívemben és nem engedte, hogy más helyet foglaljon benne.«

Idejét kellemesen töltötte oly dolgokkal, amelyek nem tetszettek neki, de amelyeket a »Mama« kedvéért szívesen elvégzett: költségvetéseket készített, számadásokat tisztázott, bevételeket könyvelt, növényeket szárított, a lombikokra ügyelt, a sok mindenféle útast, kéregetőt, látogatót mulattatta; kedvéért még a legútálatosabb kenőcsöket is megízlelte. Közben, a szobájában talált néhány könyvet — a *Spectateur* folyóiratot, Puffendorf, Saint-Évremond műveit, Voltaire Henriását Gouvon abbé útmutatásai nyomán figyelmesen, az előadás módjára, a mondatszerkesztés titkaira, a tiszta francia stílusra ügyelve olvasta; gyakorolta magát — olykor a Mamának felolvasva — a helyes olvasásban. Warensné eléggé ismerte az irodalmat s jól tudott csevegni róla; kivált Bayle-t, Saint-Évremond-t, La

Bruyère-t kedvelte s ezekkel védencét is megismertette. E mellett jó megfigyelő képessége és sok tapasztalata volt a világban. Ezek voltak leggyakrabban tárgyai beszélgetéseiknek s e beszélgetések Rousseaut, aki — mint láttuk — hajlandó volt légvárakat építeni, eléggé beavatták a világ ösmertébe, közölték vele az észszerű és jóakarató erkölcsiség alapelveit s törekedtek azokat lelkébe beplántálni. »Ha erkölcsi oktatásokat adott, mondja Rousseau, néha elkalandozott, de időről-időre megcsókolván ajkát vagy kezét, megőriztem türelmemet s hosszadalmassága nem untatott.«

E közben a Mama megfigyelte, tanulmányozta kedvencét, igyekezett hajlamait, képességeit kiismerni, hogy ehhez képest válassza meg jövő életpályáját. Fölkérésére egyik rokona, d'Aubonne, aki ez idő tájban néhány napig Annecyben időzött, megvizsgáztatta Rousseaut, s úgy találta, hogy »sokat ígérő külseje és lelkes tekintete ellenére is, ha nem épen ügyetlen, de legalább is kevés eszű, rossz felfogású, majdnem ismeretek nélkül való, szóval korlátolt fiú«, aki legfőleg arra jó, hogy falusi plébános lehessen. Rousseau többször adott alkalmat ilyen megítélésre, mert a heves vérmérséklet, az érzés élénksége a gondolkodás lassúságával párosult nála, — »az érzelem hirtelen megtölti lelkét, de megégeti, elvakítja«; »el van ragadtatva, de ostoba marad. Hidegvérűnek kell lennie, hogy gondolkodni tudjon«. Ehhez járult még a társaságban a feszélyezettség, a gyors és helyes válaszolás kényszerűségének érzése, ami gondolkodását sokszor megbénította; s miközben legyőzni törekedett együgyűségét, még inkább kimutatta azt. D'Aubonne

ítélete eldöntötte a Jean-Jacques sorsát; a nehézség csak az volt, hogy nem végezte be tanulmányait s nem tudott eléggé latinul. Erre Warensné azt gondolta, hogy egy ideig a papnöveldeben taníttatja. A papnövelde főnöke, egy lazarista barát (Gros) szívesen szegődött a tervéhez s miután a püspök is megengedte, sőt a fizetést is magára vállalta, Jean-Jacques az ősz elején belépett az annecy-i szemináriumba. Egyetlen könyvet vitt oda magával; Clairambault kantátéit, hogy magát az énekben és zenében — amelyekből Warensné leckéket adott volt neki — gyakorolhassa.

A papnöveldei élet szörnyű ellentétben állt a Warensné házában folytatott boldog élettél. Ugy érezte ott magát, mint egy elkárhozott. Egyik modortalan mestere egészen megútáltatta vele a latint. A főnök, kitalálva bánata okát, kivette őt ez ember »karmai közül« s egy nemes érzésű, Gâtier nevű fiatal abbéhoz adta, aki inkább barátja, mint tanítója volt s akit Rousseau csakhamar megszeretett; de bár sok időt fordított rá és jól tanította, Rousseau nem sokat haladt, mert szelleme nem tudta magát alávetni a pillanat törvényeinek. Gâtier nem sokára fölszenteltetvén, eltávozott egyházmegyéjébe, magával víve a Rousseau sajnálkozását, ragaszkodását, háláját. Rousseau később, egyesítve őt Gaime-mel, a szavojai vikáriusban örököltette meg emlékezetét.

Szemináriumi időzése alatt történt, hogy egyszer, midőn a Mama látogatására ment (1729 október 16-án) — mert minden héten szabad volt egyszer kimennie — tűz támadt a szomszédságban, a ferenciek egyik épülete tüzet fogott s Rousseau

is nagy hévvel vett részt a tűzoltásban. Bernex püspök, aki ép akkor a Mamánál időzött, a kertben térdre vetve magát — példáját a többiek is követték — elkezdett imádkozni s ime, a szent ember imája alatt a szél megfordult és a lángok, amelyek már a zárda-épületet nyaldosták, ellenkező irányba csaptak s a ház megmenekült. Néhány évvel utóbb, midőn Bernex meghalt, rendtársai mozgalmat indítottak az ő boldoggá avattatása iránt s ekkor Boudet atya kérésére Rousseau is bizonyítványt állított ki (1742) erről az eseményről s ezt csoda gyanánt tüntette föl.

Bár Gâtier abbé a lehető legkevésbé kedvezőtlenül számolt be a Rousseau előhaladásáról, a püspök és a főnök belátták, hogy az nem áll arányban a reá fordított munkával s így Warensné október végén kivette őt a szemináriumból. Zenei hajlandósága azt a gondolatot sugallta neki, hogy zenészt faragtasson belőle; »az alkalom kínálkozott: hetenkint legalább egyszer zene volt nála és a székesegyház karnagya, Nicolas Le Maistre, aki a hangversenyt rendezte, igen gyakran meglátogatta. Párizsi volt, jó zeneszerző, élénk, jószívű, vidám fiatal ember«. Mama megösmertette őt védencével, ez vonzódott hozzá s így Rousseau átköltözött hozzá és egy félévig, 1729 október havától 1730 április haváig tanítványa lett. A zeneiskolában, a zenészek és karbeli gyermekek közt való kellemes és vidám élet, az énekkel és zenével való foglalkozás jobban tetszett neki, mint a papnőveldei élet a lazarista atyák közt. E félév alatt Rousseau csöndben zenei tanulmányainak élt, egyetlenegyszer sem ment máshová, mint a Mamához, ahol néha

egy-egy motettet énekelt Merceret-vel, a Mama szobalányával, vagy a templomba. E csendes, boldog idősakra később is mindig a legnagyobb gyönyörrel gondolt vissza. Az eredmény, bár — mint mondja — minden erejét megfeszítette, meg lehetős kevés volt, részben talán a kevés idő miatt, részben pedig szórakozottsága, álmodozásai, sóhajtozásai miatt.

Husvétkor vége szakadt a Nicolas zenetanítói működésének és pedig azért, mert ez a papok, kivált a kántor — De Vidomne abbé — lenéző, durva bánásmódja miatt a nagyhéten elhatározta, hogy másnap eltávozik, hogy így — zavarba hozva őket a husvéti ünnepeken — megboszulja magát zsarnokain. Miután Warensné nem tudta őt elhatározásáról lebeszélni, hálából jó szolgálataiért szívesen állott segítségére, hogy eltávozását, különösen nagy és nehéz hangjegyszekrényének elszállítását, lehetővé tegye, s meghagyta Rousseau-nak, hogy kövesse Nicolas-t Lyonig; ez intézkedésében egy Venture de Villeneuve nevű, szerfölött ügyes, jó hangú, tréfás modorú kalandortól (akibe Rousseau némileg belebolondult) való eltávolítás óhaja is közrejátszott. Este indultak el. Claude Anet, a Warensné kertésze, meg Rousseau vitte a szekrényt a szomszéd faluig, ahol aztán egy szamarat béreltek annak továbbszállítására. Bellayben töltve a husvét-ünnepeket, végre Lyonba érkeztek. Itt Rousseau, mivel mesterét sok ivása miatt nem egyszer, így Lyonban is, elővette a nehézkór (epilepsia), e rohamtól megrémülve, miközben a segítségül hívott emberek ott buzgólkodtak körülötte és a fogadóba szállították: szó nélkül és kissé hűtlenül

a faképnél hagyta mesterét és visszasietett a Mamához Annecybe. »Nem láttam más boldogságot, mint a mellette való életet; ezért visszatértem, mihelyt lehetséges volt.« Annecyben fájdalmas meglepetés fogadta: Warensné — politikai, illetőleg egyházpolitikai ügyekben a püspöktől eredő diplomáciai megbízatással — d'Aubonne-nal együtt Párizsba utazott volt.

Magára hagyatva s Warensné visszatértét várva, Rousseaunak az a rossz gondolata támadt, hogy fölkeresi Venture-t, akit egész Annecy ünnevelt. Ez a siker őt is végkép elbolondította; — nem látott mást, csak Venture-t. Hogy társaságát, oktatásait mentől jobban élvezhesse, hozzá költözött lakni. Ez alatt történt az a kellemes kirándulása, amelyről oly vonzó, bájos képet fest *Vallomásai* IV. könyvének elején, amely így a legszebb idillek egyike. Egy szép reggel, (jun. 29—30 vagy júl. 1-én), midőn a város határában, a Fier folyó mentén sétálgatott, két szép fiatal leánnyal — De Graffenried és Galley kisasszonyokkal — találkozott, akik lóháton Thônes-ba, a Galley-család régi kastélyába igyekeztek, ámde lovaik nem nagyon akartak a folyón átkelni. Erre Rousseau, kantárszáron fogva a Galley k. a. lovát, maga után átvezette a folyón, mire a másik ló szó nélkül követte. Ekkor a két leány nem akarta őt elengedni, hanem mint foglyukat — fölültetve a Graffenried k. a. háta mögé a lóra — magukkal vitték (elgondolhatjuk, hogy nem kellett nagy kérés vagy éppen erőszak hozzá!) Thônes-ba s az egész napot vidám beszélgetések, lakomázások, mulatozások, bohóskodások közt együtt töltötték és este ugyanolyan

módon tértek vissza Annecybe, mint ahogy Thônes-ba utaztak volt. E két bájos leánnyal (akiket sohasem látott többé) töltött szép nap emléke még 35—40 év múlva is a legélénkebben élt az író lelkében s woottoni szomorú magányát is, midőn azt a *Vallomások* kedves elbeszélésében megörökítette, ragyogó színekkel árasztotta el.

Warensné hosszas elmaradása miatt szobaleánya: *Merceret Anna-Mária*, egy nem csinos, de eléggé kellemes fribourgi fiatal leány — akinek talán elfelejtették kifizetni a bérét — elhatározta, hogy visszatér atyjához, aki orgonista volt a svájci Fribourghban. Rousseau a kis Merceret és ennek barátnője, a genfi Giraud k. a. (aki, épenúgy, mint a berni Graffenried k. a. áttérés céljából időzött Annecyben s így Warensnéval összeköttetésben állott) ösztönzésére vállalkozott, hogy elkíséri őt hazájába; viszont Merceret magára vállalta az úti-költségek fedezését, de Rousseau kérére, költségkimélés okából, elhatározta, hogy kis podgyászat előreküldve, gyalog fognak utazni. Miként Giraud k. a., Merceret k. a. is szerelmes volt — ha hitelt adhatunk a *Vallomások* elbeszélésének — Rouseauba; lehet, hogy az ifjú elbizakodottsága is szerepet játszott abban, hogy annyi sok leányt látott magába szerelmesnek, de másfelől nem is lehetetlen, hogy egy 18—19 éves, csinos, eleven arckifejezésű, tüzes tekintetű és természetes észjárású ifjú iránt a leányok érdeklődjenek, kivált Szavojában, hol azok kissé szabadabbak és közlékenyebbek, mint pl. Svájcban. Bármint állt is a dolog, Jean-Jacques a kis Merceret-re nézve az egész hosszú utazás tartama alatt — bár ez iránta

érezett rokonszenvét eléggé tüntetően elárulta — gáncs nélküli lovag maradt. — Utjok Genfen, majd Nyonon vitt keresztül; előbbi helyen meghatott érzések közt haladt át, — talán ősei hitének könnyelmű levetkezése miatt némi szégyent is érezhetett! utóbbi helyen meglátogatta atyját, aki szívesen fogadta, de egyáltalában nem igyekezett őt visszatartani; vallásváltoztatását s ezzel polgárjogának elvesztését atyja, aki oly büszke genfi és kálvinista volt, aligha tudta neki megbocsátani! Fribourgbán az orgonista meghívta ebédre, aztán búcsút mondtak egymásnak.

Visszatérőben Lausanne felé vette útját, hogy a szép Léman-tóban, amely itt a legszelesebb, kedvére kigyönyörködhesse magát. Mire Lausanne-ba érkezett, utolsó fillérje is elfogyott, — mitévő legyen? Ekkor Venture barátjára gondolt s nagy önbizalommal, mely egész az elbizakodottságig fokozódott, meg nagy vakmerőséggel, amelyben nyoma sem volt a szokásos félénkségének, bízva abban, hogy a svájci protestáns lakosságnak a kálvinista puritánizmusból kifolyólag úgy sem igen nagy a zeneismerete, — fejébe vette, hogy Venture módjára fog szerepelni; »tanítva zenét, amihez maga sem ért s kiadva magát párizsinak, bár sohasem volt Párizsban«. Nevét *Vaussore de Villeneuve*-re (Vaussore = a Rousseau név átalakítása) változtatva, mindenki előtt zeneszerzőnek adta ki magát anélkül, hogy egy dalt leolvasni vagy hangjegyre áttenni tudta volna, s egy jogtanárnál, aki szerette a zenét és házánál hangversenyeket rendezett, egy zenedarab elkészítését magára vállalta. Két hétig dol-

gozott a szép munkán, letisztázta, kiírta belőle az egyes zenerészeket s a végéhez egy csinos menüettet csatolt. A dolog, vagyis az előadás vége persze óriási fiasco, illetőleg macskazene lett, a zenészek majd megpukkadtak a nevetéstől, a hallgatóság szerette volna a fülét bedugni, de nem lehetett, — végig kellett hallgatni, Jean-Jacques az egész darabot állhatatosan levezényelte. Csak a menüett tetszett, azt mindenki örömmel hallgatta. Másnap az egyik zenész meglátogatta; Rousseau, titoktartás föltétele mellett, bevallotta neki a dolgok állását s mi természetesebb, mint hogy estére már az egész Lausanne tudta kilétét. Természetes, hogy ezután alig akadtak Lausanne-ban tanítványai; »mindössze 2—3 bárdolatlan németem volt, akik épen annyira buták voltak, amennyire én tanulatlan«. Lausanne-ból szerelmes szíve ösztönzésére, amely minduntalan eszébe juttatta Warensnét, kirándult ennek szülőföldjére, a pár óra távolságra fekvő Veveybe. Már a genfi tó látóképe és csodálatraméltó partjai édes meghatottsággal töltötték el keblét; e tó mindig lebilincselő hatással volt reá, mindig úgy érezte, hogy számára boldog élet csak e tó partján lehetséges. »Egy gyümölcsös kerttel, egy megbízható baráttal, egy szeretetreméltó aszszonnyal, egy tehénnel és egy hajóval kapcsolatban, — csak akkor leszek teljesen boldog e földön, ha mindez meglesz.« Veveyben oly szeretet fogta el e város iránt, hogy *Új Heloise* című regényének hőseit később ide helyezte.

Lausanneból aztán nem sokára, miután ott nem élhetett meg, Neuchâtelbe tette át főhadiszállását s az 1730—31-ik telet már ott töltötte. Itt már

jobban boldogult; voltak tanítványai s bevett anynyit, hogy nem kellett éheznie, sőt lausannei adóságait is kifizethette. »Tanítás közben észrevétlenül maga is megtanulta a zenét; élete elég kellemes volt s okos ember megelégedhetett volna vele, de nyugtalan szíve mást kívánt«, — a nyugtalan vándorélet láza újra erőt vett rajta s 1731-ben egy szép áprilisi napon, ott hagyva neuchâтели tanítványait, hozzácsatlakozott — titkár- és olasz tolmácsként — egy Pater *Athanasius Paulus* nevű kalandorhoz, aki nagy szakállal, prêmes főveggel és görög öltözetben mint jeruzsálemi archimandrita járta be Európát, mindenütt alamizsnát gyűjtve a Szentsír helyreállítása céljából. Utjuk Boudry-tól, hol a korcsmában egymással összetalálkoztak, Fribourg-, Bern-, majd Solothurn-kantonba vezetett; a két előbbi helyen Rousseau közvetítette a tárgyalásokat a szenátussal, illetőleg az állam vezetőivel s Bernben a szenátus előtt nyilvános beszédet is kellett tartania s bátor és ügyes beszédére az archimandrita tisztességes ajándékot, titkára elismerést kapott. Solothurnban azonban bajba kerültek, mert az ottani francia követ, De Bonac márki, aki azelőtt a portánál működött, leleplezte az ál archimandritát, titkárát pedig, miután ez híven bevallotta kilétét, visszaküldte Neuchâtelbe. E neuchâтели visszatérésről a *Vallomásokban* semmi szó nem esik. Ámde itt korábbi tanítványai — mint ahogy atyjához intézett leveléből (1731 május havából) olvassuk — nem akartak többé róla mit sem tudni, s ekkor Jean-Jacques szorult helyzetében mindenfelé kapkodott: írt atyjának (ez az ügyes és megható levél méltán fölkelti figyelmünket), írt a követnek,

írt az annecyi püspöknek, — mire ez utóbbi őt De Bonac márki figyelmébe ajánlotta. Erre az ajánlatra történhetett, hogy a követ őt visszahívta Solothurnba, igyekezett számára valami helyet találni s minthogy jó összeköttetései voltak Párizsban, ide küldte Rousseaut. A *Vallomások* azon állítását, hogy megkérdezték tőle, mit szeretne csinálni, — hasonlóképen azt, hogy a követségi titkár (de la Martinière), midőn őt a követségi palotában a neki szánt szobába bevezette, azt mondta neki, hogy e szobában korábban egy másik híres Rousseau (Jean-Baptiste Rousseau, a költő) lakott, s a másodikban Rousseau igyekezzék az elsőhöz hasonló lenni, — nem szükséges szószerint vennünk, legföljebb annyit fogadhatunk el, hogy ez időből származnak Rousseau első költői kísérletei, amelyekben még sem a költő, sem a stilista nem árulja el saskörmeit. A követ 100 frankot adott Rousseau-nak, de Merveilleux, a követség tolmács-titkára pedig egy ajánló levelet egy barátjához: Godard svájci ezredeshez, aki nevelőt keresett unokaöccse mellé — s Rousseau útra kelt Párizs felé.

A solothurn-párizsi útat mintegy 15 nap alatt tette meg, amelyeket élte legboldogabb napjai közé sorol. Fiatal, egészséges volt, volt pénze és sok reménye, gyalog és egyedül utazott, úgyhogy szabadon átengedhette magát hangulatainak, ábrándjainak, képzelődése merész játékainak, amelyek mindig elég magasan szárnyaltak, magasra-vágyakozásról és hivatottságról tettek bizonyosságot. Párizs, melyet a sok magasztalástól felcsigázott képzelete előre fényes utcákkal, márvány- és aranypalotákkal népesített be s ahová 1731 június havában a Saint-

Marceau-külvároson át lépett be, »piszkos, bűdös utcáival«, »fekete, rozoga házaival«, »szegénységével, koldusaival, foltozó nőivel« a legelszomorítóbb benyomást gyakorolta reá s e miatt szinte örökre titkos ellenszenvet érzett az ottan való lakás iránt. Ugyanez a csalódás érte az operában. A neki ajánlott állással sem volt szerencséje: Godard ezredes egyfelől ingyen akarta alkalmazni, másfelől inkább inasi, mint nevelői állást ajánlott neki unokaöccse mellett, mire Rousseau hátat fordított neki s később egy szatirikus költői levéllel állt rajta felháborító ajánlataért boszút. A De Merveilleux sógor-nője nagyon szívesen fogadta s szívesen igyekezett segítségére lenni, de végre is néhány hó múlva — mivel pénze fogytán volt — ott kellett Párizst hagynia. Miután a De Merveilleuxné utánjárásai folytán megtudta, hogy a szegény Mama még 1730 augusztus havában visszatért Párizsból Szavojába, Jean-Jacques elhatározta, hogy utána utazik s gyalog útra kelt Lyon felé.

A gyalog és egyedül tett utazás, amelyben minden függéstől menten a maga urának érzi magát, amelyben a mező látása, a kellemes képek váltakozása, a friss levegő, a jó étvágy és egészség felszabadítja lelkét, bő és eleven áradattal megindítja gondolatait, feltárja előtte az ábrándok világát, — ezúttal is elárasztotta őt gyönyörével, bájaival. Egyszer útközben, éhségtől és szomjúságtól gyötörve, egy magányosan álló parasztházba tért be, ahol kértére lefölközt tejjel és durva rozskenyérrel vendégelték meg, s csak miután a beszélgetések során a paraszt meggyőződött róla, hogy becsületes emberrel van dolga, hozott elő egy tit-

kos rekeszből jó buzakenyeret, sonkát, bort s készített hozzá rántottát, amelyeket az adószedőtől, fináncától való félelmében nem mert szabadon tartani, »s csak úgy tudta elkerülni a romlását, ha teljes nyomort mutatott«. »Ez volt — úgymond — a csirája annak a kitörölhetetlen gyűlöletnek, amely azóta fejlődött ki a szívemben egyrészt a zaklatás iránt, melyet a szegény nép szenved s másrészt elnyomóik iránt«, — kivált ha a francia parasztok nyomorult helyzetét összehasonlította a svájci paraszt szabadabb és kényelmesebb helyzetével, majd utóbb a főadóbérlők házaiba jutva, tanúja lehetett az ott uralkodó esztelen pompának és pazarlásnak.

Lyonba érkezve, meglátogatta Chasottes-ban du Châtelet kisasszonyt, Warensné barátnőjét, akinek tavaly, mikor Nicolas-t ide kísérte, levelet hozott, de ez, bár beszélt barátnőjével Lyonon át történt visszaútazása alkalmával, nem tudta megmondani, melyik úton tért ő innen haza. Csekély pénzkészlete arra kényszerítette Rousseaut, hogy az éjet az utcán, a csillagos ég alatt töltse, hogy így tovább teljék belőle kenyérre; fiatal volt, poéta volt, szép álmai, rózsás ábrándjai megédesítették számára a legkeményebb fekvőhelyet is. Soha még előtte senki annyi derült jókedvet és üde költészetet nem talált a száraz deszkapadon való alvásban és nem fedezte föl a titkot, hogy a legközönségebb dolgok eleven és színes leírásával a valóság és az élet illúzióját keltse olvasóiban.

Pár heti lyoni időzés után — akár du Châtelet kisasszony, akár annecyi levelezője: Graffenried kisasszony révén — hírt és pénzt kapott a Mamától, aki eközben Chambérybe költözött volt, hogy

menjen hozzá, amit ő a legnagyobb örömmel tett meg. Meghatva közeledett nemeslelkű pártfogónőjéhez, — a kóborló élet minden gyönyörűségét kiélvezve a hegyi patakok, sziklák, fenyvesek, sötét erdők, meredek hegyszakadékok közt tovavonuló úton, míg végre megérkezett Chambérybe (1731 őszén), ahol Warensné, visszatérte után, megtelepedett. A Mama a régi nyájassággal, szeretettel fogadta őt s hozzá való viszonyát a másfél évi elszakadás a legkevésbé sem zavarta vagy lazította meg; — ismét a régi bizalmas lábon érintkeztek egymással. Sőt lyoni barátnőjétől értesülve, hogy Rousseau visszatérőben van hozzá, már állást is keresett számára a szárd királyi kataszternél, ahol 200—300 alkalmazott közt titkári állást kapott. »Az állás, bár nem volt nagyon jövedelmező, eleget nyújtott a megélhetésre, s így történt, hogy 31 $\frac{1}{2}$ évi bolyongás, bolondság és szenvedés után Genfből való szökése óta most kezdte először tisztességgel megkeresni kenyerét.«

Otthon lakott a Mamánál, aki gróf Saint-Laurent főadószedő ócska házát bérelte ki, de ez a ház sötét és szomorú volt; szobájának ablaka egy falra nyílt, utcája zsákútca kevés levegővel és világossággal, ellenben annál több tücsökkel, patkányokkal és rothadt deszkázattal. De a Mama mellett élés, a Mama szobájában tartózkodás elfelejtette vele saját szobája minden rútságát. Eleinte csakis a munkájával volt elfoglalva, a hivatal kényszere nem engedte, hogy másra gondoljon; de midőn hivatali tisztében jártasságra tett szert, lelke visszanyerte nyugtalan vágyakozását s az olvasás ismét szükségletévé vált. Hogy a számításokban ottho-

nossá legyen, »számtani könyveket vásárolt és jól megtanulta őket, mert egyedül tanult«; »annyira belemélyedt a dologba, hogy nem volt oly számokkal megoldható feladat, ami zavarba hozta volna«. Talán ez időből ered az a számadási gyakorlottsága, mellyel később háztartásának bevételeit s kiadásait, a tartozás és követelés rovatait oly pontosan vezette. A földmérők fölvételei kedvet keltenek benne a rajzolás iránt; festékeket vásárol s egész hévvel adja magát a rajzolásnak, festésnek. »Rajzónjai és ecsetei között egész hónapokat töltött anélkül, hogy kiment volna«, úgyhogy ez lassanként az egészséget is megviselte.

Ez idő tájban, talán még a kataszternél való működése közben történt, hogy Franciaország és a császár háborúba keveredvén egymással (1733 október havában), a francia hadsereg egyik oszlopa Chambéryn át vonult Piemontba. Rousseau nagy élvezettel szemlélte elvonulásukat s annyira hevült a háború sikeréért, annyira újongott győzelmeik hírére, mint a legtüzesebb francia. E hajlandóságát, mely annyira ellentétben állt republikánus elveivel, e miatt persze titkolnia kellett; ez a szeretet továbbra és állandóan megmaradt lelkében. E részrehajlás, szeretet okát abban látja, hogy az irodalom szeretete megkedveltette vele a francia könyveket, e könyvek szerzőit és e szerzők hazáját; folytonos olvasmányai táplálták benne e vonzalmát s végre egészen vak szenvedéllyé fejlesztették.

De az a meglepedés, amelyet kataszteri titkári működésében kezdetben talált, nem sokáig tartott. A kényszer, amelyet ez az időhöz és szabályokhoz kötött foglalkozás reá rótt, a naponként

7—8 órai kellemetlen és elmélyedő figyelmet kívánó munka, a szomorú irodába való bezárás, amelyet a fésületlen és piszkos parasztok lehellete és izzadsága bűzössé tett, úgyhogy a megfeszített munka, a bűz, a gyötrellem és az unalom néha egész a szédülésig ellankasztotta, — mindez lassanként fölötte ellenszenvenné tette ránézve a hivatalt. Ehhez járult, hogy a zene iránti érdeklődése és hajlama mindjobban fölébredt — ennek tanulását kellemessé tette ránézve, hogy azt a Mamával együtt végezhetné — s lassankint oly kizárólagos uralomra emelkedett lelkében, hogy minden más foglalkozás terhesnek s nem sokára elviselhetetlennek tűnt fel előtte. Rameau operái figyelmét ennek elméleti munkáira irányították; megszerezte és áttanulmányozta Összhangzattanát. Betanulta Bernier és Clérambault néhány kantátéját s azokat Palais abbéval, egy jó zenésszel, aki őt az olasz zenébe bevezette, meg Caton atyával, Roche táncmesterrel és fiával, Canavas piemonti zenésszel a Warensné házában havonként tartott házi hangversenyeken — amelyeknél Rousseaunak jutott a zene vezetése és a karnagyi pálca — előadták. Ezek a hangversenyek, amelyeken a jöttment lovagok, zenészek mindig szóhoz juthattak, lassankint szemet szűrtak Chambéryben és a jó társaság hovatovább kimaradt a víg és kellemes vacsorákkal fűszerezett házból, »ahol mindenki szabadon mondta meg véleményét mindenről«. Rousseau csakhamar minden idejét a zenének szentelte, a hivatalba csak rossz kedvvel járt s így nem csoda, hogy iparkodott megválni állásától, hogy magát teljesen a zenének szentelhesse. A Mama nehezen akart beleegyezni,

hogy a Kicsike elhagyja a tisztos állást és biztos jövedelmet, de ez addig kérte, ostromolta, — előadva, hogy ez az alkalmazása nem sokáig tart, hogy neki oly életpálya kell, amelyből megélhet, — hogy végre is, nem annyira meggyőző érveivel, mint hizelgésével és alkalmatlankodásával kicsikarta a beleegyezését. Így, körülbelül 11 havi hivatali működés után, valószínűleg 1732 őszén, ott hagyta a katasztert s felcsapott — bár csak félig értett hozzá — zenetanítónak.

Mint zenetanító, a korábbi lekötöttség és kényszer állapotából a csaknem korlátlan szabadság állapotába jutott, amely egyre újabb izgalmakkal és szórakozásokkal szolgált, amely lehetővé tette neki az előkelő és művelt családok körébe való bejutást, amelyek már külső megjelenésök tisztaságával és eleganciájával lebilincseltek, érdekes érintkezésekre és összeköttetésekre nyitott kilátást művészekkel, írókkal és más szellemileg kiváló emberekkel s reményt nyújtott neki arra, hogy ezekben a magasabb körökben többé-kevésbé fényes szerepet játsszék és a szeretetreméltó, bájos kisasszonyok tetszését megnyerje. Nemsokára — »nem hiányozván bizonyos izléssem az énekléshez s egyébként is kedvezvén korom és arcom a dologhoz« — annyi tanítványa lett, hogy jövedelme fölért titkári fizetésével. Az érdekes fiatal tanító mind a nemesség, mind a polgárság házaiban szíves fogadtatásra talált s így kedvvel végezte teendőit és élvezte a fiatal leánytanítványok kellemes társaságát, — sőt mint fogékony keblű fiatal ember nemcsak élvezte, hanem hevült is értők. A pontosság persze itt sem volt inyére, a kényszer és az

alárendeltség még e máskülönben szívesen üzött foglalkozásnál is elviselhetetlennek tetszett előtte; de hát e fölött megbizói szemet húnytak, sőt eseten föllépésén és félszeg modorán sem ütköztek meg túlságosan. A Mama ugyan mindent elkövetett, hogy őt »a világ számára kiművelje, hogyha egyszer ott bizonyos állást foglal el, módjában legyen előre haladni. Ebben a gondolatban nemcsak ítélőképessége kialakítására vetett súlyt, hanem külsejére, szokásaira is«. De bár maga kitűnően ösmerte az embereket és értett a velök való bánásmód művészetéhez, ezt inkább tudta alkalmazni, mint tanítani, de meg Rousseau is kevésbé volt alkalmas ezek megtanulására, úgyhogy az ifjú ebbeli fáradsága majdnem egészen kárba veszett, épenúgy tánc- és vivástanulási kísérlete is. A természet itt erősebbnek bizonyult az akaratnál, a jó társaság hangja és modora továbbra is idegen maradt Rousseau előtt, a személyes szabadság élénk tudata ösztönszerűen tiltakozott ama bilincsek ellen, amelyeket a konvencionális társadalmi formák reá akartak rakni.

Rousseau természetesen elbeszélte a Mamának azt a szíves, nyájas fogadtatást, amelyben leánytanítványai s itt-ott ezek mamái is részesítették. Míg ő »ezeket a nyájaskodásokat a maga oktondiságával csupán a barátság megnyilatkozásainak tekintette«, a Mama biztatást, a Rousseau meghódítására irányuló kísérletet látott bennök, amelynek csak idő kell, hogy meghallgatásban részesüljön. Ezért, hogy őt a kelepccéktől, amelyeknek kora és helyzete kitette, megmentse, Warensné viszonyt kezdett a fiatal emberrel, aki ezután is csak úgy

rajongott érette s minden gondolata arra irányult, hogy őt boldoggá tegye.

Most már a más oldalról jövő csábítások, háborítások ellen biztosítva lévén, nyugodtan adhatta volna magát az ének és zene tanításának, ámde most már a zene iránti szenvedélye ellenére is kezdte érezni leckeórái kellemetlenségét. Közben a Mama egyre folytatta tervezgetéseit és vállalkozásait; »minél nyomasztóbbak voltak házi szükségletei, annál inkább kovácsolta terveit; a házba egyre jöttek a mindenféle kuruzslók, gyárosok, aranycsinálók, vállalkozók s egy se távozott el tőle üres kézzel; ő minden látogatóját szívesen meghívta ebédre, soha kézműves, útas, hírvivő nem ment el tőle étel-ital nélkül, — így részint vállalkozása, részint jószívűsége folytán többet költött, mint évjáradéka engedte s lassankint adósságokba keveredett«. Ez idő tájban azzal a tervvel foglalkozott, hogy Chambéryben kir. fűvészkertet létesít gyógyszerésziskolával kapcsolatban s az előadói állásra Claude Anet-t szemelte ki. Ámde ezt a tervet egy váratlan esemény romba döntötte: Claude Anet egy, a magas hegyek közé tett kirándulása alkalmával meghűlt, mellhártyagyulladásra kapott s öt nap múlva a leggondosabb ápolás dacára meghalt (1734 március 13). A gondos házfelügyelő kidőlte után Warensné anyagi ügyei rohamosan megrosszabbodtak; Rousseau igyekezett ugyan betölteni a helyét, de époly kevés ügyessége, mint hajlama lévén hozzá, rosszul töltötte azt be. Belátva, hogy a Mama pazarlása mellett anyagi ügyeit rendbehozni, vagy valamit megtakarítani

lehetetlen, Rousseau arra törekedett, hogy anyagiilag független helyzetbe jusson s így ő gondoskodhassék a Mama ellátásáról. Boldogulását a zenében kereste s miután a hangjegyeket már meg lehetőszen olvasta, a zeneszerzést is meg akarta tanulni, hogy a fejében zsongó dalokat, érzéseket és hangulatokat napvilágra hozhassa s e célból Besançonba utazott Blanchard abbéhoz, a székesegyház karnagyához, akiről Venture beszélt neki, hogy tőle leckéket vegyen (1734 jun.). Útja Genfen és Nyonon vitte keresztül; Blanchard abbé jól fogadta és felvállalta a tanítását. Ámde épen, amikor meg akarták a dolgot kezdeni, apja leveléből megtudta, hogy a francia határon málháit — az egyik ruhája zsebjében talált gúnyirat miatt — elkobozták s azokat sohasem tudta visszakapni. Ez a veszteség azonnal visszatértette Chambérybe s így az útra, a pazar föl-szerelésre költött tekintélyes pénzösszeg mind kárba veszett.

Miután 21-ik életévét betöltötte, Rousseau kéri atyjától anyai örökségét; ír neki Nyonba és találkát ad neki Genfben. De atyja egy gascon levéllel menti ki magát. Fia felsorolta neki levelében a költségeket, amiket Warensné érette tett s kétségkívül épen azért folyamodott atyja erszényéhez, hogy jóltevőnjét némileg kárpótolja. De Izsák nem is felelt a felszólításra. 1734-ben a Warensné legkiválóbb jóltevője: Bernex annecyi püspök meghalván, évi 150 franc évjáradékot hagyott reá; de ezzel szemben a királyi kegydíjat nem kapja rendesen, úgyhogy a szegénység egyre erősebben kopogtat ajtaján. Hasztalan kéri, könyörög neki Rousseau, hogy hagyjon föl esztelen pazarlásával

s inkább szenvedjen egy kissé, míg fiatal, mintsem folyton növelve adósságait, öreg napjaira szükségét lásson. Warensné mindent megígért, de ha egy kéregető jött, mindent elfelejtett. Rousseau, hogy elfordítsa szemeit a fenyegető bajokról, apró utazásokat tett — jó részben a Mama ügyes-bajos dolgainak elintézése végett — Nyonba, Genfbe, Lyonba, bár e kirándulások költségeivel ismét megterhelte a Warensné költségvetését. Azzal vigasztalta magát, hogy a csalóknak jutott volna, ha ő el nem költi ezt az összeget. 1737 nyarán elérvén nagykorúságát, vagyis betöltvén 25-ik évét, Genfbe utazott, hogy az anyai örökségből ráeső részt fölvegye. »Atyja is oda jött; már régóta vissza-visszatért oda anélkül, hogy belekötöttek volna, bár sohasem tisztázta a reá vonatkozó rendeletet, de mivel tisztelték bátorságáért és becsülték derékségeért, ügyének elfeledését színlelték.« Jean-Jacques tartott tőle, hogy valami nehézséget támasztanak vallása megváltoztatása miatt, — de semmi nehézséget nem csináltak s így a maga 6500 forint örökségét fölvette; a testvérje részének jövedelmét, minthogy semmi hivatalos bizonyíték nem volt a haláláról, tovább is atyja élvezte, amíg élt.

Ez idő tájban, részint utazásai közben, részint Chambéryben a Mama házánál több értékes ösmere tséget kötött. Így Bellegarde és Nangis grófokkal a Chambéryben tartott hangversenyeken ösmerkedt meg, ahol — miután Rameaut lassanként áttanulmányozta és megértette — egy maga szerzette kantátét is előadtak, telve új dallamokkal és hatásos részletekkel, továbbá gr. De Lautrec ezredessel, a későbbi francia tábornaggyal és a fiatal De

Sennechere márkival, a torinoi követ fiával; ez időből származik Gauffecourt-ral való barátsága, aki — bár egyszerű órás fia volt, s maga is órának készült — de a genfi francia ügyvivő révén megnyervén a valaisi só szállítását, tekintélyes jövedelemre tett szert és Szavoja egész nemességével összeköttetésben állott; — a nyílt, nyájas arcú, szeretetreméltó, kedves jellemű, természetes modorú, szolgálatkész férfiú mindenki barátságát megnyerte s Rousseau is szeretettel emlékezik róla *Vallomásai*ban. Ugyanez időből ered De Conzié szavojai nemes ifjúval való barátsága, akivel a zene-tanítás révén ösmerkedett meg, de a leckeórákat inkább új könyvekről, irodalmi kérdésekről — pl. Voltaire műveiről s Frigyes porosz kir. herceggel folytatott levelezéséről — való beszélgetésekkel töltötték el. Minden, ami rájuk vonatkozott, érdekelte őket, mindent, amit Voltaire írt, elolvastak s így lassankint feltámadt Rousseauban a vágy, hogy ő is megtanuljon oly finoman írni, mint ez az ünnepest költő és író, — a szépirodalom és bölcsészet csirája éledezni kezdett lelkében. Conzié szerint Rousseau már »ez időben határozott hajlandóságot mutatott a magány, megvetést az emberek iránt; szerette hibáikat, gyöngeségeiket gáncsolni, állandó bizalmatlanságot tanusított becsületességök iránt«. Ugyancsak ez idő tájban ösmerkedett meg Lyonban Perrichon és Parisot írókkal, Genfben De La Closure franciaországi ügyvivővel, aki sokat beszélt neki anyjáról s bár hosszú idő telt már el, amióta meghalt, szíve nem tudott emlékéitől szabadulni.

E közben zene-leckéi mind kevesebb gyönyörűséget szereztek neki, sőt mindinkább terhessé

kezdték rá nézve válni. Az újdonság ingere s az óraadással egybekötött kellemes szórakozások csábító ereje idővel megszűnt s csak a gène, az időhöz-órához kötöttség érzése maradt meg, bármily nagy szabadságot vett is e tekintetben magának; csak félig értvén a zenéhez s csak lassan haladván elő zenei ösmereteinek megszerzésében és sajátítván el a kellő készséget, természetesen növendékei tanításában is csak mérsékelt sikereket érhetett el, amit nem egy szüle észrevett; végül néhány magasabb állású, irodalmilag művelt úri emberrel való érintkezéséből tudatára ébredvén ösmeretei fogyatékoságának, szépirodalmi és tudományos műveltsége elmaradottságának, s nemcsak a tudásvágy, hanem talán az írói és bölcselői hajlam is ébredve benne: nagy hévvel veti magát az olvasásra és tanulmányra. »Két vagy három évet töltöttem így a zene, gyógyszerkészítés, tervek, utazások közt, szünet nélkül egyik dologtól a másikhoz kapkodva, keresve és nem tudva, hogy mihez kössem le magam, mindazáltal fokozatosan a tanulmányokra adtam magam, látva írókat, hallva, amint az irodalomról beszélnek s magam is beleelegyedve néha a beszédbe«, — írja ez időből *Vallomásaiban*. Felváltva foglalkozik a legkülönbébb tanulmányokkal: Ozanam híres matematikus *Számtani Mulatságok* című műve segítségével láthatatlan tintát akar készíteni, de az üveg felrobban, szemét majd kiüti s a csomó lenyelt kénarzén oly beteggét teszi, hogy halála küszöbén érzi magát s végrendeletet csinál (1737 június 27-én), amelyben Szűz Máriának és pátronusainak: Jánosnak és Jakabnak ajánlja magát, pénze egy részét a klastromoknak

hagyja, hogy lelke nyugalmaért misét szolgáltat-
 sanak, 2000 frankot pedig — a neki okozott költ-
 ségek fejében — Warensnének hagyományoz. A
 kémiai kísérleteknek ezentúl békét hagy, hanem
 annál nagyobb tűzzel esik neki a történelem, iro-
 dalom, meg a filozófia tanulmányozásának. Sorra
 veszi az oratorianusok és a Port-Royal könyveit:
 Lamy atya *Csevegéseit*, geometriáját, meg algeb-
 ráját, Reynaud atya számtanát és *Analytikáját*, a
 Port-Royal *Logikáját*, Locke *Essais*-it, Descartes
Discours-ját és *Meditationes*-ét, Leibniz *Monadolo-*
giáját és *Theodiceáját*, Malebranche *Recherche de*
la vérité-jét; neki feküdt a latinnak, megtanulta
 Vergilius eklogáit, de ebben sohasem tett nagy
 előhaladást; belemerült a kortan rejtelseibe s
 mindenekelőtt Voltaire *Bölcsészeti leveleibe*, ame-
 lyekből a szép stílus titkát akarta elsajátítani.
 Anyai örökségének egy részéből könyveket vásá-
 rolt, a többit a Mamának adta, aki azt majdnem
 teljesen a Jean-Jacques szükségleteire fordította.

Tanulmányainál nem elégedett meg azzal,
 hogy csak lapozgasson az egyes könyvekben, csak
 futólag érintse az egyes tudományokat, hanem
 nyílt és fogékony elmével és egyre jobban éredő
 értelemmel a leghosszabb és legnehezebb munká-
 kat választja, azokat lassan és módszeresen ol-
 vassa, meg újra elolvassa, jegyzeteket, összefogla-
 lásokat csinál belőlük s rossz emlékezőtehetsége
 ellenére sok részletet könyv nélkül is megtanul.
 A genfi kálvinista minden kitartását és módszeres
 szellemét belevitte, szenvedélyes lelke fiatal hevé-
 vel együtt, e tanulmányaiba. Hév és kitartás —
 egymással ritkán együttjáró két vonás — jelle-

mezte őt e tanulmányozásában, jellemezte később is irodalmi munkálkodásában. Másik vonása természetének, és bizonyára minden szenvedélyes természetnek, hogy nem lassú, fokozatos haladás útján fejlődik ki, hanem rohamosan, gyors iram-lással, szinte hanyatt-homlok esik neki a tudományoknak, nem tudva, melyikre adja magát, melyikkel fog célhoz érni.

Részint a zenetanítás megünása, részint az irodalmi és tudományos művekbe való elmélyedés, részint ez időtájban fellépő s egyre súlyosabbá váló betegeskedése miatt — mely lassú láz, tartós bágyadtság és levertség mellett általános gyöngeségben jelentkezett s a tüdővész előhírnökének látszott — abbahagyta a zenetanítást. Mint maga mondja kissé hátrább *Vallomásaiban*: »Régóta elhagytam tanítványaimat...« A felsorolt okok mellett az is lehetséges, hogy a szülék, látván a szerény előhaladást, nem vették tovább igénybe zenetanítói működését. Betegsége épannyira volt testi, mint lelki baj, épannyira okozta azt neuraszténia, mint a Mama ölelése által le nem csillapított szerelmi láz és a Mama esztelen pazarlása miatt a jövőtől való félelem; — végül a tanulmányaiba való makacs elmélyedés is hozzájárult annak fokozásához. Warensné gonddal, virrasztással, hihetetlen fáradsággal megmentette.

Hogy egészségét könnyebben visszanyerje, a Mama Chambéry határában, egy erdős-bérces vidéken, kibérelt egy kis mezei lakot s oda ketten 1736 nyarán kiköltöztek. Rousseau e lakot — Mme Revil kis házát — *Charmettes* név alatt tette az irodalomban halhatatlanná. »Két, eléggé magas

domb közt, északról délre egy kis völgy huzódik, amelynek mélyén kavicsok és fák közt vizér folyik. A völgy mentén, féloldalon néhány ház szétosztva, nagyon kedvesen kínálkozik azoknak, akik szeretik a kissé vad és eldugott menedékhelyet. A ház, amelyet ezek közül kiválasztottunk, nagyon lakható volt: elől terrászos kerttel, fölötté szőlővel, alatta gyümölcsösssel; szemközt kis gesztenyés, a közelben forrás; följebb a hegyen kaszáló az állatok tartására, végül mindaz megvolt, ami kis mezei háztartáshoz szükséges, amelyet itt be akartunk rendezni.» »Az első napon el voltam ragadtatva, midőn ott háltunk. Oh Mama, mondtam drága barátnőmet átkarolva s az öröm és meghatottság könnyeivel árasztva el őt, ez a hely a boldogság és ártatlanság tanyája. Ha itt fel nem találjuk őket, hasztalan fogjuk akárhol keresni.» S tollát a költészet minden bája, az írói művészet minden pompája áthatja, midőn azt a boldog életet leírja, amelyet ott a Mamával kettesben folytatott. A költészet iránt fogékony olvasók keblében a Charmettes mindvégig úgy fog élni, mint a lángoló ifjú szívek szerelmének örökké emlékezetes színhelye, ahová regényes képzeletünkben, mint a boldogság igazi fészke, mindannyian elszállottunk!

Itt, e bájos kis lakban a szerelem, a természet vadregényes szépségeinek élvezése és a főntebb említett mindenféle tanulmányok töltötték ki idejét. Ekkor kezdhette meg annak a geográfiai, asztromiai és geometriai kurzusnak, továbbá genealógiai füzeteknek és irodalmi másolatoknak az összeállítását, amelyeket a genfi könyvtár őriz. Tanulmányainál, jegyzetei szerkesztésénél nagy mérték-

ben felhasználhatta Conzié úr gazdag könyvtárát, aki szintén itt, a Charmettes-völgy aljában lakott s akivel itt bizonyára sűrűn érintkezett.

Még 1737 nyarán is kijöttek a Charmettesbe s folytatták szerelmi idilljüket, — de ekkor már felhők kezdtek borúlni boldogságuk egére. Mivel Jean-Jacques nem volt képes a Claude Anet üresen maradt helyét betölteni, Warensné augusztus 10-edike táján új házfelügyelőt fogadott: a vaud-földi Winzenried (De Courtilles) Rudolfot, aki rövid idő múlva époly mélyen befurakodott úrnője kegyeibe, mint korábban Claude Anet. Rousseau szívét mélységes fájdalom fogja el, amikor látja, hogy a Mama szíven és kegyeiben megint mással, ezzel a durva vincellérrel kell osztoznia, minden érzése fellázad ez ellen s fájdalmában utazni indul.

Orvosi könyvek olvasása azt a gondolatot keltette benne, hogy bajának alapja polip a szívében s hallva azt, hogy egy montpellier-i híres orvos — Fizes — meggyógyított egy ily polipot, útra kél hozzá Montpellier-be. Az anyja örökségéből rendelkezésére álló pénzzel 1737 szeptember 11-én indul el Chambéryből; minthogy a lóháton való utazás fárasztotta, Grenoble-tól, hol meglátogatta a Warensné ismerőseit és megnézte a színházban az *Alzire* előadását, kocsit fogadott s egy vidám társasággal került össze, amely ugyanazt az utat követte. A társaság egyik tagja: Larnagené, egy már nem fiatal, de szeretetreméltó asszony, csakhamar érdeklődni kezdett a beteg fiatal ember iránt s kedveskedésével, kacérkodásával rövid idő alatt egészen meghódította Rousseaut, s Rousseau is természetesen lángot fogott. Négy-öt napig boldog

életet éltek, Montélimarban három napot kettesben töltöttek, de aztán Saint-Andiolban válni kellett. Tovább haladva, Rousseau megnézte a Gard hidját; a nagyszerű alkotás teljes csodálatát fölkellette, — az minden várakozását fölülmúlta. »Csak a rómaiak tudtak ily hatást előidézni!« Elbűvölten merült el a nagy mű szemléletébe és sóhajtva mondotta: »Miért nem születtem rómainak?« Ellenben Nîmes, e par excellence római város, a maga nagyszerű arénájával, amelynek annyira lehetett és kellett volna a Róma iránt rajongó ifjút érdekelnie, csak néhány hüvös megjegyzést vált ki belőle; — a régi műemlékek, képek, szobrok nem nagyon izgatják a Rousseau fantáziáját; ő csak egyetlen művészetet tud élvezni, de abban aztán lassankint igazi mesterré válik: a zenét.

1737 szeptember 22-én érkezik Montpellierbe; sem a város, sem a lakosok nem nagyon tetszenek neki. Itt öt hónapig használta az előírt kúrát, s a diéta, a sok mozgás és derült, vidám társaság némileg megjavította egészségi állapotát. Február végén megelégedve a montpellier-i kúrával s pénze fogyatkozását is erősen érezve, visszatért Chambérybe.

Mikor Chambérybe visszatért, szomorúan látta, hogy Warensné lágymelegen fogadja, hogy Winzenried teljesen urává lett szívének és vagyoni ügyeinek, de egyszersmind azt is látta, hogy Warensné el van veszve, menthetetlenül kiszolgáltatva egy lelkiismeretlen, lármás és elviselhetetlen modorú embernek, aki még bátorítja, jobban belelovalja szerencsétlen vállalkozásaiba; belátta, hogy a közeledő romlásnak ő (Rousseau) nem képes

útját állni. Így ömlött össze az az álma, hogy a Mama mellett élhessen, mert ezzel a vetélytárral sem a Mama kegyeiben, sem az ügyek intézésében nem akart osztozni, — ezért már a következő március hóban kiköltözik a Charmettes-be, hol a nyár folyamán Warensné egy másik, mezei lakot bérelt ki (a Noëray-félét), amely Jean-Jacques-nak két évig otthonául szolgál.

Nyárban és ősszel Warensné is künn lakik vincellérjével a charmettes-i mezei lakban, de a telet és tavaszt Jean-Jacques egyedül tölti itt künn, távol a várostól és az emberektől, mind 1738—1739-ben, mind 1739—1740-ben.

Mit művel Rousseau több mint két éven át a Charmettes-ben? mivel tölti idejét? Foglalkozik a kertben, a baromfiudvarban és a mezőn; kertészkedik, ás, nyeseget, gyümölcsöt szed és szüretel, nagy érdeklődéssel szemléli a méhek munkáját, gondozza és magához szoktatja a galambokat, — nagy sétákat tesz a hegyoldalakon és erdőkben; már napkolte előtt elindul s szíve a természet pompájának láttára fölemelkedik a mindenség alkotójához és hódolattal borul le előtte; — de ami a legfőbb: folytatja megkezdett tanulmányait és mélyen elmerül azokba. Most, 26 éves korában, egyedül, minden vezető vagy tanító nélkül akarja megtanulni azt, amit más 11—26 éves korában az iskolapadokban görnyedve tanul. Ha e vállalkozásában rengeteg sokat kellett fáradnia, kísérleteznie, míg a helyes utat megtalálta, de viszont megvolt az az előnye, hogy szellemének fejlődése szabadon haladhatott előre, azt nem törte igába, nem kényszerítette a más törte úton való haladásra

az iskolai vezetés; meg, hogy érett elmével végzén a tanulást, azt más szempontból fogta fel, annak jelentőségét másként ítélte meg, mint az ifjak, akik az iskolában gépiesen végzik a kiszabott tananyag bemagolását s e tananyag jórésze szemhatáruk alatt marad. Aki dolgozott ifjúságában tanító nélkül, aki fantáziája és kíváncsisága szerint tanulva lassankint fölemelkedni látta szemei előtt azt a fátyolt, amely előtte a világot elrejtette; aki az új dolgok megtanulásakor mindannyiszor új energiák születését érezte kebelében: egyedül az alkothat magának fogalmat arról a mély örömről, amelyet Rousseau tűzes lelke a Charmettes szorgalmas, munkás magányában érezhetett. Arra született, hogy mindent megértsen és még eddig semmit sem tanult! Jellemének egész hevével merül el a tanulmányokba s lassankint a bölcselők és költők műveinek hatása alatt lángelméje ébredezni kezd. »Nem olvastam, hanem faltam a könyveket; ellenállhatatlan erő ragadott a tudományok felé, és oly buzgalommal tanultam, mintha örökre élnem kellene. Fogalmat akartam szerezni minden dologról...« »Két vagy három hónapot töltöttem így, hogy kitapasztaljam lelkem hajlamát... és hogy élvezzem gyönyörét az ösmereteknek, amelyeket megszerezni szándékoztam..., mert a tanulás gyönyöre nagyban hozzájárult boldogságomhoz.«

Először mindazoknak az ösmereteknek a birtokába akar jutni, amelyeket a könyv föltételez, hogy azokat haszonnal olvashassa, — s tanulmányozza a filozófusokat (Descartes és Platon, Locke és Leibniz, Montaigne és La Bruyère, Pascal és Fontenelle, Bayle és Fénelon, Malebranche és a

Port-Royal) és elmélkedik fölöttük. Olvassa a költőket a XVI. századtól egész a jelenkorig, elsősorban Racine-t és Molière-t, de kivált Voltaire-t, akinek színművei s köztük a *Zaire* magokkal ragadják; az olaszok közül Petrarcat, Tassot és kortársát: Metastasiót, az angolok közül (fordításban) az *Elveszett Paradicsomot*.

A filozofiához bevezetésül szolgált neki Lamy atya *Entretiens sur les sciences* (Csevegések a tudományokról) című műve; »olvastam és százszor is újra elolvastam; — elhatároztam, hogy vezéremül fogadom«. E mű enciklopediaszerű áttekintés az emberi ösmeretek összes ágai fölött; a »Logika fogalma« című rész e szavakkal kezdődik: »Mi Isten alkotásai vagyunk, nincs tehát okunk azt hinni, hogy a természetünk rossz«, amelyek önkéntelenül az *Emil* első mondatát juttatják eszünkbe. Így a kegyes és tudós barát műve a magasabb ösmeretek utáni vágyat a vallás iránti tisztelettel kapcsolta össze a Rousseau lelkében s egyike lőn ama horgonyoknak, amelyek ezt a szabad gondolkozót az evangéliumhoz fűzték.

A matematikába Ozanam *Récréations mathématiques et physiques* (Matem. és fizikai időtöltések), Lamy atya *Éléments de mathématiques* (A mennyiségtan elemei) és Reynaud atya *Sciences de calcul* (A számvetés tudománya), meg *Analyse démontrée* (Demonstratív analysis) című művei alapján törekszik behatolni, sőt Newton *Arithmetica universalis*-át is kéri könyvkereskedőjétől; érdeklődik a csillagászati fölfedezések iránt, sőt a föld gömb-alakjáról egy értekezést is ír. A fizikát Rohault művei nyomán tanulmányozza, mint láttuk,

chémiai kísérletekkel is szeret foglalkozni, de fizikai és kémiai műszerek és laboratórium hiányában nem sokra viszi benne. Orvosi és anatómiai könyvekről is beszél, amelyek kezei közé kerültek, de ezek inkább megzavarták tisztánlátását. A latin nyelv tanulása terén nagy erőfeszítéseket tesz, szó-tárral kezében egyenesen az írókat tanulmányozza, s sok fáradság és izzadság árán eljut odáig, hogy eléggé tisztességesen érti a latint, — erről nemcsak Tacitus I. könyvének francia fordítása tesz bizonyosságot, hanem az a körülmény is, hogy pl. Homeroszt és Platont latin fordításban olvasta; mindkettő élete végéig állandó csodálatának tárgya.

Ezek voltak a délelőtti tanulmányok. A délutánt a fölüdülésre szánta, vagyis a történelemre és a földrajzra; itt folytatta, az utazásai által kiszélesített látókörrrel, az otthon atyjánál, majd Lambercier lelkésznél megkezdett történelmi és földrajzi tanulmányait. Kedvenc történetírója továbbra is Plutarchos maradt, mellette még Pétaud chronológiáját is olvasgatta.

Tudományos munkálkodásának bizonyosága 1738-ban a *Mercure de France*-ban közzétett dolgozata: *Válasz arra a névtelen dolgozatra: Vajjon a föld, amelyen lakunk, gömbalakú-e?*, amely mutatja, hogy komolyan érdeklődik a tudományos kérdések iránt s a maga erős önbizalmával és bátorságával egy ilyen kérdés irodalmi tárgyalásába és megoldásába is bele mer vágni, s míg a megtámadott dolgozat névtelenül jelent meg, ő bátran oda teszi cikke alá: *Rousseau, Chambéry, 1738 szeptember 20.*

A Charmettes-ben töltött évek alatt (1738

március—1740 április 23) a szabadban való örökös járás-kelés, a kerti és mezei gazdaságban való pepecselés lassankint helyreállította és megszilárdította megrongált egészségét. Szerelmi lángja Mamája iránt az idő haladtával egyre jobban kialudt, ellenben értelmének ereje — épen tanulmányai, a magány és az elmélkedés folytán — egyre jobban kivirágzott. Ha Annecyben és Chambéryben szeretett, a Charmettes-ben tanult és dolgozott, készült nagy hivatásának betöltésére. Itt Charmettes-ben írta és adta ki első költői munkáját: *Warensné gyümölcsöskertje* (Le Verger de Madame la baronne de Warens; London, 1739), amely pártfogónője jóságának hálás dicsőítése, az erénynek és a természet szépségeinek magasztalása mellett a charmettes-i kertben folytatott tanulmányainak ösmertetése, meglehetősen gyöngye versekben. Már ebben ki-kicsillan a magány kedvelése, az önmagával beérés, a moralizáló hajlam és az emberek iránti bizalmatlansága.

Végül vallásbölcseletének csiráját is a Charmettes-ben kell keresnünk. Rousseau betegeskedése folytán — amelynek folyamán, egy-egy nagyobb gyöngeség alkalmával, olykor halálát közelállónak tekintette — sokat foglalkozott vallásos gondolatokkal, gyakran gondolt Istenre és az emberi lélek jövődő sorsára, illetőleg Isten ítéletére. A janzenisták szigorú teológiája megrémítette, a pokol borzalma megzavarta biztosságát. Nagy megnyugtatósul szolgált neki két öreg jezsuita vigasztalása, akik gyakran meglátogatták őt a Charmettesben, méginkább pedig a Mama, aki, mint kegyes lélek, korán hozzászoktatta őt Isten gondolatához, szíve-

sen beszélgetett vele vallásos és teológiai kérdésekről, aki olvasta *Krisztus követését*, buzgón hitt az isteni gondviselésben, a lélek halhatatlanságában s az ima szárnyain szívesen emelkedett fel Istenhez s mindezek révén »sokkal inkább hasznára volt, mint a teológusok lettek volna«. »Ez az épe nélküli lélek, aki nem tudott elképzelni bosszúálló Istent, aki csak kegyelmet és könyörületet látott ott, ahol a szenteskedők csak igazságszolgáltatást és büntetést látnak, ... nem hitt sem a pokolban, sem a purgatoriumban.« »Jézus Krisztus halála az isteni szeretet igaz példjaként tűnt föl előtte, hogy megtanítsa az embereket Isten és egymás szeretetére.« Rousseau megnyugvást és bizalmat merített a Mama tanításaiból, s reggelenkénti áhítataiban tiszta szívvel kért »a maga és az ő számára ... csöndes és ártatlan, büntől, fájdalomtól, terhes sükségtől ment életet, az igaz emberek halálát és jövendő sorsát«.

A szerelem utolsó sugarainak kölcsönös kiálvása után Rousseau nemcsak lelkileg, hanem testileg is fokozottan elszakadt Warensnétől, ha ez künn időzött is a Charmettes-ben. Rousseau bezárkózott könyveivel a maga szobájába, vagy inkább kiment sóhajtozni és sírni az erdőbe. Így az ottani élet lassankint mindkettőjükre nézve elviselhetetlenné kezdett válni s Rousseau az elválás gondolatával hovatovább megbarátkozott. Elhatározta, talán a Warensné egyre súlyosabbá váló anyagi zavarai és Winzenried veszekedései által is indítatva, hogy elhagyja a házat s másutt keres magának menedéket és oly állást, amelyből Warensnének is segítségére mehessen. Warensné

helyeselte tervét s egy grenoblei barátja (M. d'Eybens) révén Lyonban De Mably főhadbíró gyermekei mellett keresett Rousseau számára nevelői állást. Rousseau elfogadta a följánlott állást s 1740 április 20-án elutazott Lyonba, »nem hagyva hátra elválásakor a legcsekélyebb fájdalom érzelmét sem«.

Ha Warensné példája kedvezőtlen hatást gyakorolt Rousseau erkölcsi felfogására, ha fegyelmezetlen szellemét a Mama nem zabolázta, vagy vezette helyes irányban, de másfelől el kell ösmerünk, hogy nélküle Rousseau sohasem lett volna elsőrendű író és gondolkozó, az ő nagylelkű vendégszeretete és gondoskodása nélkül, a házánál kapott serkentő hatások, élvezett zavartalan nyugalom s különösen a bőven rendelkezésére álló szabad idő nélkül soha oly kényelemmel magát tanulmányainak át nem adhatta, álmodozásaiba és elmélkedéseibe el nem mélyedhetett, tehetségeit és lelki erőit ki nem fejthette, ki nem képezhette volna. De nemcsak bölcselői tevékenységének, hanem természetérzésének, a természet szépségei iránt való fogékonyságának fölkeltőjéül is a Szavójában töltött éveket tekinthetjük, hol a természet pompája, az ifjúság és szerelem a későbbi írói és költői művészetnek, a mély érzelmi életnek és szívjóságnak első csiráit szívébe lopták.

1740 május 1-én Rousseau már Lyonban van s átvette a Mably főhadbíró (a Condillac abbé bátyja) két fiának nevelését. Ösmeretei eléggé meglettek volna hozzá, de tanulmányai módszertelenek voltak s így kevésbé tették őt jó tanítóvá. Tanítványai közül az egyik eleven, pajkos, a másik os-

toba és csökönyös volt, mint egy öszvér; közöttük a nevelő, mihelyt rosszul mentek a dolgok, ördöggé vált, mert erősen hiányzott a türelme, hidegvére és egyenletes kedélyhangulata. Most a sírásig el-érzékenyedett, majd az eszelősködésig dühbe jött. Láta jól tanítványai hibáit, de nem tudott rájuk orvosságot alkalmazni, nem tudott semmiben boldogulni s inkább azt tette, amit nem kellett volna. Végre elkedvetlenedve oly foglalatosságtól, amelyre kevésbé érezte magát alkalmasnak, egy évi kísérlet után 1741 május havában lemondott nevelői tisztéről. Jegyezzük föl, hogy a nevelő úr Lyonban nem egyszer visszaesett a torinói urasági inas szokásaiba, hibáiba: úrnőjébe is szerelmes lett, de siker nélkül és a pincéből borokat lopogatott! Nevelői működése, ha nem termett is számára sok babért, azért nem vészett el az *Emil* leendő írója számára eredménytelenül és *Projet pour l'éducation de M. de Sainte-Marie* (Javaslat S. úr nevelésére nézve, 1741) című dolgozata a 20 évvel később írandó nevelési mű első tervezetének tekinthető. E javaslatban inkább a nevelésről, mint az oktatásról beszél Rousseau, inkább akarja növendékeinek szívét, mint eszét képezni, mert a tudományoknak nem szabad megelőzni az erkölcsöket. Megróvja azokat a pedáns nevelőket, akik a tudnivalónak az agyban való felhalmozását tekintik a szép nevelés feladatának. A testi fenyítéket tanítványaira károsnak, magára lealacsonyítónak tartja; ő inkább buzdításra, jutalmazásra szeretné tekintélyét felhasználni. A latint, földrajzot, történelmet 2—3 éven át akarja tanítani, a retorikát, logikát, skolasztika filozófiát elveti; a latin nyelvet érteni, nem pedig

írni kell. Ami a vallást és erkölcsöt illeti, egyáltalában nem kell a gyermekekkel a vallásra és erkölcsre vonatkozó szabályokat betanultatni; olyanná kell lelköket formálni, hogy az erkölcsi törvényeket megérezzék, fölismerjék. Már ebben a tervezetében is az az alapgondolat uralkodik, hogy jó, szabad és boldog emberekké kell a gyermekeket nevelni; itt is keresi a jónak született ember megromlásának okait s a rossz nevelőre hárítja érte a felelősséget.

Lyonban két derék emberrel kötött barátságot: Borde íróval és Parisot orvossal s mindkettőt megtisztelte egy-egy költői levéllel. Mint ez utóbbihoz intézett verses leveléből kitetszik, új barátai jótékony hatást gyakoroltak társadalmi műveltsége fejlesztésére. Ugyancsak lyoni időzése alatt írt egy opera-tragédiát *Az új világ fölfedezése* (La découverte du Nouveau Monde) címmel, amelyben Kolumbus azt állítja, hogy a vad népeknél több erényt talál, mint Európában; de csak az előjáték és az I. felvonás zenéjét dolgozta ki, — gyöngye Voltaire-utánzat klasszikus stílusban!

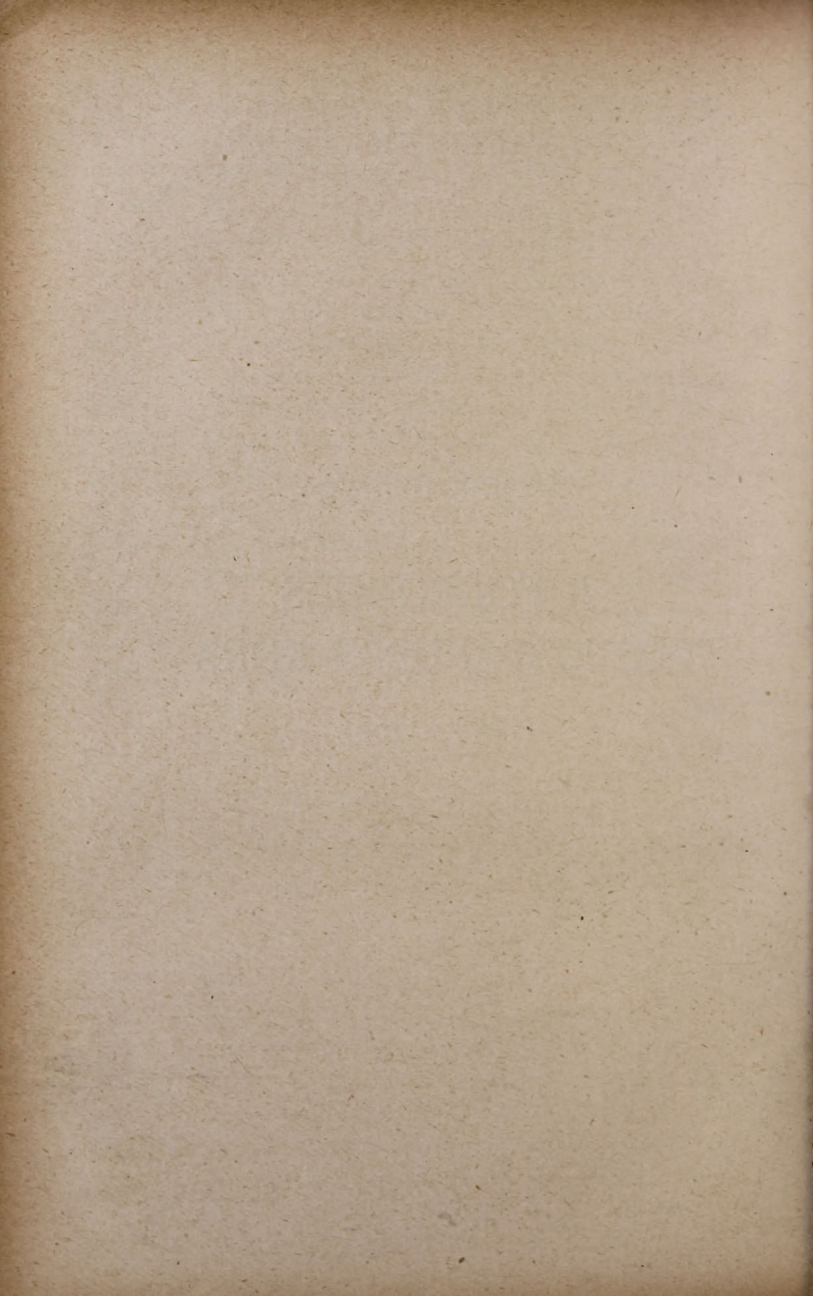
Ott hagyván nevelői állását — ez elhatározásának megvalósításánál a Warensnéra és a Charmettes-re való visszaemlékezés, az utánok való sóvárgás is jelentős szerepet játszott — visszatért Chambérybe s Warensné ezúttal is, mint mindig, szívesen fogadta; azonban alig volt vele egy félóraig s már ugyanabban a vigasztalan helyzetben találta magát, mint amely tavaly onnan elmenni kényszerítette. »Hogyan lehessen egy olyan nő mellett fölöslegül, akinek hajdan mindene volt s aki nem szűnt meg mindene lenni?« Búskomorságnak adta magát, újra csak a magányt kereste,

könyveit bújta s azon töprengett, mi módon segíthetne a Mama egyre ziláltabbá váló anyagi viszonyain. Winzenried, a háztartás új vezetője, pazarlásával csak siettette az összeomlást. Nem érezve magát sem eléggé tudósnak, sem eléggé szellemesnek arra, hogy az írói világban kitűnjék, a zenére gondol, amely már egyszer kenyérkeresethez juttatta s amelynek elméletét azóta alaposan áttanulmányozta; kemény munka után sikerült neki a hangjegyek számokkal való jelzésének rendszerét feltalálnia. E pillanattól kezdve azt hitte, szerencséje meg van alapítva, vagyis a Mamán is segíthet és maga is dicsőséget arat; azonnal Párizsba akart utazni, hogy találmányát az Akadémiának bemutassa s remélte, hogy ott forradalmat csinál vele. S a Lyonból magával hozott kevés pénzzel és a könyvei eladásából szerzett összeggel két hét múlva, 1742 július közepe táján útra kél Párizs felé.

MÁSODIK SZAKASZ:

A FORRONGÁS
ÉS KIALAKULÁS KORA

(1742—1756).

V. FEJEZET.

Első párizsi évek, Velence.

Zenei fölfedezése az Akadémia előtt; irodalmi és társadalmi összeköttetések, zenei és színműirői kísérletek. Követségi titkár Velencében; itteni munkássága, szórakozásai, benyomásai, a szenvedett igazságtalanság érzése. Visszatér Párizsba.

1742 július hó közepén bús szívvel hagyta el a Charmettes-et, hogy Párizsban keresse a szerencse jobbrafordultát. Utközben megállapodott Lyonban, hogy ismerőseit meglátogassa, s néhány ajánlást szerezzen Párizsba. De Mably szívesen fogadta, testvére: De Mably abbé leveleket adott neki Fontenelle-hez és Caylus grófhhoz, Ch. Borde hasonlóképen jól fogadta, segített könyveit eladni, adott és szerzett neki jó ajánlásokat, bemutatta az intendánsnak, aki viszont a Lyonon átutazóban levő Richelieu hercegnek mutatta őt be, aki meghívta, hogy látogassa meg Párizsban. Viszontlátta Parisot orvost és Serre kisasszonyt is, akit már egy korábbi látogatásából ismert és aki gyöngéd emlékeket hagyott hátra szívében.

Midőn augusztus elején Párizsba érkezik, 15 arany készpénz van a zsebében (geometriai könyvei eladásából kapta), *Narcisse* című vigjátéka, amelyet pár évvel előbb írt, és a hangjegyek számokkal való jelölésének tervezete. A Saint-Quentin-fogadóban

(a Cordier-utcában, a Sorbonne közelében) vesz lakást — silány utca, silány fogadó, silány szoba! — s ellentétben a multkori látogatásával, most csillogó oldaláról látja Párizst. Egy szavojai nemes, Damesin, akihez ajánló levelet vitt, néhány zene-órát szerez számára, Mably abbé ajánló levele folytán megösmerkedik De Boze-zal, a Feliratok Akadémiájának titkárával és Castel jezsuita atyával, a szinzongora föltalálójával; az előbbi bemutatta barátjának, De Réaumur-nek (a hőmérő feltalálójának) s ez magára vállalta hangjegy-tervezetének a tudományos Akadémia előtt való bemutatását. 1742 augusztus 22-én De Réaumur bevezette és bemutatta őt a tudományos Akadémia (Académies des Sciences) előtt s Rousseau felolvasta találmányáról készített emlékiratát; — előadását tetszéssel hallgatták, de a bírálattal megbízott három tag, többszörös értekezlet után, rendszeréről kévéssé hizelgő módon nyilatkozott, t. i. hogy az se nem új, se nem hasznavehető. Rousseau felháborodva ezen az elitelő véleményen, amelyet a tudós főök elfogultságának és korlátoltságának tulajdonított, *Dissertation sur la musique moderne* (Értekezés a modern zenéről) című dolgozatában, amelyben tüzetesen kifejti rendszerét s megvédelmezi az ellene felhozott kifogásokkal szemben, a nagy közönség ítéletéhez fellebbezni az ügyet, de, dacára egyes hirlapírók jóindulatának, nem sikerül a közönség közömbösségét leküzdenie.

Bírálóinál és más akadémikusoknál való gyakori látogatásai lehetővé tették, hogy megösmerkedjék mindazokkal, akik Párisban a legkiválóbbak voltak az irodalom terén. Meg-meglátogatja de

Mably abbét, Fontenelle-t, aki haláláig († 1757) nem szünt meg szives barátságot tanusítani iránta és Marivauxt; ez utóbbinak megmutatta *Narcisse* című vígjátékát, — tetszett s megígérte, hogy átsimítja, s tényleg a figyelmes szemlélő előtt a darab nem egy helyen a mester gyöngéd kezének érintését mutatja. Meglátogatja továbbá Diderot-t, akivel vaudföldi jó barátja, a derék Daniel Roguin (1691—1771) ösmertette meg, s aki ugyanolyan korán, mint Rousseau, »szerette a zenét, értett az elméletéhez; beszéltünk róla együtt, beszélt tervbe vett munkáiról is. Ez köztünk benső barátságot hozott létre, mely 15 évig tartott«.

Hangjegy-tervezetének sikertelensége nem ejtette kétségbe, sőt inkább gondtalan és magányos életre adja magát, várva arra, amit a véletlen vagy a gondviselés ölébe fog hullatni. Még volt néhány aranya, amelyek első szükségletei kielégítésére elegendők voltak. Ő kevéssel be tudta érni, mivel mindaz, ami a fényűzés körébe tartozott, közömbös, a költséges kicsapongásokhoz való hajlandóság pedig idegen volt előtte. Egyszerű, dísz nélküli, de tiszta öltözet, egyszerű ételek, minden raffinement nélkül, de ízletesen készítve, egyszerű szórakozások, amelyek nem kívánnak nagyobb költséget s mégis magasabb rendből valók: többre nem vágyott ennél. Délelőttöként a Luxembourg-parkba megy és könyv nélkül tanulja névrokona: Jean-Baptiste Rousseau vagy Vergilius verseit, hogy emlékezőtehetségét gyakorolja; délután, felújítva a Chambéryben kapott sakkleckéket, Mangisnál a kor nagy sakkjátékosaival mérkőzik, minden áron elsősége törekedve, mert »ha valaki első valami dologban,

biztos lehet, hogy keresni fogják ösmeretségét», — persze nem nagy sikerrel. Este a színházba megy, ahol öntudatlanul a drámaírói és a színház-bíráloi pályára készül elő. Castel jezsuita, akit a kávéházba menet közben néhányszor meglátogatott, rázta föl egykedvűségéből s feltárta előtte a siker és érvényesülés útját: »Párizsban semmire sem lehet az asszonyok nélkül menni; mivel a zenészek és tudósok nem akarnak úgy táncolni, pengessen más hűrt és menjen a nőkhez!« S azt tanácsolta neki, hogy látogassa meg Beuzenvalnét, akinél ott fogja találni leányát, a szellemes De Broglie-nét, továbbá vigye el munkáját Dupinnének; — Castel beszélt velök s mindannyian szívesen fogják fogadni.

Rousseau szót fogad s igyekszik ezekben az úri körökben, amilyenekben még kevésbé forgolódott, kellemes és szívesen látott vendéggé válni. Sajnos, Beuzenvalnénál és leányánál, De Broglie-nénál genfi esetlensége nem igen tud alkalmazkodni »a szokásos párizsi beszédmódhoz, telve tréfás szavakkal, finom kis célzásokkal«. A párizsi szalonoknál semmi nem lehetett számára kevésbé alkalmas hely arra, hogy magát előnyös színben tűntesse föl, mert itt a társalgás minden tartalom nélküli elmés fordulatokból, léha apróságok fölötti eleven, csipős beszélgetésekből áll. Rousseau képtelen volt magát ebbe a hangba beletalálni s még inkább azt magától megindítani. Ez ellenmondott az ő komoly gondolkozásának, az nem tudta az ő komoly részvétét fölkelteni, ami nélkül nyelve mindig lezárva maradt s ami bizonyos mozgékonyt, az elme fölületes ide-oda csapongását követelte, ami teljesen távol állott tőle. Beuzen-

valné szívesen látja, meghívja és a szolgák szobájába akarja küldeni ebédre, majd leánya közbejöttére észreveszi magát, a magok asztalához ülteti s nagyon kellemesnek találja Rousseaut. Ez az ebéd után előveszi s felolvassa Lyonban megkezdett s július 10-én Chambéryben befejezett *Verses levelét Parisot-hoz*, amelyből »nem hiányzott a melegség«, amely telve van gyermekkorára, családjára, a szabadság és népuralom elveire való útalásokkal. Jellemző e verses levelének befejezése: egyfelől arra a kérdésre, mi kell a boldogsághoz? azt feleli: egy jó könyv, egy barát, a szabadság és a béke, — másfelől itt is hangoztatja az erény szeretetét, mégha magaviselete nem mindig erényes is (*Sans être vertueux, je déteste le vice*), vagyis szívében, vágyaiban Rousseau erkölcsös, mégha életmódjában a párizsi erkölcsökhöz, a nagyvilági és írói körök felfogásához igazodik is, — azaz ő mindig megkülönbözteti egymástól a jót és a rosszat, és az utóbbit önmagánál is elítéli. Bordes-hoz intézett levelében hasonlóképen hangsúlyozza republikánus büszkeségét, a gazdagok megvetését és a természet kebelén elérhető egyszerű boldogság után való vágyakozását. Költői leveleinek felolvasása oly nagy hatást tett, hogy mind az úrhölgyek, mind a szintén jelenlévő De Lamoignon elnök könnyekre fakadtak.

Dupin^{né}, Páris legszebb asszonyainak egyike (férje rendkívül gazdag főbérelő) szintén szívesen fogadta, énekelt neki, zongorázott hozzá, ebédre marasztotta s az asztalnál maga mellé ültette. Rousseau gyakran meglátogatta; háza Párizs legfényesebb társaságát egyesítette egy-egy estélyen,

köztük Fontenelle, Saint-Pierre abbé, De Bernis, De Buffon és Voltaire írókat, nem szólva az előkelő nevek viselőiről. »A szegény Rousseau nem nagyon hizelegphetett magának azzal, hogy kitűnik közöttük.« Mi természetesebb, mint hogy nem sokára szerelmes lett a szép Dupinnébe s nem merve neki szólani, levélben fejezte ki lángoló érzelmeit: Dupinné két nap múlva, néhány szemrehányó szó kíséretében, visszaadta levelét s tudtára adatta, hogy nem óhajtja további látogatásait. De ez nem állotta útját annak, hogy mostoha fia: De Francueil, aki Rousseauval körülbelül egyenlő korú volt, ezt barátságába ne fogadja. A fiatal bankár az ügyes világfi finom, elegáns modorával — úgy látszik — a szellemi műveltség iránt fogékony elme és az áldozatos jótékonyagra hajló szív előnyeit egyesítette. »Ő, mondja felőle unokája, Georges Sand, maga is boldog akart lenni s másokat is boldoggá akart tenni«; — folyton derűs, egyenletes kedélye, valamint a rendelkezésére álló gazdag anyagi eszközök megkönnyítették ezt neki. Rousseau iránt eleitől fogva szives jóindulatot tanusított, amely ezt, kivált mostani helyzetében, fölötte kellemesen érintette. A kettejük közti viszony annál barátságosabbá vált, mint hogy nemcsak személyesen kedvelték egymást, hanem abban az élénk rokonszenvben is találkoztak, amelyet a tudomány és művészet, mindenekfölött pedig a zene iránt éreztek. Rousseau gyakran meglátogatta úri barátját és sokat dolgoztak együtt; közösen részt vettek egy kémiai tanfolyamon, amelyet akkoriban a híres Rouelle kémikus tartott.

Dupinné — elnézést, bocsánatot kérő leve-

leire — újra barátságába fogadta Rousseaut, sőt egyszer, midőn kis fia nevelője elútazott, Jean-Jacques-ot kérte meg, hogy tíz napig ügyeljen a fiára. Ez, hogy közelebb legyen Francueilhöz, elhagyta a Saint-Quentin-szállodát s a Verdelet, illetőleg Platrière-utcába ment lakni, ahol Dupin lakott. Itt elhanyagolt hülés következtében tüdőgyulladást kapott, amely majd a sírba döntötte (1743 május-junius havában). Betegsége s lábbaadozása alatt zenei és operai tárgyak foglalkoztatták; látva egy operai előadáson a zene gyöngeségét, hév és találékonyság nélkül való voltát, tehetsége iránti bizalmatlansága mellett is úgy érezte, hogy annál ő jobbat tudna komponálni s felgyógyulva meg akarta kísérleni, hogy maga írjon egy operát: szöveget és dallamot. Egy hősi ballettet tervezett három különböző tárggyal, három felvonásba osztva, mindeniket más-más jellemű zenével és mindenikhez tárgyúl egy-egy költő — Tasso, Ovidius, Anakreon — szerelmét véve, az operának *A szerelmes költők* (Les Muses galantes) címet adta.

De mielőtt munkájával messze haladt volna, egy másnemű elfoglaltatás kiragadta abból. De Montaigu gróf gárdakapitányt a király velencei követé nevezte ki s De Broglie meghallván ennek fivérétől, akivel ismeretségben állott, hogy az új követ titkár keres, Rousseaut ajánlotta neki, aki tudott olaszul; — hasonlóképen ajánlotta őt Alary abbé akadémiai tag, akit nehányszor meglátogatott volt s aki a követ testvérével ösmerős volt. A követ hajlott az ajánlatokra s megszakított, meg újra megindított tárgyalások után Rousseau 1000 franc

évi fizetéssel és 20 arany útiköltséggel 1743 július 10-én útra kelt Velence felé.

Lyonból a Rhône-on a tengerig leszállva, Toulonban hajóra ült s Genuán át Itáliába érkezett. Genuában a pestis miatt a veszteglő-intézetben — egyedül csak olvasmányjaival, írásaival és a sétéval szórakozva — két hetet kellett eltöltenie; a harmadik hetet a városban a francia követnél már sokkal kellemesebben töltötte. Milano, Verona és Padua érintésével szeptember 4-én érkezett Velencébe.

Gróf Montaignu azon diplomaták közé tartozott, akik állásukat nem képességeiknek és hozzáértésüknek, hanem az udvari kegynek köszönhették. Épúgy hiányzott a körültekintése és energiája, mint a belátása és ösmerete. Ennek következtése lett, hogy az ügyek intézését titkárára bízta. Rousseau nagy energiával fogott hozzá titkári teendőinek végzéséhez és azok elintézésében sok ügyességet tanusított. Csakhamar megtanulta a titkosjegyű levelek olvasását; mint tollforgató ember nagy hasznára volt követének a levelek írásánál és fogalmazásánál; sikerrel és kellő tekintéllyel helyettesítette főnökét a szenátusban és egyéb tanácskozásoknál; a követség segítségét, pártfogását vagy közbenjárását kérő franciáknak mindazon szolgálásokat megtette, amelyek csak hatalmában állottak, — szóval igyekezett hűségesen, odaadással és sok intelligenciával szolgálni Franciaországot és a követet mindabban, ami tőle függött, s a követ magántitkárjából lassankint valóságos követségi titkárrá emelkedett. A követ, aki felösmerte, hogy micsoda ügyes embert nyert benne, megengedte,

hogy ez utóbbi címével éljen s ennek jogait és kiváltságait élvezze s mindama megtiszteltetéseket és előnyöket megadta neki, amelyeket e minőségében igényelhetett. Rousseau az első állást foglalta el a követség alkalmazottjai közt, külön szolgálja, a színházban külön páholya, külön gondolája stb. volt. Minthogy a Velencében élő vagy tartózkodó franciák is tisztelettel közeledtek feléje, s néhány barátira is szert tett, állásával meg lehetett elégedve. Bár a rend és pontosság megtartása nehezére esett, állását — a vele járó tekintélynél, szereplésnél, előkelő emberekkel való érintkezésnél fogva — örömmel töltötte be; egy-két barátja — Carrio és Altuna — társaságán, a színházon s néhány látogatáson kívül egyedüli gyönyörűségét kötelességei teljesítésében találta. Az olasz zene iránti szeretete csakhamar egész szenvedéllyé fokozódott nála; rajongott az operai előadásokért és templomi hangversenyekért; zongorát bérelt s 4—5 zenészt fogadva, hetenként gyakorolta magát ama darabokban, amelyek az operában neki leginkább megtetszettek, s a *Szerelmes költők* című operája néhány szimfoniáját is elpróbálta. Egy pár szerelmi kalandját túlságos részletezéssel beszéli el *Vallo-másaiban*.

Azonban a Rousseau velencei működésének sikerét hovatovább megzavarta az összhang, az egyetértés felbomlása közte és főnöke közt. Rousseau buzgóságot, becsületességet és intelligenciát tanúsított titkári működésében, ezekért nem egy elösmerést kapott, amitől aztán a fejébe szállt a dicsőség göze, fölébredt veleszületett kevélysége s minden fegyelmet, alárendelést levetkezett és

mint saját jogát követelte azt, amit főképen főnöke kegyének köszönhetett. Montaigne nem volt hajlandó eltérni, hogy a tőle függő titkár vele szemben önálló állást foglaljon el, amint már addig is féltékenyen nézte, hogy Rousseau tekintélye és jelentősége egyre növekedett. Ez lassankint nélkülözhetetlennek tartotta magát, elbizakodott lett s nem akart főnöke szava, rendelkezése előtt meghajolni, sőt olykor fontos ügyekben is főnöke tudtán kívül cselekedett. Mindez természetesen bántotta gr. Montaigne, aki látva, hogy Rousseauval nem boldogul, utoljára is más titkár után nézett s amikor arra rátalált, kitette a szegény Jean-Jacques szűrét. Rousseaut viszont főnöke makacsságán, ostobaságán és nemtörődömségén kívül nagyon bántotta a követ zsugorisága is, aki »ha pénzt kértem tőle, nagyrabecsüléséről és bizalmáról beszélt, mintha ez megtölthette volna tárcámat és ellátott volna mindennel«. Ámde itt sem teljesen a követ volt a hibás, hanem az a körülmény, hogy a háborús viszonyok miatt ő maga is már hónapok óta nem kapta a francia kincstártól fizetését s így természetesen ő sem fizethette titkárját, de persze ezt az okot nem köthette titkárja orrára, viszont Rousseaunak meg nem volt elég diplomáciai érzéke, hogy ezt észrevette volna. Hibásabb volt már abban, hogy az illetékek egy részét, amelyek a titkár jövedelmeihez tartoztak, nem akarta ennek átengedni. Mindezen okok folytán egyre jobban elmérgesedett köztük a viszony s ez végre is nyílt szakadásra vezetett. Bizonyos, hogy gr. Montaigne — egy nyers, indulatos s haragjában szinte eszeveszett katona — sok tekintetben méltatlanul bánt

Rousseauval, de másfelől az is bizonyos, hogy Rousseau sem becsülte meg eléggé azt a magas társadalmi positiót, amelybe mint követségi titkár jutott s nem volt elég figyelemmel és becsüléssel főnöke iránt.

Mielőtt tovább mennénk, említsük meg, hogy *Vallomásainak* a velencei epizódról szóló részletes elbeszélésében Rousseau egy szót sem szól a tengerről, s hasonlóképen egy szóval sem emlékezik meg Velence s a többi meglátogatott felsőolaszországi város műemlékeiről, építészeti csodáiról, festészeti és szobrászati műkincseiről. Sehol semmi szó arról, hogy ezek milyen benyomást gyakoroltak reá, mennyire ragadták meg képzeletét, gyönyörködtették szívét-lelkét. Az Alpok lelkes csodálója és magasztalója s a zene rajongó hive és művelője nem borúl le a tenger nagysága előtt, nem tudott lelkesedni a képzőművészetek nagy, felséges alkotásai előtt!

E negatív vonásnál sokkal fontosabb Velenének és követségi titkári működésének egy pozitív hatása: ő, aki eddig az államügyeket és a politikát csak könyvekből ösmerte, ime itt, egy köztársaságnál, amelynek oly szép multja volt s amely még a jelenben is tekintélyes szerepet játszott, oly bizalmi állást foglalt el, amely bő alkalmat nyújtott neki a különböző államok külső és belső ügyeinek, ellentétes és egymással összeütköző érdekeinek, az ügyek tárgyalására rendelt államférfiaknak és politikusoknak, az állami élet egyes szerveinek, osztályainak megfigyelésére, — s mindezt oly időben, midőn az osztrák örökösödési háború miatt a legkisebb helyi jellegű esemény is fokozott jelentő-

séget nyert, midőn a nép teljesítési képessége, az államügyeket intéző egyes szervek működése a legélesebb megvilágításban tükröződött vissza. Rousseau állásánál fogva számot adott magának a velencei köztársasági kormány egész szervezetéről; itt, az Adria partján is feltalálta azt, amit otthon gyermekkorában látott: a szuverén várost, amelyet az államügyek vezetéséhez értő arisztokrácia kormányzott; egy régi köztársasági alkotmányt, amely táplálta a nép büszkeségét és a kormányzók hagyományos nagy tekintélyét, amely semmi tért nem engedett a nagy tömeg akaratának. De e meg-egyezőések mellett mily nagy ellentétek vallásban és erkölcsben a puritán Genf és a feslett erkölcsű, mulatozó, tobzódó Velence közt! Csoda-e, ha mindez megragadta figyelmét, fölkeltette gondolkozását és a *Politikai intézmények* (Institutions politiques) összehasonlító tanulmányozására indította? Az a sokkal később és csak részben megvalósított terv, hogy a Politikai intézményeket egy nagyobb műben vegye tárgyalás alá, Velencében támadt a lelkében.

Másnemű hatása velencei működésének, hogy tökéletesítette magát az olasz nyelvben, mélyen behatolt az olasz írókba és költőkbe, kivált Tassoba és Metastasioba, megszerette az olasz zenét, azt nagyban élvezte a színházakban és templomi hangversenyeken, hol a tiszta csengésű leányhangok mennyei elragadtatásba ringatták. Így aztán természetes, hogy midőn Párizsba visszatért után pár év múlva a francia és olasz zene hívei hajba kapnak egymással, Rousseau az utóbbi pártjára kél.

Velencét 1744 augusztus 22-én hagyta el s egyelőre Genfben szeretett volna meghúzódni,

hogy aztán ismét régi szerelméhez: Warensnéhoz térjen vissza. De aztán a viszálykodásuk keltette föltűnés s az a vágy, hogy magát az udvar és a nagy közönség előtt igazolja, végre annak szükségére, hogy fizetésének elmaradt részét fölvegye s így apró adósságait kifizesse, arra az elhatározásra bírta, hogy Párizsba menjen, ott számot adjon magaviseletéről s elpanaszolja ennek az eszelős követnek viselt dolgait. Utját Bergamon, Comon, a Borromei-szigeteken és Domodossolán keresztül a Simplonnak vette, átkelt ennek hágóján, Nyonon — házsártos mostoha anyja éles nyelvétől félve — áthaladt anélkül, hogy atyját meglátogatta volna. Genfben mind De La Closure francia ügyvivő, mind régi barátja: Gauffecourt szívesen fogadta, utóbbi némi pénzzel is megsegítette. Duvillard könyvkereskedőnek, atyja régi barátjának szemrehányásaira, hogy miért nem látogatta meg atyját, vele együtt kocsira ült, Nyonba hajtatott s ott egy korcsmában találkozott és vacsorázott — életében utoljára — atyjával.

Lyonon keresztül Párizsba érkezve, csakhamar elárasztotta a kabinetirodát, el a várost a velencei követ — ezen »eszelős«, »igazságtalan és kegyetlen ember« — ellen való szóbeli és írásbeli panaszai-
val és szemrehányásaival. De fájdalmas csalódással kellett éreznie lármázása hiábavaló voltát, mert bár »mindenki megbotránkozott a követ bolondságán, előmutatott ellenvetés nélküli bizonyítékaim ellenére nem kaptam igazságot«, »és pedig abból az okból, hogy nem lévén francia, nincs jogom az állami pártfogásra, s hogy ez magánügy köztem és ő közte«. »Mindenki belátta, hogy megtámadott,

megsértett és szerencsétlenné tett; de hát követ volt, én meg csak a titkára voltam.« Rousseaunak nagyon fájt, hogy korábbi jóbarátai közül De Beuzenvalné és Castel atya nem adtak neki igazat; az előbbinek egy heves hangú levelet írt és soha nem látogatta meg többé, az utóbbival is megszakított minden összeköttetést.

Mikor gr. Montaigne az aacheni béke aláírása után, 1749 tavaszán visszatért Franciaországba s a francia kincstártól elmaradt követi fizetéseit fölvette, Rousseauval szemben fennálló régi adósságát is azonnal rendezte. »Annyit kaptam, amennyit ők akartak adni; kifizettem minden adósságomat és egy sou nélkül maradtam, mint azelőtt, de megkönnyebbülve attól a súlytól, amely elviselhetetlen volt.«

»Panaszaimnak igazsága és hiábavalósága lelkemben a méltatlanság csiráját hagyta hátra a mi bolond polgári intézményeink iránt, hol az igazi közjót és a valódi igazságot mindig föláldozzák nem tudom miféle látszólagos rendért, amely valójában minden rendet felforgat s nem tesz egyebet, mint megadja a hatóság jóváhagyását a gyöngék elnyomásához és az erők méltánytalanságához.« De talán nemcsak a szenvedett igazságtalanság érzése és az igazság meg nem nyérése bántotta önérzetét, hanem még inkább az a körülmény, hogy ezzel bezárult előtte az a pálya, amelyről már Gouvon grófnál álmodozott, amely most egy pillanatra megnyílt előtte, amelyben tehetségei fényes jövőt varázsoltak eléje — s amelyről most, tehetsége és szolgálatai meg nem becsülése után, ambíciója letörésével, örökre le kellett mondania.

VI. FEJEZET.

Irodalmi tanoncévek.

Ismeretsége írókkai és filozófusokkal; viszonya Levasseur Terézzel, gyermekeit a lelencházba adja; a Hadi foglyok, A szerelmes költők, A vakmerő fogadalom, Sylvia sétaútja; első érintkezése Voltaire-rel; D'Epinayné, Condillac, Diderot, D'Alembert; zenei cikkek az Encyklopaedia számára.

A diplomáciai pálya meghiusulta után Rousseau újra elkezdi Párizsban küzdelmét a szegénység és ösmeretlenség ellen, küzdelmét a hirnévért és érvényesülésért. Egyelőre Altunánál, a már Velen-céből ösmert barátjánál, egy jómódu és nagylelkű spanyol nemesnél — aki nagy lelki emelkedettséget kiváló részletező szellemmel egyesített — lakik, aki művészi érzékének fejlesztése végett előbb Olaszországban tett körútat, azután onnan Rousseau tanácsára — a tudományokban való kiképzése céljából — félévre Párizsba ment s mikor ide Rousseau is megérkezett, túlnagy szállása felét felajánlotta ennek, hogy ott együtt bölcsekedjenek. Bár sokat vitatkoztak, mert mindaketten makacsok voltak, még sem tudtak egymástól elszakadni.

Altunának Párizsban időzése alatt La Sellenénél, egy szabó feleségénél étkeztek, akinek asztala eléggé keresett volt az ott található jó társaság

miatt. Duplessis nyugalmazott alezredes és Ancelet, a muskétások tisztje, tartottak a fiatal emberek közt rendet. Rousseau ennek az Anceletnek adta oda a *Hadi foglyok* (Les prisonniers de guerre) című kis vigjátékát, amelyet a franciáknak Bajorországban és Csehországban ért veresége után készített s amelyben igaz szívvel megdicsérte a franciákat. Tekintve azt, hogy a francia seregek 1742—1743-ban szenvedtek vereséget az osztrák örökösödési háborúban, e kis vigjáték keletkezési idejét 1743-ra vagy 1744-re tehetjük. Minket főként azért érdekel, mert a cselekvény színtere Magyarország s szereplői, egy francia hadifogoly kivételével, magyar emberek. A darab egy Magyarországra internált francia fogolynak s egy magyar leánynak szerelmi viszonyát, illetőleg a francia fogoly hódító szereplését tárgyalja. A vigjáték, mint Rousseau minden szindarabja, kevésbé sikerült; sem a jellemek, sem a helyzetek nem mutatnak magasabb invenciót. A darab hőse, mint egy második Cid, a szerelem és kötelesség, illetőleg a király szolgálata közt választ, s miként spanyol mintaképe, ő is kész szerelmét feláldozni, de erre nem kerül a sor, mert boldog lesz s mehet haza tovább szolgálni urát; Frederich magyar tiszt háladatossága és francia-magasztalása nem a magyar hadi fogoly, hanem a Rousseau érzelmeinek megnyilatkozása. Az egész darab elcsépeelt historia, a párbeszédekben semmi élet, semmi elevenség, a szereplőkben és milieuban semmi magyar vonatkozás. Rousseau nem ösmerte hazánkat, hazánk történetét s így nem is állt módjában, hogy a darabot magyar színezetűvé tegye, magyar levegővel és jellemeikkel töltsen meg. Ő nem

akart egyebet, mint a franciák vitézségét, magas szellemi és erkölcsi vonásait kidomborítani, a franciák iránt lelkében 1733 óta lángoló szeretetet, nagyrabecsülést kifejezésre juttatni s e célra — minthogy 1742—43-ban épen a magyarok verték meg a franciákat és védelmezték meg Mária Terézia trónját — a magyarokat rántja elő s velök, a franciák legyőzőivel szemben érvényesíti a franciák fölényét, hódító tulajdonságait. Mint köztársasági és ellenzéki érzelmű ember nem merte darabját senkinek megmutatni, nehogy az őszinte vonzalom megnyilatkozását hizelgésnek vegyék s ezért az csak halála után összes művei közt (1782) jelent meg először.

Altuna elutazása után Rousseau, érezve a függés alkalmatlanságát, elhatározta, hogy ezentúl senkihez nem köti magát, hanem független marad és csak a saját tehetsége érvényesítése útján fog élni. Ujra — már harmadszor — hozzá kezdett operája kidolgozásához, melyet velencei útja félbeszakított és hogy minél nyugodtabban dolgozhassék, visszatért régi Saint-Quentin-szállodai lakására, ahol — nem messze a Luxembourg-palotától — magányosan lakva, sokkal kényelmesebben dolgozhatott. Miközben operáján teljes erővel dolgozott, esténként a színház után bizonyára el-elment a kor három legdivatosabb, az íróktól, művészektől, zurnalisztáktól leginkább látogatott kávéházainak valamelyikébe: vagy a régensség kávéházába (Café de la Régence), ahová Diderot is járt sakkozni, vagy a Gradot-kávéházba, amelynek oszlopai Maupertuis és Saurin valának, vagy a Procope-kávéházba (a Comédie-val szemben), ahol színház után meg-

beszélték az előadott darabot, s amelyet Marmontel »a kritika ítélőszékének és a fiatal poéták iskolájának« nevezett. Rousseau is okvetlen eljárt ezekbe, hogy keserű csalódása fölött vigasztalódjék, új ösmeretségeket kössön és egy kis párisi levegőt szívjon, mert — mint egyik barátjának írja — »van bizonyos tisztultabb izlés és csiszoltabb stílus, amit nem lehet a vidéken megszerezni, bármennyire törekszik is reá az ember«. Egyelőre igyekszik a párizsi szokásokhoz és erkölcsökhöz alkalmazkodni, az írókhoz és azok pátronusaihoz hozzásimulni.

Három hónapi megfeszített munka után operája: *A szerelmes költők* (Les muses galantes), szöveg és dallam együttesen, elkészült, amelyben Tasso képviselte az emelkedett és erős műfajt, Ovidius a gyöngéd műfajt, Anakreon pedig a víg műfajt, s amelyben Apollo és Eros körül a múzsák, gráciák és egyéb játszó és nevető csapatok szerepeltek. Gauffecourt barátja, Genfből visszatérve, elvezette őt De La Popelinière főadóbérlőhöz, a kor egyik Kroesusához, Rameau Maecenásához, akinek viszont De La Popelinièrné volt a tanítványa. De La Popelinière fényes hangversenyeket rendezett passy-i palotájában, amelyeken a kor legkitűnőbb zenészei, énekesei és énekesnői szoktak közreműködni. E hangversenyek válogatott közönsége előtt adták elő *A szerelmes költők* egyes részeit, Rameaunak, a ház orákulumának nagy bánátára, aki durvasággal szólta le az egyes részeket, s míg az egyiket művésziessnek, a másikat kontár munkának nyilvánította, magát a szerzőt pedig tehetség és izlés nélküli plagizátornak nevezte. Szerencsére Richelieu, De La Popelinièrné intim

barátja, hallani akarata az egész operát s azt nagy ének- és zenekarral a király költségén Bonnevalnál, az udvari multságok felügyelőjénél előadatta. A herceg előadás közben nem szünt meg helyeselni és tapsolni s az egyik karének végén oda ment Rousseauhoz és megszorítva kezét, azt mondta neki: Ez az összhang elragadó! s megigérte, hogy előadatja Versailles-ban. Kivánságára Rousseau, Tasso helyett, a múzsától megihletett Hesiodost tette az első felvonás főalakjává. Darabját később elfogadta az Opera, ismétlő próbákat is tartottak belőle, de nem került előadásra, mert Rousseau, a kudarctól félve, visszavonta darabját.

1745 tavaszán, mialatt *A szerelmes költők* compositióján dolgozott, ösmerkedett meg *Levasseur* Terézszel, akit a Saint-Quentin-szálloda vendéglősnője, mint egy elszegényedett vidéki család 22—23 éves leányát fehérnemű-varráshoz fogadott föl s aki ott étkezett a vendéglőben. Rousseaut, midőn első ízben látta, meglepte a leány szerény magaviselete, élénk s kedves tekintete; az asztaltársaság csipkedte a kicsikét, Rousseau védelmére kelt, — a leány hálásan fogadta gondoskodását. Így lassankint közeledtek egymáshoz s bár mind a kettő félénk volt, a viszony gyorsan megkötődött közöttük. »Szivünk viszonyának, hajlamaink megegyezésének nemsokára meg volt a rendes következménye. Tisztességes embernek hitt, nem csalódott. Érző, egyszerű, kacérság nélküli leánynak hittem; én sem csalódtam. Előre kinyilatkoztattam, hogy nem hagyom el és nem veszem feleségül soha. A szerelem, a becsülés, a keresetlen őszinteség voltak hódításom eszközei és mert szíve gyöngéd és tisztes-

séges volt, merészség nélkül is boldog lettem.« Teréz sírva vallotta be előtte korábbi ballépését, amely tudatlanságának és egy csábító ravaszságának volt az eredménye; Rousseau nem ütődött meg ezen, sőt csakhamar örömmel vette észre, hogy ő, aki eleinte csak szórakozást keresett Teréznel, élettársat talált benne s öntudatlanul boldogságán munkálkodott. Neki szüksége volt olyas valakire, aki Warensné helyét betöltse, akiben megtalálja a szív egyszerűségét, aki otthoniassá tegye szíve és lakása ürességét. Rousseau eleinte művelni próbálta a Teréz lelkét; fáradsága kárba vészett, a művelés és gond nem segített rajta. Teréz, bár megglehetősen írt (persze fatális helyesírással), sohasem tanult meg jól olvasni, hasonlóképp nem ösmerte az óráit, a hónapok neveit, a számjegyeket, nem értett a pénz számlálásához, sem semmi dolog árához. De viszont lakását tisztán, rendben tartotta, kitűnően főzött neki, 33 éven át hűséggel ragaszkodott hozzá, szeretettel ápolta, gondozta Rousseaut, — pedig Jean-Jacques, jól tudjuk, igen nehéz természetű, gyanakodásra hajló ember volt. Mint szolgája, szakácsnéja, házvezetőnője, ápolója — kitűnően betöltötte szerepét. De ha ennél többet is kívántunk volna élettársától Rousseau számára, ha azt kívántuk volna, hogy az jó családból származó, kellő társadalmi műveltségű, az ifjúság bájában ragyogó, tiszta és őszinte szívű, világos elméjű, époly finom és nemes, mint odaadó és gyöngéd lelkületű nő legyen, — ez a boldogság nem adatott meg Rousseunak. Ő mind az első, mind a második szerelmi összeköttetésében egyenlőtlen élettársakra talált: Warensné jóval korosabb volt nála és csak a bal-

kezét nyújtotta oda neki, Levasseur Teréz viszont egy műveletlen, sőt tömpa elméjű leány volt, akinek Rousseau nyújtotta a balkezét.

A Terézzel való viszonya, amennyire könnyítette — »e vonzalom minden más szórakozást fölslegessé és izetlenné tett« — másfelől ugyanannyira nehezítette is a Rousseau sorsát, mert kénytelen Teréznek a Languedoc-fogadóban szállást fogadni, sőt nemsokára maga is hozzáköltözni; de sajnos, a Teréz anyja és apja is gyakran megfordul ott és a Rousseau zsebében ők is segítettek megkönnyíteni.

Ez idő alatt, vagyis a fontenoy-i csatát (1745 május 11) követő télen sokat mulattak Versaillesban, ünnepélyeket adtak, előadásokat rendeztek s ezek közt szerepelt Voltaire *Navarrai hercegnő* (La princesse de Navarre) című drámája, amelyhez Rameau írta a vigoperai zenét s amelyet Richelieu herceg, a király első kamarása és szórakoztatója szeretett volna átalakítva felújítani. Kivánságára Voltaire hozzá is fogott a szöveg átdolgozásához (ez az átdolgozásban *Ramire ünnepe*, »Fête de Ramire« címet nyert), de csakhamar kedvetlenül félretette, — s ekkor történt, hogy Richelieu, aki már Lyonból ösmerte Rousseaut, azóta hallotta és élvezte *A szerelmes költők* című operáját, megbízta a fiatal költőt, hogy fejezze be a Voltaire által abbahagyott darabot s az átalakított szöveghez igazítsa hozzá a zenét is. Rousseau szükségesnek látta, hogy a költőt értesítse a feladatról, amellyel megbízták s ahhoz engedélyét kikérje. »Tizenöt év óta munkálkodom azon, írja neki 1745 december 11-én mély tisztelettel és csodálattal, hogy méltóvá váljak az ön pillantására és arra a figyelemre, amely-

lyel ön a fiatal írókat, akikben valami tehetséget fölfedez, pártfogásába veszi.« »Semmi, amit Voltaire írt, nem kerülte el figyelmünket«, — írja *Vallomásai*-ban a chambéryi évekről; »az öröm, melyet ez olvasmányokban találtam, vágyat keltett bennem, hogy elegánsan írjak s törekedjem ez író szép koloritját utánozni, aki megigézett«. Drámáját átdolgozva, írja neki, »rajta leszek, hogy ne érezzék meg rajta a stílusbeli különbséget!« Mint látszik, ekkor még Voltaire, az ő stílusa, az ő kedvelt műfajai: a Rousseau ideálja.

Voltaire jóakarattal fogadta Rousseaut. »Ön uram, válaszolja neki december 15-én, két oly tehetséget egyesít, amely eddig mindig különváltan jelentkezett egymástól. Ime, már két jó okom van arra, hogy önt becsüljem s szeretni igyekezzem. Sajnálom önt, hogy e két tehetséget egy oly munkára pazarolja, amely nem érdemes reá... Nagyon jól tudom, hogy az gyarló dolog s alatta áll annak, hogy egy gondolkodó lény komoly munkát csináljon e csekélységekben.« Teljes szabadságot ad neki, hogy tetszése szerint felhasználhassa, átdolgozhassa a reá bízott szöveget. Vajha későbbi érintkezésük is a tisztelet, a figyelem és az udvariasság ezen határai közt mozgott volna!

Rousseau felhatalmazva Voltaire-től s fölmentve magát a Rameaura való tekintet alól, munkához látott s két hónap alatt átdolgozta — a szövegben mérsékelte, a zenében gyökeresebb változtatással — a darabot. A darab előadásakor Rameau féltékenységből (állítja Rousseau) csak a Voltaire nevét iratta a nézők közt kiosztott kis szövegkönyvek címlapjára; olaszos zenéje tetszett és a mű-

barátok nagyon meg voltak vele elégedve. Rousseau így egyszerre veszítette el a becsülést, amelyet munkája megérdemelt, és a — tiszteletdíjat.

Igy a Rameau ellenségeskedése miatt az Operánál nem tudván zöldágra vergődni s a *Narcisse* című kis vígjáték előadását sem bírván az olasz színházban (Italiens), bár elfogadták, kierőszakolni: küzdelmeinek, törekvéseinek hajótörése miatt oda van a keserűségtől. Már 1745 február 25-én ezt írja Warensnének, akit gyakran föl-föl keres leveleivel: »Sok terv, kevés remény!« pár hóval utóbb, július 9-én pedig Roguin Dániel barátjának: »Megfosztva minden segélyforrástól s csak üres és távoli reményekre szorítkozva, Párizsba érkeztem óta egyre a szegénység ellen harcolok«. Bármibe kezd — pedig mindenbe: versbe, zenébe, vígjátékba, operába, újságba, tudományos értekezésbe belevág és pedig egész hévvel, szenvedéllyel, hogy megélhetését is biztosítsa és hircsőségére tegyen szert — kudarcot vall. Sikertelensége leveri, elcsüggeszti, beteggé teszi, de aztán megint újabb terv kifőzésére és újabb erőfeszítésekre ösztönzi.

Ekkor, az előmenetel és dicsőség minden tervéről lemondva, hogy a maga és Teréz megélhetését biztosítsa, 1746 nyarán Thieriot közbenjárására évi 800—900 frankért beáll Dupinnéhoz és De Francueilhöz közös titkárnak. Francueil az Akadémiába vágyakozott, e célból könyvet akart írni s úgy gondolta, hogy Rousseaunak hasznát veheti e munkában; Dupinné hasonlóképen egy könyvet akart írni (amelyben ki akarta mutatni, hogy a férfiak semmi, még testi tekintetben sem bírnak

felsőbbséggel a nők fölött) s e célra föl akarta használni titkárának tehetségét. Míg Dupinnénél diktálás után kellett Rousseunak a főntemlített könyvnek vagy más tanulmánynak részleteit írnia — elképzelhetjük, mit kellett szegény Rousseunak e gépies munka alatt, e női bel esprit lapos bölcselkedéseinek leírása közben szenvednie! — Francueil-jel együtt hallgatta a Rouelle professzor kémiai előadásait és mint mondja, »jól-rosszul befirkáltunk egy csomó papirost erről a tudományról«. Mint a Th. Dufour által fölfedezett *Institutions chimiques* nagy terjedelmű (1203 lap) kézírata, amelyet Rousseau 1747-ben írt, mutatja, Rousseau nagy hévvel, egész odaadással feküdt neki ezeknek a kémiai tanulmányoknak és pedig oly időben, midőn a nagyvilági összeköttetések ápolása és titkári teendőinek végzése szinte minden óráját igénybe vette. Ugyanez azt is mutatja, hogy prózai stílusa 1747-ben, tehát két évvel az *I. Értekezés* előtt, már teljesen ki van fejlődve, az már itt is az az erőteljes, körmondatokban bővelkedő s mindezzel kerekded stílus, amely nagy műveit jellemzi.

Pihenésül s üdülésül a Dupin-Francueil-családdal mind 1746-ban, mind 1747-ben (*Vallomásai*-ban csak az 1747-iki kirándulásáról beszél) hosszabb ideig ott időzött ennek touraini falusi birtokán, a felséges chenonceauxi kastélyban, ebben az igazi királyi lakban, amelyet — mint tudjuk — II. Henrik vásárolt Poitiersi Diana számára s amely ekkor a Dupin főbérlo tulajdona volt. E szép helyen sokat mulattak, nagyon jól étkeztek; Rousseau erősen meghízott. Sokat zenéltek. Rousseau a fényes és szórakozó társaság mulatta-

tására énektriókat komponált, verseket írt, mint pl. *Sylvia sétaútja* (*L'allée de Sylvie*, — ezt első *chenonceauxi* tartózkodása alatt írta), mely a park egyik, a Cher-folyó partján huzódó fasorának volt a neve; végül a műkedvelői előadások számára két hét alatt egy három felvonásos vígjátékot ütött össze: *A vakmerő fogadalmat* (*L'engagement téméraire*), melynek — mondja őszintén — nincsen más érdeme, mint a sok vidámság. E vígjáték Lanson szerint legjobb vígjátéka Rousseaunak; vidámság, elmésség és jól megírt versek áradnak ki belőle, de, ha nem is oly lapos, mint Rousseau mondotta, hiányzik belőle a mozgás, az élet. A *Sylvia sétaútja*, mely a park egyik fasorát énekli meg, annyiban figyelemreméltó, mert itt Rousseau ismét úgy jelen meg, mint a természet, az ábrándozás és a magány barátja, a gazdagság, a nagyravágyás, az önzés szigorú bírója, a filozófia gúnyolója, végül Isten nagyságának, jóságának magasztalója. Ez már az igazi Rousseau, aki a mesterkelt, nagyvilági Rousseau mellett tartózkodóan felbukkan, akinek le kell küzdenie eredeti természetét, hogy szeretetreméltó, társaságkedvelő, mulattató és alkalmazkodó legyen. E könnyed, apró versek a tanubizonyságai, hogy Rousseauban hat évi párizsi élet után is megmaradt a vallásos érzésnek és komoly erkölcsi felfogásnak az alapja. Mindezek a művek még a tapogatózás, a kísérletezés nyomait mutatják; Rousseau még nem fődözte föl igazi tehetségét, szellemének igazi irányát. Ide is kap, oda is kap, de persze sehol nem bír a középszerűség színvonalánál föllebb emelkedni, nem bírja műveire szellemének eredeti bélyegét ráütni.

Mig Rousseau Chenonceauxban szórakozott, Levasseur Teréz anyai örömeknek nézett elébe s 1646—47 telén meg is született első gyermekök. »Ez, úgymond, helyzetemet tekintve, roppant zavarba hozott volna, ha asztaltársaim nem adták volna meg az egyetlen segítséget, hogy kihúzhassam magamat a bajból.« Asztaltársai alatt a La Sellenénál étkező vidám, dévaj társaságot érti, ahová Altuna eltávozása után is eljárt étkezni, hol a fiatal emberek szabadon beszéltek el szerelmi kalandjaikat, ahol lassankint ő is elsajátította azon életelveket, amelyek ott uralkodtak. Itt elfogadott szabálynak és mindennapos gyakorlatnak látta azt, hogy a gavallérok szerelmeskedéseik törvénytelen gyümölcset »a talált gyermekek menedékházába« (Hospice des Enfants Trouvés) küldték, — s e szabállyal és gyakorlattal utoljára maga is megbarátkozott. Terézt nehezen lehetett rávenni, »hogy elfogadja az egyetlen módot a becsülete megmentésére«; de az anyja segítségére ment Rousseau-nak s így aztán Teréz engedett. A bábánál betegedett le, a bába aztán a gyermeket — a pólyába tett névbetűvel — a szokásos módon elhelyezte a »talált gyermekek menedékházának« irodájában. A következő évben ugyanez a baj s ugyanez a mentő eszköz, de most már a névjegyet elhagyták.

Asztaltársai életelvei, a nagyvilágban uralkodó általános szokás mellett a főindítók, amely Rousseaut gyermekei irányában ez érzéketlen és szívtelen eljárásra indította, a nyomorúság volt. Nemcsak magát és Terézt kellett szerény fizetéséből eltartania, hanem a Levasseur-család is — apa, anya, gyermekek — mint rettenetes piócák egyre

szipolyozzák, zsarolják a szegény Terézt. Hasztalan kapja meg 1747-ben atyja halála után († 1747 március 9-én), Gauffecourt közbenjárására, az anyai hagyatéknak elveszett fivérét megillető részét, (mintegy 1500 forintot) — a pénz egy részét a szegény Mamának küldötte, akinek minden levele szükségről panaszkodott, ámde ez a kevés is a hitvány rajta élösködők zsákmánya lett, akik őt mindenféle kockázatos iparvállalatba (szappan, csokoládé, vas- és kőszénbánya) sodorták — a sok kiéhezett és osztozkodó Levasseur mellett a pénz csakhamar elpárolgott s Rousseau ismét az inség szélén állott. »Ön ösmeri helyzetemet, írja egyik barátnőjének; napról-napra elég nagy fáradsággal keresem kenyeremet, — hogyan táplálhatnék még egy családot?« »Rettenetes egy ilyen embert a nyomorúságban tudni« — írja d'Épinayné 1748-ból, egy másik rossznyelvű asszony pedig azt mondta róla: »Ez az ördögös író, aki szegény, mint Jób, de akinek annyi szelleme és hiúsága van, mint négy embernek összevéve«. Több mint 18 éve elmúlt, hogy Rousseau otthagyt a családját s a nagy világ vándora lett; útjában, amerre járt, mindenfelé hemzsegett a rossz példa; Velencében, Párisban könyvelőmű, gondtalan léha ifjak társaságában élt, — hát ő is úszott az árral. Gyermekai házasságon kívül születtek s így atyai kötelességei nem tűnhettek föl előtte oly tisztán, oly föltétlen érvénnyel, mintha egy törvényes és szent kötelék gyümölcsei lettek volna. Mint láttuk, atyjában sem volt a családi érzés erősen kifejlődve, Izsák meglehetősen közömbös volt gyermekei iránt s fia örökölte tőle ezt a vonást; végül Rousseau ekkor mindenben a párizsi

szokásokhoz és erkölcsökhöz igyekezett alkalmazkodni. E végzetes tette, saját vallomása szerint, fontos következményeket vont nemcsak egész sorsában, hanem gondolkodásmódjában is maga után.

A következő két esztendőben még nagyobb hévvel és önkívülettel veti magát a nagyvilági társaságba és amaz írókkal való barátkozásba, akik nemsókára az Encyklopaedia hadseregének vezéreivé, merész harcosaivá fognak emelkedni. Így napról-napra bensőbb viszonyba lép Diderot-val, aki eleinte épúgy élt az ő házsártos Nanette-jével, mint Rousseau az ő Terézével, de utóbb nőül vette azt. Ugyancsak sűrű összeköttetésben állt Condillac abbéval, aki akkoriban fejezte be *Essai sur l'origine des connaissances humaines* (1747) című bölcséleti tanulmányait; gyakran együtt dolgoztak s együtt ebédeltek: Rousseau *A szerelmes költők* Hesiodosról szóló I. felvonásán, Condillac a föntebbi tanulmányán. Mikor befejezte, nehéz volt hozzá kiadót találni, mert a párizsi kiadók bizalmatlanok voltak a kezdő íróval szemben s a metafizika nem nagyon tetszett előttük vonzó témának. Rousseau megösmertette őt Diderot-val s csakhamar jól megértették egymást, összeillettek; Diderot rávette Durrant könyvkereskedőt a mű kiadására. Mivel nagyon távoleső városrészekben laktak, minden héten egyszer összejöttek a Palais Royalban s együtt mentek ebédelni a *Virágkosár* (Panier-fleuri) vendéglőbe. E hetenkénti apró ebédek egyikén Rousseau egy irodalmi folyóirat tervét dolgozta ki, amelyet Diderot-val együtt akar megalapítani: *Le Persifleur* (A gúnyolódó) címen; úgy tervezték, hogy felváltva fogják készíteni, Diderot meg Rousseau. Rousseau

el is készítette az első lap vázlatát s ezen a réven, mivel Diderot beszélt a dologról d'Alembertnek, ez utóbbival is megösmarkedett (1748). A tervezett újság, amely kritikai, szatirikus és könnyedébb lap akart lenni, már címében is különösen idegenszerű és ellentétes a Rousseau jellemével, alaptermészetével. S maga az első kísérlet szintén ilyen: a Rousseau tréfája szándékos, erőszakolt, nehézkes; iróniája mesterkélt, szörszálhasogató. Rousseau láthatóan erőlködik, hogy kellemes, élénk és csillogó legyen mind stílusában, mind gondolatában, — de ez kevésbé sikerül neki s az erőlködés észrevehető. Nem nagy kár, hogy Diderot vincennesi bebörtönöztetése szárnyát szegte az újság szép tervének.

1749-ben Dupinnénél megösmarkedik a szász-góthai ifjú trónörökös herceggel, ennek nevelőjével, Thun báróval, káplánjával (Klüppfel-lel) és felolvasójával: Grimm-mel. Ez utóbbi zenekedvelő volt s ez a dolog csakhamar összefűzte őket, úgyhogy egész nap együtt játszottak a herceg zongoráján. Részt vesz báró Holbachnak, a filozófia »maître d'hôtel«-jének ebédjein. Elgondolhatjuk, hogy a Rousseau szelleme ez íróknak, e filozófusoknak — akikre nézve a filozófia a bölcséleti, politikai, szociális, vallásos és erkölcsi kérdések megvitatását egyaránt jelentette — társaságában mennyire kitágult, mily szabad szárnyalást vett!

Francueil-ék útján ösmarkedett meg d'Épinay-nével, (szül. d'Esclavelles k. a.), aki nem rég (1745) ment férjhez d'Épinayhez, de Lalive de Bellegarde főbérlo fiához. D'Épinayné fiatalos kinézésű, eleven, kevésbé csinos, de nagyon szép szemű, szeretetreméltó, szellemes és tehetséges asz-

szony volt, aki szeretett csevegni, irogatni, irtózott az unalomtól s ezért mindig szerette, ha társaság volt körülötte. De Francueil, akivel benső viszonyt folytatott, »belésugallta egy részét annak a barátságnak, melyet ő érzett irányomban«. D'Épinayné meghívta Rousseaut, aki nagyon érdekelte, hogy látogassa meg a Chevrette-ben, apósának Montmorency melletti kastélyában. Rousseau vidám társaságot talált Chevrette-ben (1748): de Bellegarde urat, de Lalive de Bellegarde Zsófia kisasszonyt, aki nem sokára d'Houdetot grófhoz ment férjhez, Francueilt, de Maupéounét és d'Épinayné egy barátnőjét: d'Ette kisasszonyt. Előadták *A vakmerő fogadalmat* s benne Rousseaut is fölléptették; ámde Rousseaunak rossz emlékezőtehetsége is volt, meg a nyilvános szereplésnél lélekjelenlétét is vesztette, — így történt aztán, hogy bár hat hónapig tanulta szerepét, elejétől végig el nem mozdult a sugólyuk mellől. Ugyanez időtájban de Créquinével, egy elmés, okos és józan gondolkozású asszonnyal és de Chenonceauxnéval, a Dupinné menyével is megösmersedik, meg nem sokára a francia főúri világ számos előkelő hölgyével.

Vajjon mivel hódíthatta meg Rousseau e gazdag, részben előkelő és kényes úrinők tetszését, nyerhette meg jóindulatát? Azt már láttuk, hogy az előkelő, nagyvilági szalonokban nem tudta magát otthon találni, azok eleven, szellemes társalgásában résztvenni; hogy nehézkessége, ügyetlensége félszeggé, olykor esetlenné tette. Szerény költői kísérletei sem lehettek tulságos elbűvölő hatással reájok; — hanem megigézték őket: az ő beszédes arca, csodaszép ragyogó szemei s hol gyöngéd,

hol lángoló pillantásai, amelyeket alkalmilag reájok vetett. Még ennél is kétség kívül hatásosabb volt ideális fölfogása és rajongó hódolata, amelyet a női nemmel szemben tanusított, benső életök, titkos szenvedéseik iránt való meleg érdeklődése, gyöngéd részvéte. Ha aztán mély tűzű szemeibe néztek, amelyekben egy regényes és kalandos élet viharait vélték olvashatni, és hallgatták életének, múltjának érdekesnél-érdekesebb epizódjait, szerencsétlenségeinek s szenvedélyeinek történetét, amint azokat behizelgő, szép hallgatóinak szívéhez szóló hangon, a szívnek, érzésnek eddig ösmeretlen húrjait zendítve meg, olykor a ragyogó költői előadás minden varázsával ékesítve, előadta: nem csoda, ha elérzékenyülve, a könnyekig meghatva függesztették rá tekintetöket. »Ön nem is képzei, írja d'Épinayné, mennyire szeretek vele beszélgetni..., még most is telve a lelkem meghatottsággal, attól az egyszerű és eredeti módtól, amint szerencsétlenségeit elbeszéli.« Általában Rousseau, aki most álmodozó, majd heves, majd félszeg, épen ez eltérő vonásánál fogva új és érdekes ember benyomását tette e túlfinomult és modorossá vált nagyúri társaságra. Azáltal, hogy nem olyan volt, mint a többiek: érdekesnek, eredetinek találták, — első sorban épen a nők, akik félénksége mellett is kiolvasták szemeiből, magatartásából azt a mély benyomást, amelyet reá gyakoroltak.

Le Breton párisi könyvkereskedő 1743-ban megbízta Mills angol és Sellius német író, hogy fordítsák le Chambers angol tudományos szótárát (Cyclopedia or Universal Dictionary of the arts and science, 2 vol. 1727) franciára. Minthogy az

angol író meghalt, a német író pedig visszatért hazájába, a könyvkereskedőt Diderot-ra figyelmeztették, aki épen akkor fejezte be az *Orvosi Szótár* fordítását, s aki mint fiatal, tehetséges és szorult helyzetben levő író igen alkalmasnak látszott a vállalatra. Diderot kész volt reá, de a fordítás helyett egészen új tervet készített a mű számára, úgyhogy 1746 január 21-én új kiváltság-levelet kellett szerezni. Diderot az általa tervezett *Encyklopaediá*-ban vagy *Ismerettár*-ban nemcsak az összes emberi tudás és munkásság vázlatos ösmertetését óhajtotta nyújtani, hanem annak benső egységét, természetes eredetét, kölcsönös összefüggését és elérendő céljait is mindenek előtt érthetően, világosan föl akarta tüntetni. Miután maga még nem rendelkezett elegendő irodalmi hírnévvel, szövetkezett egy már kitűnő nevű matematikussal, a Tudományos Akadémia tagjával: d'Alembert-ral, aki az összes filozófiai és költői alkotások és fejlődések iránt is kiváló érzéket mutatott, — továbbá fölkérték az összes nevesebb francia írókat, így Voltaire-t, Montesquieut, Buffont, Condillacot, Duclos-t, Marmontelt, Raynalt, Turgot-t, Neckert stb. munkatársaknak. Diderot Rousseaut is fölszólította a közreműködésre s a zenei részt (zeneelméleti és zene-történeti cikkeket) javasolta neki, amit Rousseau el is fogadott, és a kitűzött három hónap alatt, szakmában dolgozva föladatán, a zenei cikkekkel el is készült. Az egyetlen munkatárs volt, aki a cikkeket idejében beszolgáltatta. Hálából a kiadókönyvkereskedő elfelejtette az ígért tiszteletdíjat neki megfizetni.

Rousseau e korbeli helyzetéről, viszonyairól

két, Warensnéhoz intézett leveléből nyerünk felvilágosítást. 1748 augusztus 26-án ezt írja neki: »Nem reméltem többé, nagyon jó Mamám, hogy még írhaszak önnek; az utolsó levelem óta eltelt időt egymásután két szörnyű betegség töltötte ki. Először vesebaj rohant meg, láz, hőség és vizelletrekedés; fájdalmaim fürdők, salétrom s más húgyhajtó szerek segélyével csillapultak ugyan, de a vizelés nehézsége még mindig fennforog s a kő, amely a veséből leszállt a hólyagba, csak operáció segélyével szállítható ki onnan; de minthogy sem egészségi, sem pénzügyi állapotom nem engedi meg, hogy erre gondoljak, e tekintetben nincs más számomra hátra, mint a türelem és megnyugvás. Végül heves gyomorkólika támadt meg, folytonos hányás és túlságos hasmenés kíséretében. Ezer hiábavaló gyógyszerhez folyamodtam: vettem be hánytatót, utoljára keserűfát. Az ételek úgy jönnek ki belőlem, ahogy benyeltem, még a rízsről is le kellett mondanom, amit rendeltek és kénytelen vagyok csaknem minden tápláléktól megfosztani magamat és mindenek fölött hallatlan gyöngé vagyok. Azonban a szükség kiűz szobámból és holnap szándékozom először kimenni; talán a friss levegő és egy kis séta vissza fog elvesztett erőmből valamit adni!... A legnagyobb szükségem volna az ön tanácsaira. Elkoptatom elmémet és egészségemet, hogy e nehéz viszonyok közt bölcsen igyekezzem viselni magamat, hogy kijöjjek, ha csak lehetséges, a gyalázat és nyomor ez állapotából...« 1749 január 17-én így ír: »Egy rendkívüli munka, amely nyakamba szakadt, meg nagyon rossz egészségi állapotom, egy hónap óta megakadályozott

abban, nagyon jó Mamám! hogy ön iránt való kötelességemet teljesítsem. Magamra vállaltam néhány cikket *A tudományok és művészetek nagy szótára* részére, amelyet sajtó alá készítenek. A munka nő a kezem alatt és be kell azt a kitűzött napra szolgáltatnom, úgyhogy, túlterhelve munkával, ha rendes foglalatosságaimat is folytatni akarom, kénytelen vagyok alvási időm egy részét föláldozni. Szinte összeszereskedek a fáradságtól; de megigérttem s szavamat kell tartanom...»

1749 nyarán Diderot-t *Levél a vakokról* című műve miatt, amelynek néhány személyes vonatkozású kifejezése által Dupré de Saint-Maurne és de Réaumur bántva érezte magát, a vincennesi vártoronyba zárták. Rousseaut nagyon lesújtotta barátja szerencsétlensége; írt Pompadournénak, könyörögve, hogy bocsáttassa szabadon, vagy ha nem, engedjék meg neki, hogy fogságát vele megoszthassa. Lett-e levelének valami eredménye, nem tudja, de Diderot fogságát rövid idő múlva enyhébben kezelték. Néhány nap múlva megtudta, hogy Diderot kikerült a vártoronyból s becsületszóra a vincennesi kastélyt és parkot adták neki foghelyül, megengedve, hogy ott barátait is fogadhassa. Rousseau, mihelyt a dolgai engedték, röpiült a barátja karjai közé s könnyezve karolta át, amint hozzá belépett, a gyöngédségtől és örömtől alig bírva szólani. S mivel úgy találta, hogy a fogság nagyon megviselte, ezentúl is — hacsak dolgaitól szabadulhatott — minden harmadnap meglátogatta őt Vincennesben, hogy kissé földerítse, elszórakoztassa.

Vajjon mi volt Rousseau e nagy baráti szeretetének, rajongásának alapja, forrása? A genfi órás

és a langresi késes fia, a mellett, hogy közel egykorúak voltak (Rousseau 1712-ben, Diderot 1713-ban született), már e kézműves-családból való származásuknál fogva könnyebben megérthették egymást. Mindkettő tűzes temperamentumú, gazdag sensibilitású, előbbi az érzelmek, utóbbi az eszmék terén gazdag képzelettel felruházott férfiú. Mindketten rajongtak a természetért, ellentétben a társadalmi konvenciókkal, intézményekkel, — de Diderotnál hiányzik az a mély vallásos és erkölcsi érzés, amely barátját a francia felvilágosodás s közelebbről az Encyklopaedia képviselőivel szemben annyira megkülönbözteti, — hiányzik a belső élet vágya, érzéke. Láttuk, hogy egyformán vonzódtak a zenéhez, társadalmi helyzetök és viszonyuk is sok tekintetben azonos volt («Neki megvolt a Nannette-je, nekem Terézem»). De míg Rousseau csak az első lépcsőjén volt zenei és írói hírnevének, Diderot már tekintélyes publicista hírében állott; nem szólva Shaftesbury művének fordításáról (*Essai sur le mérite et la vertu*, 1745), 1746-ban adta ki *Pensées philosophiques* című deista hitvallását s 1749-ben *Lettre sur les aveugles* című művét, mely őt a vincennesi vártoronyba juttatta. Míg Rousseau a küzdés, kísérletezés útján van, vagy mint a nagy Goethe mondaná: tanoncéveit éli, — Diderot bátran halad előre s Rousseau a csodálat, hódolat bizonyos nemével tekint föl a nála fiatalabb, de hírnév, tekintély, irodalmi súly tekintetében följobb álló barátjára. Társadalmi téren ugyanezt a felsőséget látjuk Diderotnál Rousseauval szemben: míg Diderot, a ragyogó causeur, az eleven eszű, ötletes, szellemes ember, egyaránt otthon találja magát

Geoffrinné szalonjában vagy a Helvétius asztalánál, s új, merész, lendülettel előadott, kifejtett eszméi a szalonokban mindenütt kedvező fogadtatást biztosítanak neki, — Rousseau szava elfűl az előkelő társaságban, félénksége, ügyetlensége — amit még fokoznak betegsége és inasi emlékei — nem engedi őt e fényes, úri társaságban érvényesülni s ő mindig a megalázottság érzésével jött ki belőlük. Hanem, mikor búcsút mondott a társaságnak, s méginkább, amikor a mező feltárult előtte: igazi énje minden bátorságával és büszkeségével visszatért hozzá. Csodálhatjuk-e ezek után ragaszkodását, csodálatát Diderot iránt? ennek a maga élénk szellemével, tekintélyével a félénk, lassú, ábrándozó Rousseaura gyakorolt befolyását? Nem kell-e természetesnek tartanunk, ha Rousseau a következő években egyre őt emlegeti, idézi, irodalmi kérdésekben az ő tanácsával él, őt Aristarchosának nevezi s műveiben nem egyszer helyet enged barátja eszméinek? Kétségtelen, hogy Rousseau az eszmék fölkeltése és a munkára serkentés tekintetében sokat köszönhet Diderotnak; bizonyára a vele való érintkezésben sajátította el azt az ügyességet, hogy egy frappáns tételt megtaláljon, azt felruházza és a nyilvánosság elé dobja!

VII. FEJEZET.

Eszméinek kialakulása.

Az I. Értekezés keletkezése, nagy sikere; életmódjának reformja, hangjegymásolóvá lesz; cáfoló iratok, válasza ezekre; a vallásos és erkölcsi ember fokozatos felszabadulása; A falusi jós, Narcisse, támadása a francia zene ellen.

Az 1749. év egy meleg októberi délutánján Rousseau gyalog ment Vincennes-be Diderot látogatására. Utközben a *Mercure de France* című újságban (októberi szám) lapozgatva, tekintete rávetődik a dijoni akadémia pályakérdésére: »*Vajjon a tudományok és művészetek helyreállítása hozzájárult-e az erkölcsök megtisztításához?*« »Ha valaha valami hasonlított a rögtöni ihletéshez, akkor az a fölindulás volt, amit bennem ennek elolvasása keltett: egyszerre ezer fény kápráztatta el lelkemet, egyszerre élénk gondolatok tömege jelentkezett bennem oly erővel és összevisszaságban, amely ki-mondhatatlan zavarba ejtett; fejemet a részegséghez hasonló bódultság fogta el. Héves szívdobogás szorongatta, emelte mellemet; nem tudván többé járás közben lélekzetet venni, az út egyik fája alá heveredtem és egy félórát töltöttem itt oly izgatottságban, hogy fölkelve mellényem egész elejét könnytől áztatva találtam anélkül, hogy sírásomról tudtam volna.« »Midőn Vincennes-be megérkez-

tem, majdnem magamon kívül voltam fölindulásomban. Diderot észrevette; megmondtam az okát és elolvastam neki Fabricius megszólaltatását, amelyet egy tölgyfa alatt írónnal írtam. Biztatott, hogy engedjem szabadjára gondolataimat és pályázzam a díjra.« »De milyen álláspontot foglaljak el?« kérde a barátja iránti figyelemből Rousseau, noha állásfoglalása ekkor már, mint a Fabricius megszólaltatása mutatja, elhatározott dolog volt. »Ön azt az álláspontot fogja elfoglalni, amelyet senki sem foglal el«, — felelé Diderot, aki ösmerte barátját.

Vajjon miben állt ez a belső válság, ez a rögtöni ihletés, amely a Rousseau lelkét ezer fény villanásával elkápráztatta? Rousseauban, mint látuk, két ember élt, két ellentétes érzés- és gondolatsor működött: a civilizált, a párizsi, a nagyvilági szokások, erkölcsök, szórakozások, irodalmi és költői műfajok embere, — s a barbár, a genfi vallásos és erkölcsi fölfogás embere, a természet, a magány, az ábrándozás, a szív és érzés barátja, aki már eddig is több költeményében, habár csak félénken, elő-előbukkant és szigorú bírálatot tartott a nagyvilági élet fölött. Párizsi évei (1742—1749), ez évek alatt szerzett keserű tapasztalatai mindennek — ami mint édes emlék, vágy, eszmény, aspiráció élt a lelkében — az ellentétét mutatták: a kormányrendszer despotismusát és igazságtalanságát, a művelt társadalom fényűzését, keményszívűségét, erkölcstelenségét, vallástalanságát, amelyek miatt ő neki is annyit kellett szenvednie. A létért való küzdelem, a nagyvilági életmódhoz való kényszerű alkalmazkodás elfojtotta benne a genfi embert, elfojtotta álmait, aspirációit, de mindez, mint a

parázs a hamu alatt, ott lappangott szíve mélyén, s többé-kevésbbé mindig érezte az élő ellenmondást belső aspirációi és külső életmódja, vágyai és életküzdelmei közt; bár nem élhetett annak megfelelőleg, mindig érezte szívében az erény szeretetét (amelyet egynek vett magával az erénnyel). Sime, ekkor rábukkan tekintete a *Mercur de France*-ban a dijoni Akadémia pályatételére. A tudományok és művészetek! hisz' épen ezek hozták létre, teremtették meg a mai romlott, fényűző, hivalkodó, igazságtalan és szívtelen társadalmat! ezek aranyozzák meg az üreslelkű és erkölcstelen nagyvilági életet! S egyszerre ellenállhatatlan erővel, mint egy zúgó vizáradat, tör elő belőle az elfojtott emlékek és érzelmek, benyomások és aspirációk árja; föltűnik lelkében Genf s a republikánus egyszerűség, egyenlőség, tiszta erkölcs, föltűnnek Plutarchos ideális hősei, föl a mező és falu az ő becsületes és boldog, békés és erkölcsös lakóival, az Alpok üde levegője, tiszta hóvidéke a maga fenséges arányaival, — s ezzel szemben a nagyváros az ő fényével, pompájával és minden sivárságával, romlottságával és erkölcstelenségével. Nem, nem a tudomány, a műveltség, fény, pompa, gazdagság adja a boldogságot, a szív békéjét és nyugalmat, hanem a természet kebelén, az ősrégi egyszerűségben, elmaradottságban, sőt tudatlanságban való élés. Emez egyre fényesebb alakban tűnik föl előtte, amáz egyre sűrűbb homályba borúl; emebben vannak az igazi, amabban a hamis értékek. Az előbbi útát kell föltárni s azon haladnia az emberiségnek, ha elvesztett ártatlanságát, boldogságát vissza akarja szerezni! A válság, amelyen Rousseau

átment, az inspiráció, amely lelkét megvilágította, a nagyvilági Rousseau legyőzésével az őseredeti Rousseaunak, a természet barátjának, a nagyvilági konvenciók ellenében a szív őszinte érzésének fölszínre-jövését és diadalra-jutását jelenti.

Látjuk tehát Rousseau egész multjából, egész jelleméből, hogy ő a föltett kérdésre csak tagadó választ adhatott. Szó sem lehet itt, mint némelyek hangoztatják, retorikai paradoxonról. Ez az érzés mindig meg volt benne, de csak most, ez inspiráció útján lett előtte világossá, csak most jutott önmaga tiszta tudatára, ösmeretére, csak most tárult fel lelke előtt világosan a pálya, amelyen a jövőben haladnia kell, — most dőlt el véglegesen a századának társadalma ellen indítandó hadjárata! Szó sem lehet arról, amit Marmontel és Morellet, állítólag Diderot előadása után, elbeszél, mintha Rousseau először igenlő választ akart volna adni és csak Diderot ösztönzésére tért volna át az ellenkező ösvényre. Diderot, aki boldog volt, ha másoknak tanácsot adhatott, mihelyt Rousseautól a dijoni pályatételt megértette, a maga impulsiv természetével azonnal kész a megjegyzésével: Óh az igenlő út a szamarak hídja, míg az ellenkező úttal széles mező fog ön előtt föltárulni! — s neki hevülve rajta volt, hogy meggyőzze Jean-Jacques-ot ennek az útnak nagy horderejéről, mintha ez már előre is nem az ő véleményén lett volna; részletesen föltárta előtte, hogy a tudományok és művészetek helyreállítása mennyire megrontotta az erkölcsöket. Ki tudja, ha este, mikor visszagondolt Rousseauval folytatott beszélgetésére, nem azt mondta-e magában: Ezt jól útbaigazítottam! nélkülem okvetlen

rossz útra tévedt volna! S lehet, hogy utóbb barátjai előtt ilyen értelemben is nyilatkozott.

Rousseau még az ősz folyamán hozzáfogott a pályamunka kidolgozásához, »miközben összes apró szenvedélyeimet elfojtotta az igazság, a szabadság és az erény iránt való lelkesedésem«. Különös módon dolgozott munkáján (s jó részben többi munkáján is): éjjel csukott szemmel elmélkedett tárgyán és ide-oda forgatta körmondait hihetetlen fáradsággal; midőn aztán megelégedett velök, emlékezetébe helyezte el, amig papírra tudta tenni. De ez nehezen ment, mert öltözés közben minden kiment a fejéből. Erre Levasseurnét (akit családjával együtt közelebb szállásolt magához) alkalmazta titkáruk; mikor korán reggel eljött, hogy tüzet gyújtson, neki mondta tollba az ágyból éjszakai munkáját s ily módon jól megővta magát a feledékenységtől. Midőn az értekezés elkészült, megmutatta azt Diderot-nak, aki meg volt vele elégedve. Azután elküldte Dijonba a munkát, legfőlebb Grimmnek téve említést a dologról, akivel a zene iránti hajlandóság mindjobban összefűzte szívét, úgyhogy minden szabad idejét vele töltötte.

Az a vágy, hogy szabad idejéből hajlamai részére is szakítson valamit, arra indította Rousseaut, hogy Terézzel közös háztartásba lépjen, kivált miután Dupinné és Francueil évi 800—900 frankról 50 aranyra (1200 fr.) emelték fizetését, s lakásának — amelyet a Grenelle Saint-Honoré-útcai Languedoc-fogadó IV. emeletén vettek ki — a bérletéhez is hozzájárultak. Kis lakásukat, amint lehetett, berendezték s ott laktak azután hét évig, az Ermitage-ba való költözésig. E hét év alatt —

ha a Teréz nagyszámú családja s kivált a ravasz anyja okozta kellemetlenségeket leszámítjuk, — Rousseau aránylag eléggé boldogan élt Terézzel. Rousseau sohasem volt nagyigényű; boldogságunk forrása nem a külső dolgokban, hanem mibennünk rejlik, — mondja *Vallomásaiban*. Így itt is a kettesben, bizalmas meghittségben elköltött egyszerű vacsorájuk — az ablakközben, egy úti láda tetején, hol friss levegőt szívhattak, láthatták a környéket, a járókelőket — mely mindössze egy karéj barna kenyérből, kevés gyümölcsből, kis darab sajtból, félitce borból állott, boldoggá tette őket.

Az 1750. év nyarán, midőn már nem is gondolt értekezésére, megtudta, hogy megnyerte a dijoni Akadémia pályadíját, az akadémikusok július 9-én az ő dolgozatának ítelték a kitűzött aranyérmét (30 pistol [300 livre] értékben). »E hír újra fölkeltette bennem mindama gondolatokat, amelyek ez értekezést sugalmazták, újabb erővel fölpezsdítette őket és befejezte szivemben a hősiesség és erény ama kovászának erjedését, amelyet atyám, hazám és Plutarchos még gyermekkoromban plántáltak bele. Fölülemelkedve a sorson és közvéleményen, nem találtam semmi nagyobbat és szebbet, mint hogy szabad és erényes legyek és beérjem önmagammal.« Ámde e célból — hogy önmagáé lehessen, függetlenségét s másoktól való különbözését kifejezhesse — szakítania kellett eddigi szokásaival, nagyvilági összeköttetéseivel, s ez nem ment oly könnyen, elhatározását nem volt oly könnyű tettekre váltani s egyelőre az álszégyen és a kifütyöléstől való félelem megakadályozták benne, hogy mindjárt ez elvek szerint éljen.

Harmadik gyermekének születése eszébe juttatja, hogy a maga erkölcsi helyzetéről, kötelességéről elmélkedjék. Vizsgálni kezdi gyermekei rendeltetését, viszonyát anyjukhoz, a természet, az igazság, az okosság, a tiszta szent vallás törvényeit, de vizsgálódásának eredménye megint csak az, hogy az ő érdekükben jobban cselekszik, ha őket a lelencházba küldi. Így hát harmadik gyermekét is a talált gyermekek menedékházába küldi, mint az előzőket, s ugyanezt teszi negyedik és ötödik gyermekével is (1751—52-ben). Ez az elrendezés oly jónak, oly okosnak, oly jogosnak tűnt fel előtte, hogy nyíltan elmondta barátainak. Miután Levasseurné Dupinnének és Francueilnének is elmondotta a dolgot, a következő évben (1751 április 20-án), midőn már eljött tőlük, levelet írt Francueilnénak, amelyben kifejti mindazon okokat, amelyek őt elhatározására indították. Ezek az okok: a maga szegénysége, nyomorúsága, az anyjokra való tekintet, akit nem hagyhat meggyalázni. Ő napról-napra keserves munkával keresi kenyerét, s így képtelen még egy családot eltartani. Fájdalmas és halálos betegségtől gyötörtetve, nem remélhet hosszú életet, s beteges anyjok még kevésbbé lévén képes táplálni, kénytelen volna elhagyni őket. A talált gyermekek menházában jól gondozzák, becsületes munkásokká, parasztokká nevelik őket, s e kemény nevelés folytán boldogabbak lesznek atyjoknál. Platon azt akarta, hogy az összes gyermekek így neveltessenek, távol szüleiktől, mint az állam gyermekei. »Gyermekeim elhagyása reám nézve szerencsétlenség, amiért engem sajnálni kell, nem pedig vétek, amit szememre kell hányni.«

Mint látjuk, itt részben más okok szerepelnek, mint előbbi gyermekei elhagyásánál. Ott a La Sellené vendéglőjében talált vidám cimborák tanácsai és példája nyomán könnyű szívvel határozta el magát erre, — a harmadik gyermek megszületésekor ellenben már koszorús író volt, új műveken elmélkedett, az emberek kötelességei fölött bölcselkedett s ez alkalommal cselekedete megfontolt és megokolt elhatározás eredménye volt. »Ő az írói pályára lépve, hivatást érzett, vagy inkább lángesze ösztökelte a legmagasabb rendű munkákra és kötelességekre, amelyek nem illenek össze azokkal az alkalmatlan és köznapi gondokkal, amelyeket a vagyon nélküli apára a gyermekek fölnevelésének és ellátásának szüksége ró. A társadalomra bízta ezt az ellátást és nevelést az erre a célra létesített intézetben s azt hitte, hogy ezzel polgári és atyai kötelességet teljesít.« De ezenkívül még egy oka volt gyermekei elhagyására, amit *Álmodozásaiban* említ, s ez az, hogy azok nevelését anyjokra kellett volna hagynia, aki elkényeztette volna őket és ennek családjára (anyósára), amely szörnyetegeket formált volna belőlük.

»Szofizma és gyávaság, az önzés elvakultsága, hallatlan engedékenység a kicsapongók életelvei iránt, akik a Saint-Quentini-fogadóban asztaltársai voltak, a legegység kötelességei nem-ösmerése vagy megvetése: mindez egyesül abban a vétékben, amit Rousseau elkövet, midőn gyermekeit a lelenc-házba adja«, — mondja Bouvier genfi tanár, egyik leglelkesebb életírója. Utóbb szíve fájdalma megtanította rá, hogy tévedett, vétkezett, — de ezt a tévedését rendkívül drága áron kellett megfizetnie.

Több mint tíz esztendő telik el, míg cselekedetének súlyát érezni kezdi s azután is a nyilvánosság előtt való megszégyenítésnek kell elkövetkeznie, hogy lassankint egy új Rousseau támadjon, aki hibáját belátja, miatta égő fájdalmat érez, s e fájdalom, szenvedés súlya alatt egész erkölcsi lényében átalakul, életében és gondolkozásában megtisztul.

Az 1750-ik év őszén Francueil, aki állami főadószedő volt, hogy jobb anyagi helyzetet biztosítson Rousseaunak, nyugalomba vonuló vén pénztárnoka helyére pénztárnokká léptette őt elő. Rousseau, bár kevés kedvet és tehetséget érzett e foglalkozáshoz, — némi kis előgyakorlat után meg is kezdette pénztárnoki működését, s legyőzve iránta való ellenszenvét, egészen neki adta magát új foglalkozásának. Francueil egy kis útazásra eltávozván, az egész pénztárt Rousseaura bízta, akit a rábízott kincs miatt nagy aggodalom gyötört, s e lelki nyugtalanság hozzájárult ahhoz, hogy két év előtti veseláza 1750 telén visszatérjen. Öt vagy hat hétig a képzelhető legszomorúbb állapotban őrizte az ágyat. Heves veseláztól gyötörve, az orvos egy állítólagos kijelentése alapján betegségét, amely csak fájdalmas volt, halálosnak tartotta. E meggyőződés komoly gondolatokat keltett benne helyzetéről s megerősítette őt élete reformjára vonatkozó szándékában. Mielőtt meghalna, összhangzásba akarja hozni életét azokkal a komoly gondolatokkal és szigorú elvekkel, amelyek lelkét eltöltik. Elhatározza, hogy függetlenségben és szegénységben tölti élete hátralevő napjait és bátran széttöri a közvélemény láncát.

Első Értekezésének sikere megkönnyítette elhatározása keresztülvitelét. Midőn elnyerte a díjat,

Diderot magára vállalta a kinyomatását. A mű 1750 végén jelent meg. Rousseau még ágyban fekvő beteg volt, midőn Diderot levelet írt, hogy jelezze megjelenését és hatását. »Mindenkit az egekig ragad, nincs példa hasonló sikerre!«

Lássuk az Értekezést! lássuk, mi okozta nagy sikerét!

Az Értekezés két részre oszlik: az első, inkább *történeti* részben Rousseau elbeszéli a romlást, amit a tudományok és művészetek okoztak; a második, inkább *bölcseleti* részben kimutatja, hogy mindezt a kárt a tudományoknak és művészeteknek, olyanok lévén, amilyenek, okvetlenül elő kellett idézniök.

I. Rész. A tudományok és művészetek kétségtelenül megtanítják az udvariasságot, de elveszik az erényt és megrontják az erkölcsöket; a történelem mutatja, hogy a népek abban a mértékben, amint civilizálódtak, megromlottak. A tudatlan Görögország kétszer legyőzte Ázsiát, de elgyengül, midőn a tudományok és művészetek kultusza lábra kap, Róma elbukik, midőn megszűnik az erényt gyakorolni, hogy azt tanulmányozza. Ellenben néztek a scythákat és germánokat: ők barbárok és leigázzák azokat, akik leigázták a mindenséget. Kérdezzétek meg az igazi bölcseket: mit csinál Athénben Sokrates és Rómában Cato? mindenik ostromozza a tudományt és tudósokat, akik megrontják a népeket. És egy nagyszerű megszemélyesítésben Jean-Jacques fölidézi a Fabricius nagy lelkét, amint felszólítja az elfajult rómaiakat, hogy törjék szét képeiket és szobraikat és üzzék el rétoraikat. Ime a fényűzés, kicsapongás és rabszolgaság, mint

a tudományok és művészetek előhaladásának eredménye.

II. Rész. Honnan *erednek* a tudományok és művészetek? Ezek bűneinknek köszönik eredetüket; a csillagászat a babonából, az ékesszólás a hízégből és hazugságból, a természettan a hiú kíváncsiságból született. *Tárgyak* nem egyéb, mint az emberek vétkei és tévedései, mert mi lenne a művészetekkel az őket tápláló fényűzés nélkül? mire lenne jó a jogtudomány az emberek igazságtalansága nélkül? s mi lenne a történelem tárgya, ha sem zsarnokok, sem háborúk nem volnának? A tudományos kutatásokhoz vezető *út* veszedelmekkel, vagyis tévedésekkel van telehintve, amelyek ezerszer veszedelmesebbek, mint amily hasznos az igazság. A tudományok és művészetek még veszedelmesebbek *hatásukban*, mert első s legbiztosabb hatásuk a henyeség. De mégha csak henyék lennének a tudósok! de ők skeptikusok s másokat is azokká tesznek, és kételkedésük lassankint lerombolja a hitet és az erényt. Ők megvetően lemosolyogják a haza és vallás elavult szavait, — s hasonlóképen ifjúságunknak, az oktalan nevelés folytán, a haza édes neve soha sem üti meg fülét, s ha hallanak Istenről beszélni, ez kevésbbé azért lesz, hogy őt tiszteljék, mint hogy féljenek tőle. De legszomorúbb hatásuk a művészeteknek a fényűzés, amely a legnagyobb ellensége az erénynek és a közérkölciségnek; ez szüli az erkölcsök feslettségét, viszont emez magával hozza az izlés romlottságát. A tudományok művelése káros a harcképességre, még inkább az az erkölcsi tulajdonokra, s innen ered a közvélemény — a ledér ifjak, tudatlan

nők — járma alatt nyögő modern írók hamis eleganciája. A bölcsészek csak szemfényvesztők, a könyvnyomtatás csak az emberi szellem eszelősségének megörökítése. A lényeges dolog nem jól beszélni, hanem jól cselekedni s e végre nincs szükség könyvekre: elegendő lelkiismeretünk szavára hallgatnunk!

Rousseau, mint látjuk, kiszélesbítette és általánosította tételét s nem azt vizsgálta, vajjon a tudományok és művészetek helyreállítása, vagyis a renaissance hozzájárult-e az erkölcsök megtisztításához? hanem azt, vajjon a tudományok, az irodalom és a művészetek magokban véve, amióta léteznek, hasznosak voltak-e az emberiségre nézve? — s erre a kérdésre, mint századának szigorú erkölcsbirája, tagadó feleletet ad. Pesszimista kifakadások, a kor romlottsága, feslettsége ellen való mennydörgések, a természet és erény magasztalásai a többi filozofusoknál, pl. Diderotnál is nagy számmal találhatók; de míg ezeknél az efféle kifakadások csak elszórt hangok, egy-egy búskomor hangulat megnyilatkozásai, Rousseaunál ez az érdes hang, ez a szigorú megítélés az uralkodó alaptétel; s míg a filozófusok fejtegetéseikkel a bel-esprit-khez fordulnak s re bene gesta tovább élvezik a társas élet gyönyöreit, — Rousseau a nagy tömegnek ír és annak tagjául érzi magát. Ami állításainak igaz voltát illeti, ha alaptétele — mely szerint a tudatlanság az ártatlanság és erény állapota, a tudomány és művészet az erkölcsök megrontója — szörnyű túlzás, hálátlanság, sőt egyenesen valótlanság is, az tény, hogy a költészet és a művészet a XVIII. században nem egyszer a túlfinomult műveltség

romlottságának eszközévé alázta le magát s a tudomány ekkor kiválóan romboló szerepet játszott; hogy a XVIII. század költői nem ösmerik, mi a költészet, a regényírók nem ösmerik a szenvedélyt, a moralistákból hiányzik a mélység. Rousseau jogosan állította, hogy az izlés megromlásának oka az erkölcsök feslettsége, ennek pedig a fényűzés; joggal támadja meg a szalonokat s bennök a nők uralmát, akik elfojtották a jellem és elme eredetiségét; a szalonokban uralkodó hanggal és szellemmel szemben jogosan követeli az egyéniség jogának érvényesülését. Föltétlenül új és váratlan volt Rousseaunak az a merészsége, mellyel a tudományok és művészetek előhaladására büszke századának s közelebbről a civilizált világ fővárosának: Párizsnak szemébe vágta, hogy minden fényűzése, irodalma és művészete együttvéve kevesebbet ér, mint egy szép cselekedet, hogy egy nagy tudós és egy nagy művész kevesebbet ér, mint egy egyszerű, becsületes ember, hogy az erény az egyetlen szükséges dolog s azt kiki lelkiösmeretében megtalálhatja.

Szavainak nagy viszhangja mutatja, hogy az akkori társadalomban már sokan torkig voltak a fennálló renddel és viszonyokkal, hogy az emberek egy részének lelkében titkos vágy élt egy jobb, nemesebb világ után, s Rousseau ezt a vágyat tudatossá tette, ezt az elégedetlenséget, blazirtságot undorra fokozta, az emberiséget magábaszállásra, léha, erkölcstelen életmódja s annak politikai és társadalmi következményei fölött való elmélkedésre kényszerítette. De ezekből egyuttal azt is látjuk, hogy ő — ha itt-ott erős túlzásba csap is —

nem magát a civilizációt támadja meg, hanem annak túlhajtásait, visszaéléseit, káros hatásait, mindazt, ami benne mesterkél: az előítéletet, a divatot, az udvariasság finomkodásait, a kényeskedést, az az émelyítő bókokat, az áruló kedveskedéseket, a mézes-mázos kajánságot, a nagyvilág erkölceit és aprólékos ügyeskedéseit, a szép cselekedeteket helyettesítő szép beszédeket, a derült jókedvet pótoló iróniát és gonosz szatirát, a szép szavakkal kendőzött bűnöket, az asszonyok gyászos befolyását, a szemérem és istenfélelem kinevetését és a házasságtörést.

Rousseau tételeit emelkedett és szónoki nyelven, itt-ott költői hévvel és lendülettel, erős meggyőződéssel és mély őszinteséggel hirdeti és fejtegeti. Ez a stílus, ez a hév, ez az ékesszólás, ez a személyes hang, mely az egész művön előmlött, mely az egészet bevonta személyiségének varázsával, okozta, hogy bár az Értekezésben tárgyalt eszmék nem voltak egészen újak — hiszen számos író: Agrippa, Geraldus, Montaigne, Charron és az ő kedvenc Plutarchosa állott már elő hasonló eszmékkel, — Értekezése óriási hatást gyakorolt.

Értekezése Rousseaut egyik napról a másikra híres emberré tette; művéről és annak szerzőjéről beszéltek a kávéházakban és a szalonokban, mindenki olvasni akarta a füzetet, ösmerni szerzőjét, — s Párizsból, Európa szellemi központjából a hír gyorsan elröpítette a Rousseau nevét Európa minden részébe. »A közönségnek ez az épen nem hajhászott kegye, mondja *Vallomásaiban*, egy ösmeretlen szerző iránt adta az első igazi biztosítékot tehetségemről, amelyben minden benső érzés elle-

nére is mindaddig kételkedtem.« Most már komolyan elhatározta, hogy maga ura lesz, csupán önmagától és lelkiösmeretétől fog függeni, fölszabadítja magát a nagyvilág kötelezettségei, előítéletei s ostoba életelvei és formulái alól, azt fogja látni és mondani, amit jónak lát, — és kézimunkája után fog élni. E célra a hangjegy-másolást választja, lap szerint frankjával fizetve; ez leginkább megfelelt hajlamainak és az egyedüli volt, amely személyes alárendelés, a nagyuraknak való lekötelezettség nélkül napról-napra megadhatta kenyerét. Azt hitte, hogy irodalmi hírneve megkönnyíti neki a másoló-munkához való jutást.

Ez elhatározása alapján leköszönt (levélben) a Francueilnél viselt pénztárnoki tisztéről, megköszönte neki és Dupinnének jószágukat és kérte, hogy ajánlják, mint hangjegy-másolót ösmerőseiknek. Francueil rohant hozzá, hogy rábírja szándéka megváltoztatására, — mind hasztalan, Rousseau ment a maga útján. A változást külsején kezdte meg: elhagyta ruhájáról az aranyozást, el a fehér harisnyát, kerek parókat vett, letette a kardot, eladta az óráját. A munkája okozta föltűnés miatt elhatározása is föltűnést keltett és megrendelőket hozott, úgy-hogy mesterségét elég sikerrel folytathatta. Azonban több ok megakadályozta abban, hogy úgy boldoguljon, amint más körülmények közt lehetett volna. Mindenekelőtt megrongált egészsége, amely csak nehezen akart helyreállni; fájdalmai nehezen akartak csillapulni, vizelletrekedése megszűnni, úgy-hogy hosszabb ideig szondákat kellett használnia.

A másik ok, ami kézimunkájában hátráltatta: a közönség kíváncsisága, tolakodása. Már *Értekezése*

fölkelte iránta az érdeklődést s most életmódjának reformja, jövedelmező állásáról lemondása s kézimunkával való kenyérkeresete mutatta, hogy nemcsak munkája, hanem maga a szerző egész élete is paradox színezetű. Az eredeti és furcsa szerzethez mindenfelől özönlöttek a meghívások, az ajánlékok (amelyeket visszautasított), a látogatások. »Ösmerni szerették volna ezt a különös embert, aki senkit sem keresett s nem gondolt másra, mint hogy szabadon és boldogan éljen a maga módja szerint.« Szobája sohase ürült ki a látogatóktól; a nők ezer fortélyt fölhasználtak, hogy ebédre hívják, — s nem lehetett mindenkit visszautasítania. Így folytonos alkalmatlankodást és háboríttatást kellett szenvednie.

A harmadik ok az volt, hogy Értekezése miatt — s ez egyik jele műve nagy hatásának — csapástul támadtak rá a tudomány védelmezői, s e cáfolatok válaszokra, meg viszontválaszokra kényszerítették és kifejtették benne félelmetes polemikus tehetségét.

A munka ösmertetése a *Mercure de France* 1751 január havi számában jelent meg Raynal abbénak, a *Mercure* szerkesztőjének és Rousseau barátjának tollából; az ösmertető szerint »ez Értekezés szerzője hazája elveivel táplálta elméjét és szívét«. Júniusban ugyancsak a *Mercure* »Észrevételeket« (Observations sur le Discours qui a été couronné à Dijon) közölt az Értekezésről, amelyekre Rousseau »Levél Raynal abbéhoz« (Réponses aux Observations) címmel felelt. Októberben már rendszeres cáfolatot hoz a *Mercure Gautier* nancy-i történettanár tollából. A cáfoló lépésről-lépésre követi

Rousseaut, ügyesen védelmezi vele szemben az udvariasságot, jól megcáfolja Rousseau történeti érveit s kimutatja, hogy a tudományok szükségleteinkből eredtek. Rousseau felelete — *Levél Grimmhez* — lényegében oda lyukadt ki, hogy Gautier nem értette meg őt; a történeti téren ügyesen kitér a vitatkozás elől. Gautier azt vitatja, hogy vannak bűnös népek, amelyek nem tudósok, — ha mutatott volna valamely tudós népet, amely nem bűnös, jobban meglepett volna. Okoskodásomat mindenütt úgy tünteti föl, mintha a tudományt a romlottság egyedüli forrása gyanánt jelöltem volna meg — az Értekezés tényleg ezt a benyomást kelti az olvasóban, — végül megengedi, hogy az erény nem elválhatatlan társa a tudatlanságnak. Ebben a rendkívül ügyes s kissé lenéző hangú válaszban Rousseau stílusa haladást mutat: sokkal nervozusabb, tömörebb s az iróniát mesterien tudja kezelni.

Szaniszló volt lengyel király, XV. Lajos apósa a *Mercure* szeptemberi füzetében szállott síkra ellene; cáfolata tisztességes, de kissé köznapias. A legjobb cáfolatnak azt tekinti, hogy Rousseaut szembeállítja önmagával. A tudomány eredete szerint az ember természetes kíváncsiságára vezethető vissza; ami azt illeti, hogy a tudomány mindenütt vétkekkel párosul, azt kérdi Szaniszló: hol láttunk valaha embereket hibák és vétkek nélkül? — Rousseau válasza, bár tiszteletteljes, de eléggé erős hangú s azt mutatja, hogy egy genfi polgárra nézve az igazság fölötté áll a királyi méltóságnak. Szaniszló szemére vetette, hogy a tudományával élt avégre, hogy a tudományt leverje; ámde, feleli Rousseau, ha valaki meg akarna ölni s én oly sze-

rencsés volnék, hogy az illető fegyverét megragadhassam: vajjon tiltva volna-e nekem annak felhasználása arra, hogy őt elűzzem magamtól? Szaniszló, hogy megvédelmezze a tudományokat, föl sorolja azok materiális hasznát, — mintha valaki egy vádlott védelmére azt hozná föl, hogy az egészséges, nagyon ügyes és gazdag ember. Szaniszló ki akarta mutatni, hogy a felvilágosodás a vallás ügyét is előbbre viszi; ámde elég csak egy pillantást vetni a vallástalan XVIII. századra. Ezzel szemben Rousseau magasztalja az evangéliomnak és terjesztőinek fenséges egyszerűségét, azt szembeállítja a sadduceusoknak, a jeruzsálemi filozófusoknak a kevélységével és hamis tudományával; de épúgy megrovja a dogmatikus teológia gonosz tetteit, amely később megrontotta az evangéliom természetes egyszerűségét.

Szaniszló királynál félelmesebb ellenfele támadt *Borde lyoni* tudósban, akihez tíz évvel előbb verses levelet intézett volt. *Borde* cáfolata — a lyoni Akadémia 1751 június 22-iki ülésén felolvasott értekezés (*Discours sur les avantages des sciences et des arts*) — a józanész és az igazság erős érveit szegezi Rousseauval szembe. Kimutatja, hogy az aranykorról szóló legenda régen szétfoszlott, mindenütt a barbárság előzte meg a tudományok föllépését; Rousseauval szemben kimutatja, hogy végül Spárta is elvesztette erkölceit, Athénben pedig az ész és a fegyverek dicsősége karöltve haladt egymással; Athén nélkül az emberek örökös gyerekkorban maradtak volna. Mindenütt, ahol emberek vannak, vétkek is vannak. Lehetséges volt-e az első embereknek tudatlanságban maradni, mikor

mindenütt a halál ólálkodott körülök? a tudományok, mint a kémia példája mutatja, még tévelygéseikben is hasznosak, ellenben a tudatlanság sem mire sem jó. Hogyan származhatott volna a tudomány a henyeségből? hát vajjon az anatomus vagy mérnök nincs-e úgy műszereihez kötve, mint a földműves az ő ekéjéhez? s a fényűzés nem az emberiséggel együtt született-e? — Rousseau *Dernière Réponse* (1752) cím alatt külön füzetben válaszolt neki, amelyben kijelenti, hogy ő sokat és mélyen elmélkedett tárgya fölött s el meri mondani, hogy ellenfelei egyetlen ésszerű ellenvetést sem hoztak föl ellene, amelyet ő előre ne látott s amelyre előre ne válaszolt volna, — s szívósan védelmezi Borde dal szemben tételeit. Itt nemcsak ostromozza a mindennapi bölcsélet agyrémeit, hiú bálványképeit, hanem egyenesen megtámadja a modern társadalom nagy bűnét, a kicsapongást, a többi bűnök anyját, megtámadja a két nem örökös barátkozását. — Válaszára Borde határozottabb hangon visszavágott (*Second discours sur les avantages des arts et sciences*), amire Rousseau már nem válaszolt, bár *Vallomásaiban* téves emlékezésből azt írja, hogy »ez utolsó válaszat iratta meg, melyre nem szólt többet«; talán azt a választervezetet, amely kéziratok között hátramaradt, utóbb úgy tekintette, mint rendszeres közzétett választ.

Voltaire, aki 1750 július 10. óta, mint II. Frigyes porosz király vendége, Potsdamban időzött, itt értesült róla a következő évben, hogy micsoda zajt csapott Párizsban a Rousseau Értekezése. Erre vonatkozólag ezt írja Uzès hercegnek: »Nem igen van módomban a porosz király udvarában, hogy elol-

vassak oly dolgozatokat, amelyeket iskolásfiúk a dijoni Akadémia pályatételére írnak». Pedig mégis el kellett az Értekezést olvasnia, amelyről megvetéssel beszél, mivel annak cáfolatára egy kis cikket írt: *Arról a paradoxonról, hogy a tudományok ártottak az erkölcsöknek*, amelyben azonban kevés szó található.

Rousseau válaszaiban egyre erősebbé, a polemia fegyverének forгатásában ellenfeleire nézve egyre veszedelmesebbé vált, »mint egy új Anteus, mindannyiszor erősebb lett, valahányszor a földre sújtva látszott lenni«, — de viszont a védekezés folyamán előbbi merev tételeit, bizonyos megkülönböztetések vagy engedmények tételével, nem egy ponton enyhítette, mérsékelte. Így most már különbséget tesz a jó és rossz tudomány közt, valamint a nyers és észszerű tudatlanság közt; elősmeri, hogy a tudomány kedvelése gyakran kíséri a fényűző hajlamot (tehát nem mindig); megengedi, hogy a nagy emberek büntetlenül lehetnek nagyon tudósok, — de a civilizáció erkölcsileg káros hatásáról vallott alapfölfogásához továbbra is rendületlenül hű maradt, a külső műveltséget és az erényt továbbra is élesen elkülöníti egymástól.

Rousseau ezekben az években idejét, már amennyire a látogatások, meghívások miatt azzal szabadon rendelkezett, részint a hangjegy-másolás, részint irodalmi munkálkodás közt osztotta meg. Ha csak tehetette, szívesen sétált ki egyedül s »álmodtam az én nagy rendszeremről, egynémely dolgot papírra vetve üres könyv és írón segítségével, mely mindig a zsebemben volt«. Barátaival: Diderot-val és Grimm-mel ezután is sűrűn érintkezett;

főtalálkozó-helyök a báró Holbach háza volt, aki-
nek nagy vagyona lehetővé tette, hogy írókat s más
érdemes embereket fogadjon házánál. Ugyanez idő
tájban ösmerkedett meg d'Épinayné-nél Duclos tör-
ténetíróval, az Akadémia későbbi titkárával s iránta
érezett rokonszenve csakhamar meleg barátsággá fej-
lődött. Holbach, Helvétius és d'Épinayné szalonján
kívül ez időtájban még de Créquinét is többször
meglátogatta, aki fölkereste, barátságába fogadta
és sokszor meghívta őt ebédre és estélyeire. Ugyanez
idő tájban, talán 1751-ben, vagy mint újabban
Masson és Courtois véli, 1754 tavaszán folyt le egy
Quinault kisasszonynál tartott ebéden az a jelenet,
amelyen Rousseau oly határozottan kikelt új
barátainak ateizmusa ellen. »Ebéd végeztével,
midőn a szolgák már eltávoztak, Saint-Lambert
(író-költő, az Encyklopaedia munkatársa, d'Houde-
tot-né barátja) és Duclos — írja d'Épinayné *Emlék-
irataiban* — annyira megfeszítették minden erejő-
ket, hogy már attól tartottam: minden vallást le
akarnak rombolni és kegyelmet kértem a természe-
tes vallás számára.« »Époly kevésbé, mint a többi
vallásnak«, mondá Saint-Lambert. Rousseau azt fe-
lelte, hogy ő nem megy ennyire, ő azt tartja Hora-
tiussal: Ego sum paulo infirmior. Az evangélium
erkölcstana az egyedüli dolog, amit megtart a
keresztyénségből, mivel ez a természetes erkölcs-
tan, amely hajdan az egész kultuszt alkotta. Saint-
Lambert előbb elvitatta ezt tőle; de hagyjuk el a
természetes erkölcsant! »Micsoda Isten az, aki meg-
haragszik, majd lecsillapúl?« Quinault k. a.: »De be-
széljen hát, márki, ön ateista lenne?« Az ő vála-
szára Rousseau megharagudott és valamit mormo-

gott a fogai közt; tréfálkoztak fölötte. Rousseau: »Ha gyávaság eltűrni azt, hogy rosszat mondjanak távollevő barátunkról, bűn eltűrni, hogy rosszat mondjanak Istenünkről, mert én, Uraim, hiszek Istenben!« S mikor Saint-Lambert folytatta és azt mondta, hogy a személyes Isten fogalma minden örültség forrása, »Urak, mondá Rousseau, én eltávozom, ha még egy szót szólnak«. S tényleg fölkelt és komolyan el akart távozni.

Látnivaló, hogy Rousseau Istenhíte, vallásossága a Diderot-k, Holbachok, Saint-Lambert-ek társaságában is őszintén és határozottan megnyilatkozott s nem félt esetleg az asztaltársaság részéről jövő kinevetéstől sem. Ugyane témáról később d'Épinaynénál, a Chevrette-ben, a nyílt mezőn is beszélgettek. Háziasszonya Saint-Lambert-nek adott igazat. »Asszonyom, viszonzá Rousseau, némelykor szobám mélyén, kezeimmel eltakarva szemeimet, vagy az éj sötétjében, én is az ő véleményén vagyok. De lássa ezt, mondá egyik kezével az égre mutatva, emelt fővel és ihletett tekintettel, — a napfölkelte, amint szétoszlatja a párát, amely a földet borítja és föltárja előttem a természet nagyszerű pompáját: egyszersmind elmém ködét is eloszlatja. Újra megtalálom hitemet, Istenemet, benne vetett hitemet; csodálom, imádom őt és leborúlok az ő színe előtt.« Majd egy parabolát ad elő, ahol egy áttetsző allegória fátyla alatt Isten létét, mindenhatóságát és végtelen jóságát hirdeti, s ahol a természetes vallásról már a kijelentett vallás területére is átcsap. Ugyanily inspiráció hatása alatt áll, midőn a Szaniszló királynak szóló válaszában ezt írja az Újszövetségről: »Ez

nyilatkozott

az isteni könyv, az egyedül szükséges a keresztyén ember számára és a leghasznosabb valamennyi közül; soha az erény nem beszélt ily édes nyelven, soha a legmélyebb bölcsesség ennyi energiával és egyszerűséggel nem nyert kifejezést. Nem hagyhatjuk annak olvasását abba a nélkül, hogy jobbnak ne éreznők magunkat, mint előbb!«

A sok látogató alkalmatlankodása egyre zavarta őt munkájában, úgyhogy amikor tehetett, igyekezett Párizsból falura menekülni. Többször rándult néhány napra Marcoussis-ba, ahol Levasseurné ösmerte a h. plébánost, s itt a h. plébánossal, meg Grimm-mel, aki egyszer kijött, daloltak, zenéltek s Rousseau két-három új dalt is szerzett. Másik kedvenc kirándulása rokonához, Fr. Mussard ékszerészhez történt, aki megvagyonosodva üzletével fölhagyott s Passyba vonult vissza; itt, a csinos kert övezte szép házban Rousseau igen kedves órákat, illetőleg heteket töltött, Lenieps-pel, egy Párizsban megtelepedett genfi bankárral, Prévost abbéval, a Manon Lescaut halhatatlan szerzőjével, Procope orvossal, Boulanger íróval, Denisnével, a Voltaire unokahugával, Vanloonéval stb. Mussardnál is zenéltek, daloltak. Egy este lefekvés előtt sokat beszélgettek vele az olasz zenéről. Éjjel Rousseau sokat gondolkozott egy olasz zenéjű víg operán, reggel néhány dalt készített belőle, — majd Mussard buzdítására hat nap alatt megírta az egész víg operát: *A falusi jóst-t* (Le devin de village), azután Párizsban három hét alatt összes jeleneteit letisztázta és benyújtotta az operához. Minthogy *A szerelmes költők* balsikere után, meg azért is, mivel ez egészen új zeneműfaj volt, félt a

kudarctól, Duclos magára vállalta, hogy a szerző nevének elhallgatásával próbáltatja a darabot. A próbákon mindenki lelkesedéssel fogadta a darabot; De Cury, a mulatságok felügyelőjének kérésére, aki jelen volt a próbánál, a darabot először az udvar előtt Fontainebleau-ban adták elő (1752 október 18). A darabot a jelenlevő előkelő közönség — élükön a királlyal és Pompadourral — nagy tetszéssel fogadta, azt bájosnak, elragadónak, szívből fakadónak találta. Rousseau páholyából, szemközt a királyi páhollyal, élvezhette diadalát; — az első kettősnél maga is könnyekig meg volt hatva. Ugyanaznap este d'Aumont herceg azt üzenete neki, hogy legyen másnap a kastélyban, bemutatja a királynak; Rousseau úgy értesült, hogy kegydíj-adományozásról van szó. Ámde részint féltékenységéből nem merte a király előtt megjelenni, részint függetlenségét nem óhajtva a kegydíj elfogadásával fölláldozni, nem ment el a kihallgatásra, hanem visszaútazott Párizsba. Másnap Jelyotte, a színház igazgatója, levelet írt neki, melyben tudatja, hogy a királyt elragadta a darab s egész nap ezt dalolja: *J'ai perdu mon serviteur* (A szolgám' elvesztettem).

Barátai — nem kell-e ezt természetesnek találnunk s így szabad-e rajta megütköznünk? — csak kevélységet és hiúságot láttak a Rousseau magatartásában s ócsárolták érte. Kivált Diderot nyomakodott rá erősen, hogyha magáért nem, hát Levasseurné és a lánya javáért, azok tisztességes megélhetéseért kötelessége a kegydíjat elfogadni, illetőleg azt el nem szalasztani. De Rousseau rendületlenül megmaradt elvei mellett s egy hajszál-

nyira nem akart a választott ösvényről letérni. Csodálkozhatunk-e Diderot magatartásán, aki — bár mindenféle hangon hánytorgatja jellemének büszkeségét — könyvtárának (amelyet II. Katalin megvett tőle, meghagyva neki annak élvezetét) közepén állította föl az orosz cárnő szobrát s valóságos himnusokat zeng tiszteletére? S nem ugyanezt a látványt tárja-e elénk a többi francia író? Voltaire, aki akkor boldog, ha a nagyok kegyeiben sütkérezhetik? Grimm, aki minden hangnemben gúnyolódott Jean-Jacques fölött, hogy függetlenségének megőrzése végett hangjegy-másolásra adta magát, de aki maga ott csúszott-mászott a kisebb-nagyobb uralkodók előtt, hogy tőlük címet, rangot, kitüntetést nyerjen? S Marmontel, aki híven, kitarással udvarol a nagyoknak, hogy kegyeiket elnyerje? Nem nemesebb, az irodalomra nézve megtisztelőbb-e ezeknél a Rousseau magatartása, aki szegényesen, napi 40 sou-ból, amelyet kézimunkájával keres, él, de tollát, meggyőződését, szellemének függetlenségét soha bérbe nem adja, soha a hizelgésre le nem alacsonyítja? Nem helyesen és jogosan tette-e, hogy barátai unszolásának, akik a saját fölfogásuk szerint szerették volna őt boldoggá tenni, ellenállt s a maga módja szerint akart élni, boldoggá lenni? Nem kell-e a reászórt gúnyolódások mögött önkéntelenül barátainak féltékenységet, saját erkölcsi kisebbségöknek bántó érzését látnunk? Nem azért keverték-e őt külön, pedáns hírébe, hogy a világ előtt beszámíthatóságát csökkenték s ez által magatartásának a saját eljárásával való összehasonlítását elkerüljék?

A jalusi jóst 1753 március 1-én adták először

a párizsi operában nagy sikerrel s később is telt házat vonzott. *Salve Regina* című motettje 1753 április 29-én minden szívet megindított. A *falusi jóst* különösen becsessé teszi a szöveg és zene tökéletes összhangzása, az egyes részeket összefűző szoros kötelék, mely az egészet egységgé olvasztja össze. A zeneszerző mindenütt úgy érzett, gondolt, beszélt, mint a költő, mindakettőt ugyanaz a szellem hatja át. Az egész műben a melódia egységének elve uralkodik; a darab oly édességet, varázst és egyszerűséget lehell, amely az akkori tudós, mesterkélt korban páratlan volt. E tekintetben a Rousseau központi és új gondolata: a zene az érzelem, az indulatok természetes kifejezése; a dallamos zene, nem pedig a tudós, skolasztikus harmónia áll első helyen; — az egyszerű népies melódia az a mély és mindig élő forrás, amelyből a művészetnek merítenie kell. A vaudföldi mezőkön és a neuchâтели hegyek közt tett sétái, kóborlásai közben elmerülve hallgatta a munkások, a kender-tilolók, a vincellérek nótáit s a népies melódiák szépsége megragadta szívét. Mikor Herder, a népdal hatalmas fölfedezője, de akit jobban meghatott azok szövege, mint dallama, a századok óta szunynyadó népdalt a világ elé tárta, talán önkéntelenül is *A falusi jóst* szerzőjének indítását követte. A népdal mellett, a neuchâтели Jura hegyi lakóinál a hugenotta zsoldárok is mélyen megragadták szívét. »A régi egyházi ének és a népdal kedvelése, az egyszerű természet mély, átható érzése époly jellemző Rousseau filozófiájára, mint művészetére nézve«, — mondja egy méltatója. Ha Rousseau graciózus melódiáit kora legtöbb operájának egy-

hangú ritmusával és formájával egybevetjük, akkor tudjuk őt helyesen méltányolni; ha vannak is hibái, mindenütt szerencsés ösztön vezeti az énekeknél; primitív technikán nem közönséges melódikus tehetséget fejtett ki; melódiavirágai szerények, de egyszerűségekben kedvesek.

A *falusi* jós Rousseaut egészen divatba hozta s nem sokára nem volt nálánál keresettebb ember Párizsban. Operájának sikere folytán *Narcisse*-t is szerette volna a Comédie Française-ben előadatni és La Noue színész, akivel megösmarkedett, magára vállalta, hogy névtelenül eljátszatja. A darabot a színháznál tetszéssel fogadták és előadták anélkül, hogy szerzőjét megnevezték volna. A közönség elnézéssel fogadta (1752 december 18) és a türelmetlenség legkisebb jele nélkül végigszenvedett két előadást; maga Rousseau annyira unatkozott az első előadáson, hogy nem bírta ki végig, hanem kimenve a színházból a Procopé-kávéházba lépett, hol nyíltan bevallotta, hogy ő a rossz darab szerzője. A természettől fogva kevély és szenvedélyes szerző a bukásban is ugyanazt a lelki erőt akarta tanusítani, mint a diadalban, s ezért 1753 január havában saját neve alatt kiadta a darabot, amelyet nem tartott méltatlannak az elolvasásra s amelyhez egy érdekes *Előszót* írt.

A *Narcisse* prózában írt egyfelvonásos vígjáték. Valér, mint egy második Narcissus, szerelmes a saját szép ábrázatába és karcsú természetbe; ebből a gyöngeségéből nővére (Lucinda), menyasszonya (Angelika) szelíd ellenzése mellett, azáltal akarja fivérét kigyógyítani, hogy asztalára csempészi ennek női piperével kiállított arcképét. De

Valér beleszeret a csinos leányarcha s megbízza szolgáját, hogy nyomozza ki ennek kilétét; ez kacérnak, hiúnak, durvának, igazi női divatbábnak nevezi a szép arc tulajdonosát. Valér, hogy időt nyerjen, arra kéri atyját, hogy halasszák el Angelikával való egybekelését; de nővére, akinek szerelmese elnyerése és a ráerőszakolt kérő eltávolítása végett szüksége van fivére támogatására, megvallja ennek cselfogását, mire minden kiderül és a két pár boldog lesz. A darab középszerű, kissé unalmas história, amelynek alig van cselekvénye, — a szereplők járnak-kelnek a színen, meg lehetős szintelenül beszélgetnek, s ez az egész; a Lucinda házassága nem szükséges a darabhoz; Valér jellemét, hiúságát a szerző nem tudja eléggé kidomborítani, az érdeklődést ébrentartani, sőt fokozni. — A vígjáték *Előszava* ismét kidomborítja Rousseau-nak kora szelleme iránt érzett erős ellenszenvét; megcáfolja azokat, akik ellentétbe akarják újabban felállított elveit korábbi cselekedeteivel és elveivel állítani. Ő akkor írta (1737—1747 közt) vígjátékait, amikor még drámaírói babérokra áhítozott, most, hogy ifjúkori tévedéseiből és előítéleteiből megtért, a közönség elé bocsátja e műveit, mint egy apa az ő törvénytelen gyermekeit. Bár elősmeri az irodalom és művészet káros hatását, mégis azt tartja, hogy kutya harapását szőrével kell gyógyítani; egy egészséges népnek nincs szüksége se könyvekre, se szindarabokra, se műalkotásokra, de a civilizáció megrontotta népet már se könyvek, se szindarabok nem tehetnek rosszabbá, sőt csak enyhíthetik — annak ostromlásával — a bajt. Ő továbbra is azzal a fegyverrel fog százada ellen küzdeni, amelyet ez

a század elősmer és író marad, bár szakított azzal a világgal, amely dicsőséget, pénzt és kegyeket osztogat az íróknak.

Ez időtájban olasz operaénekesek érkeztek Párizsba, akiknek operai előadásai a közönség egy részét az olasz zenének teljesen meghódították, úgyhogy egész Párizs két pártra szakadt: a francia zene és az olasz zene hiveire. A vita az irodalom terére átsapva röpiratokat szült; Grimm után (Petit profète de Bömischbroda) Rousseau is síkra szállt az olasz zene mellett és a francia zene ellen *Lettre sur la musique française* (1753 november) című művében, mely korszakot alkot az ízlés fejlődésének történetében. A francia nyelvben, úgy mond, mindaz hiányzik, amit a zeneművészet kíván; minthogy a francia nyelvben sem széphangzat, sem prozódia, sem szabad szórend nincs, a zenében nem is lehet melódiájok; ahol pedig a zeneszerző nem képes melódiát nyújtani, ott minden gondját a harmóniára vagy kíséretre fordítja. Így történt Franciaországban, hol a zenei darabok szegények tartalomban; a franciák módszeres és fáradsággal kidolgozott, de genie-, leleménynélküli és izléstelen zene szerzői, amelyet Párizsban írott zenének hívnak. A francia melódia tiszta mechanizmus, míg az olaszoknál a melódia egységének elvével találkozunk. Míg az olaszoknál az ária és recitativo két különálló dolog, a francia ária semmi viszonyban nem áll tárgyával; a franciáknak sem recitativojok, sem áriájok nincs; — ebből következik, hogy a franciáknak nincs zenéjük és nem is lehet, vagy ha lesz valamikor, annál rosszabb lesz rájuk nézve. Vagyis Rousseau föltétlenül elvetette a francia

zenét s bebizonyította a franciáknak, hogy a zene-művészet számára minden megkívántató képességek és eszközük hiányzik.

Levelére az egész nemzet fölzúdult ellene; minden más civódást elfelejtettek, csak a francia zene veszedelmére gondoltak s mindenki Rousseau ellen támadt. Ha nem támadták is meg személyes szabadságát (állítólag erről is volt szó), de nem kímélték meg a sértésektől, sőt szinte élete is veszedelemben forgott. A becsmérlő iratoknak egész özöne támadt föl ellene; a nevezetesebbek: Fréron, Caux de Coppeval, Castel, Caveirac, Casotte, Morand, Bonneval (aki röpiratában Rousseaut »ci-devant citoyen de Genève«-nek nevezte); de nemcsak füzetekben, hanem újságokban és színpadon is végtelen sokat támadták. Az Opera is ellene fordult s a szerződésileg számára kikötött szabadjegyet megvonta tőle. »Ebben az eljárásban annyi méltánytalanság és durvaság egyesült, hogy a közönség, mely akkor a legnagyobb ellenszenvvel viseltetett irányomban, egyhangulag megbotráncolt rajta.« Rousseau levél útján d'Argenson miniszterhez, az operaügyek vezetőjéhez fordult, kérve darabja előadásainak beszüntetését és a partitúra visszaküldését, de levele válasz nélkül maradt. Tiltakozását nem vették figyelembe, hanem tiszteletdíjul 50 aranyat küldtek az Opera pénztárosával. Így ez a darabja elég tisztességesen jövedelmezett, mert a királytól is kapott érte 100 aranyat, Pompadourtól a bellevuei előadásért 50-et és Pissot kiadótól 500 francot. Javult pénzügyi helyzete lehetővé tette neki, hogy Warensnének 240 francot küldjön (febr. 13). Viszont ez a siker

s ez a pénzbeli jólét, úgy véli, fölkelte barátai (Diderot, Grimm, Holbach) féltékenységét is, úgyhogy pl. kénytelen volt a Holbach házából, ennek durva magaviselete miatt, kimaradni.

1753-ban *La Tour*, a híres pasztell-festő, barátságából és hódolatból, mint nagy hirre jutott filozófust és zenészt, a genfi polgárt is lefestette. A Szalon megnyitásakor (aug. 25) az egész Párizs körülözlötte a különös férfi képét. Akár Holbach szalonjában ösmerkedtek meg egymással, akár Fell k. a. színésznő, aki *A falusi jósb*ban Colette szerepét játszotta s akivel együtt utazott ki a fontainebleau-i előadásra, közvetítette a festő kérelmét, Rousseau beleegyezett és többször ült a művészenek. A mellkép Rousseaut természetes nagyságban, széken ülve, szürke kabátban, mellényben, magas fehér nyakkendővel és mellbodorral ábrázolja; ajkán melancholikus mosoly játszik, komor fénnnyel telt szép szemei gondolkozva és szomorúan néznek a kissé nehéz pillák alatt. Arca fiatalos, finom s egymással összhangzásban álló vonásain férfias szépség ömlik el. A kép csodálatosan eleven; szinte azt képzeljük, mintha a filozófus meg akarna szólalni és továbbmenni. E képet később Rousseau Luxembourg hercegnek ajándékozta.

VIII. FEJEZET.

A szülőföld varázsa.

II. Értekezése az Egyenlőtlenség okairól; a mű fogadtatása. Dedicatioja a genfi köztársasághoz; genfi útazása, visszatérése a ref. egyházba; új ösmeretségek, kirándulások. Visszatérés Párizsba, Bonnet bírálata, Voltaire levele. A Politikai gazdaságtan; kiköltözése a Remetelakba.

1753-ban a dijoni Akadémia egy újabb pályát tett tűzött ki »Az emberek közötti egyenlőtlenség eredete« cím alatt. Rousseaut megkapta e nagy gondolat s elhatározta, hogy pályázik reá. Hogy kedvére elmélkedhessék e nagy tárgyról, kirándult 7—8 napra Saint-Germain-be. »Egész nap az erdő mélyén bolyongva, kerestem és megtaláltam ott az ősidők képét, melynek merészen körvonaloztam történetét; fölfedtem az emberek apró hazudozásait; megmutattam, hogy állítólagos tökéletesedésükben van nyomoruságuk igazi forrása; lelkem az istenség közelébe emelkedett.« Ezekből az elmélkedésekből született az *Egyenlőtlenségről* szóló Értekezés, amely nem nyerte ugyan meg a díjat, de többet nyert annál: fölrázta az egész közvéleményt s a korabeli irodalom és filozófia egyik fontos tényezőjévé emelte Rousseaut.

»Az erkölcsökről nem elmélkedhetünk úgy, mondja I. Értekezésében, hogy szívesen föl ne

idéznők az ősidők egyszerűségének képét. Olyan ez, mint valami gyönyörű tengerpart, amelyet egyedül a természet keze díszített s amelyből sajnálkozva távozunk.« Az ember ezen eredeti természeti jóságának képét igyekszik II. Értekezésében megvilágosítani, amely a dijoni Akadémia következő kérdésére ad feleletet: »*Mi az emberi állapotok közti egyenlőtlenség forrása s vajjon igazolható-e ez a természeti törvénnyel?*« Rousseau már a lengyel királynak adott válaszában kijelentette, hogy »a bajok első forrása az egyenlőtlenség«, — II. Értekezésében ennek okát akarja fölkeresni.

Értekezése két részre oszlik: az *első* részben elbeszéli az emberiség történetét a tulajdon megteremtése és a társadalmak alakulása előtt; a *másodikban* leírja a tulajdon megalapításával a kormányok és törvények keletkezését, az egyenlőtlenségek és mindazon szerencsétlenségek kifejlődését, amelyeket azok szülnek.

Az ember a vad állapoton kezdte. E vad ember izmos, fáradhatatlan, finom érzékkel felruházott, a legkitünőbbben organizált állat volt, aki fölülmulta a többi állatokat erőben és ügyességben, aki nem ösmerte ama hiábavalóságokat, amelyeket ma szükségeseknek tartunk, akinek csupán fizikai vágyai voltak, s akit minden cselekvésében eme három szenvedély mozgatótt: a *táplálkozási*, a *nemi ösztön* és a *nyugalom* vágya; aki csak lassan, századok múlva jutott el a tűz használatára, a földművelés gyakorlására és a nyelvek alkotására. Sem jó, sem rossz nem volt, mivel elszigetelve élt, de a mások fájdalma iránt való ösztönyszerű szájalom megszelídítette szívét s e szána-

lom szolgált neki törvény, erkölcs és erény gyanánt. Ez a teljes egyenlőség korszaka volt, mindenki szabadon élt; semmi függés, semmi szolgaság! — Ezen *első*, magános, vademberi őállapot után, amelyben az ember teljesen amorális életet élt, következik a *második* korszak, az első társadalmi élet kora, a törzsi élet, mikor az emberek nagyobb törzssé egyesülve élnek, megosztják egymással szerzeményeiket, igazságosak egymás iránt. Itt, a társadalmi élet ezen első fokán születik meg a jog, a kötelesség első fogalma s fakad föl vele az erkölcsiség. Az emberiség társadalmi életének ezen első korszaka a legjobb, a legboldogabb volt az emberre nézve, — ez az igazi természeti állapot. A *harmadik* korszakkal vagy fejlődési fokkal kezdődik az emberiség hanyatlása, romlása, az egyenlőség eltűnése, a tulajdon megszületése. A bányászat és földművelés volt az a két mesterség, melynek föltalálása szülte ezt a nagy forradalmat, vagyis a vas és gabona az, amely polgárosította az embert és tönkre tette az emberi nemet. A föld megművelése maga után vonta annak fölosztását, a tulajdont(»Az első, aki körülhatárolt egy területet s azt mondta: Ez az enyém! s talált eléggé együgyű embereket, akik ezt elhitték, volt az emberi társadalom igazi megalapítója«), az igazságszolgáltatás első szabályait; a természetes különbség (a föld megmunkálása vagy a mesterségek terén szorgalomban, erőben, ügyességben, elmésségben) csakhamar megteremtette az egyiknél a gazdagságot, a másiknál a szegénységet; a gazdagságból lett az — egyenlőtlenség! Amint észrevették, hogy hasznos az emberre nézve, ha egymagának két

ember számára való elesége van, az egyenlőség eltűnt. A gazdagságból lett a hatalom, mert a gyöngék vagy lusták, hogy éljenek, kénytelenek voltak a gazdagokat szolgálni, ami a gazdagokat arra indította, hogy saját érdekeik védelmére törvényeket gondoljanak ki és kormányzó hatóságról gondoskodjanak. Különböző kormányzati formák keletkeztek: emitt választott, amott örökös tisztviselők. Így keletkezett hát az egyenlőtlenség; első fok: a törvény és a tulajdon joga, második fok: a tisztviselő, harmadik fok: a törvényes hatalomnak önkényes hatalommá való változtatása; vagy másként, első korszak: a gazdag és szegény kora, második korszak: a hatalmas és gyöngé korszaka, harmadik korszak: az úr és rabszolga korszaka. E politikai különbségek végzettszerűleg társadalmi különbségeket vontak magok után; az egyenlőtlenség elkerülhetetlen lett azok közt, akik gazdagságra, rangra, hatalomra, érdemre nézve különböztek egymástól; de mindezek a különbségek végeredményben a gazdagságra vezethetők vissza.

Az Értekezés haragos kitöréssé, mérges tiltakozássá válik a gazdagság igazságtalan hatalma és hazug ragyogása ellen. Minden nép meggazdagodása arányában távozott el eredeti intézményeitől s lépett a romlottság útjára; a gazdagok hasonlók azokhoz a farkasokhoz, amelyek, miután egyszer megkóstolták az emberhúst, ezentúl visszatartanak minden más táplálékot és csak emberhússal akarnak élni. Képzeltetjük, micsoda hatást gyakoroltak ezek a beszédek egy olyan korban, amelyben a legnagyobb politikai, jogi, gazdasági

és társadalmi egyenlőtlenségek uralkodtak minden téren! S még hozzá ez nem száraz, elvont fejtegetés, hanem a szenvedély és fantázia elragadó nyelven előadott szónoklat, amelyen átérezni Rousseau saját keserű tapasztalatait, személyes keserűségének kitörését, úgyhogy nem csodálkozhatunk, ha az egész közvéleményt izgalomba, lázba hozta művével.

A két *Értekezés* alapgondolatát maga Rousseau a következőleg foglalja össze és fejezi ki a *III. Dialógusában*: »Elmélkedéseiben mindenütt annak a nagy elvnek kifejtését látta, hogy a természet az embert boldoggá és jóvá teremtette, de a társadalom őt megrontja és nyomorúttá teszi». »Mindenütt jobbnak, bölcsebbnek és boldogabbnak mutatja az emberi nemet eredeti szervezetében; vaknak, nyomorútnak és gonosznak, amint attól eltávozik.« »De az emberi természet nem haladhat hátrafelé és soha nem térünk vissza az ártatlanság és egyenlőség időihez, ha egyszer azoktól eltávoztunk; ez egyike azon alapelveknek, amelyekre leginkább súlyt helyezett. Így az ő feladata nem lehetett az, hogy a nagyszámú népeket, valamint az államokat visszavezesse eredeti egyszerűségekre, hanem csupán az, hogy föltartóztassa, ha lehetséges, azoknak előhaladását, amelyeket kicsiny voltuk és fekvésök megóvott attól, hogy épp oly gyorsan haladjanak a társadalmi tökéletesség és a faji romlás felé. Ez a különbség megérdemelné a figyelmet, de nem ügyeltek reá. Makacsul azzal vádolták, hogy le akarja rombolni a tudományokat, művészeteket, színházakat, akadémiákat s visszasúlyosítani az egész mindenséget az eredeti bar-

bárságba, holott ő ellenkezőleg mindig a meglévő intézmények fenntartását hangoztatta, azt állítván, hogy azok lerombolása csak elvenné az enyhítő szereket, meghagyva a hibákat és a rablást állítaná a romlottság helyébe.«

Ime Rousseau híres tétele: A természet az embert jóvá teremtette és a társadalom őt gonosszá tette; a természet az embert szabaddá teremtette és a társadalom őt rabszolgává tette; a természet az embert boldoggá teremtette és a társadalom őt nyomorúttá tette. Mi a *természet* a Rousseau fölfogása szerint? Az ember, amilyenek őt Isten teremtette, a civilizáció előtti, a jó ember; az ember, aki még nem ösmeri a rosszat, az ártatlanság és tudatlanság állapotában élő, tisztán az isteni rendet követő ember. Ha az ember e természeti állapotban maradhatott volna, nem ösmerte volna a szenvedélyeket, az irigységet, gyűlölséget, a gazdagság, gyönyör és uralom utáni vágyat, — de a társadalom őt megrontotta. A természeti állapotban az ember ösztönét követi, amely mindig helyes, tiszta; de a reflexióval megkezdődik a romlás, szaporodnak szükségei, s ezekkel együtt vágyai, szenvedélyei; küzdelem, egyenlőtlenség, gazdagság és szegénység, hatalom és elnyomás, uraság és szolgaság, — mind a társadalom műve. A társadalom teremti tehát az egyenlőtlenségeket és a társadalmi különbségeket. Ezt az egyenlőtlenséget, nyomort, szerencsétlenséget megszüntetni: ez a jövő feladata; vissza kell térni újra a természethez! De hogyan? a társadalom el nem törölhető, az emberi természet visszafelé nem léphet, — hanem úgy, hogy minél jobban közeledjék

a természethez, amelytől eltávozott; úgy, hogy lehetőleg vesse el a hamis társadalmi értékeket s a dolgokat ismét igazi értékek szerint becsülje; állítsa vissza a civilizált, a társadalmi emberben a természeti embert!

Rousseau úgy első, mint második Értekezésében nem annyira magát a civilizációt támadja meg, mint a civilizáció visszaéléseit; épen ezért nem lehet őt a kultúra ellenségének nevezni, mert ránézve nem a kultúra megtámadása vagy épen lerombolása, hanem az erkölcsiség megmentése a fődolog. Már I. Értekezése előszavában kimondja: »Nem a tudományt bántalmazom én, hanem az erényt védelmezem az erényes emberek előtt« s több más művében is szükségesnek vallja a tudományos műveltséget, bár nem tagadhatjuk, hogy olykor túllő a célon s nagyon is erős kijelentéseket tesz. De ha nem egyes szavait tekintjük, hanem összes műveinek szellemét, észrevesszük, hogy ő főképpen *három* tény ellen száll síkra: 1. Vissza-utasít minden tudást, amely *félműveltségre* vezet; inkább semmit sem tudni, mint félig vagy hamisan tudni, mert nem a tudatlanság, hanem a tévedés okoz nagy kárt; ezért helyesen mondja Villemain: »Rousseau nem annyira a tudományok, mint a XVIII. század általános szelleme ellen támad«. 2. Föllázad az *ész*, a túlzott racionalizmus, a tudomány azon igénye ellen, hogy az egész élet irányítója akar lenni, hogy az erkölcsiséget is a tudástól akarja függővé tenni, holott ez közvetlenül az ember természetéből ered, — és síkra száll a közvetlen *érzés* joga mellett; szerinte ez teszi az ember nagyságát, nem pedig a szerzett ösmeret

mennyisége. 3. Végül elvet minden tudományt, amely az embert nem vezeti *szabadságra*, a dolgok fölötti uralomra, önállóságra, hanem őt pusztá szerzőszámmá alacsonyítja le. Lessing kiérezte már az I. Értekezésből Rousseau igazi szándékát, mert 1751 április havában a *Das Neueste aus dem Reiche des Witzes* című folyóiratban az Értekezésről írott ösmertetését a következő szavakkal fejezte be: »Ich weiss nicht, was man für eine heilige Ehrfurcht vor dem Manne empfindet, welcher der Tugend gegen alle gebildeten Vorurteile das Wort redet, auch sogar alsdann, wenn er zuweit geht«. Haszonlóképen helyesen ítéli meg a II. Értekezést is: »Rousseau ist überall der kühne Weltweise, der keine Vorurteile, wenn sie auch noch so allgemein gebilligt wären, ansieht, sondern geraden Weges auf die Wahrheit zugeht, ohne sich um die Scheinwahrheit, die er bei jedem Tritte aufopfern muss, zu bekümmern; sein Herz hat dabei an allen seinen spekulativistischen Betrachtungen Anteil genommen und er spricht folglich aus einem ganz anderen Tone, als ein feiner Sophist zu sprechen pflegt, welchen Eigennutz oder Prahlerei zum Lehrer der Weisheit gemacht haben«.

Igy tehát a Rousseau jelszava: *Vissza a természethez* (retournons à la nature)! nem jelenti a kultúra elhagyását és a régi barbárságba való visszasüllyedést, hanem a hamis külszín, a hazug máz levetését, az eredeti természeti egyszerűséghez, kevésigényűséghez, őszinteséghez, közvetlenséghez, igazsághoz való visszatérést, amint azt jól látta Fichte, aki szerint »Rousseau wollte nicht in Absicht der geistigen Bildung, sondern bloss in Absicht

der Unabhängigkeit von den Bedürfnissen der Sinnlichkeit den Menschen in den Naturzustand zurückversetzen«. S Kant hasonlóképen úgy vélekedik, hogy Rousseau »alapjában véve nem azt akarta, hogy az ember ismét visszamenjen a természeti állapotba, hanem hogy arról a fokról, amelyen most áll, oda visszatekintsen«.

Rousseau a II. Értekezés írásánál Grotius, Hobbes, Puffendorf, Locke és Sidney politikusok és társadalombölcselek mellett főként Condillac és Diderot befolyása alatt áll. Psychológiáját, midőn a fizikai emberről áttér az erkölcsi ember rajzolására, Condillac szolgáltatja; neki köszönheti az ember értelmi fejlődésében a sensibilitásnak tulajdonított nagy fontosságot s azt a gondolatot, hogy az elme műveletei haladó sorrendben lépnek föl (a *Traité des Sensations*-t, mely lassan készülve 1755-ben jelent meg, kéziratban olvashatta); ő sugallhatta az *Emil*nek azt a módszertani elvét is, hogy mindig az érzéki tényekből kell kiindulni, a konkrétumról az absztraktumra áttérni s a gyermekkel magával fölfedeztetni, nem pedig neki tanítani az eszméket. Diderot általános eszméivel és fölfogásával hatott reá, hiszen a *Pensées sur l'Interprétation de la Nature* akkor jelentek meg, amikor javában dolgozott Értekezésén. Diderot, aki szintén szerette a természetet, készítette őt a természetes ember leírásánál a tudományos módszer: a megfigyelés és kísérlet alkalmazására. Tudományos útbaigazításokat a természeti emberről Buffon, Montaigne, Dutertre műveiből, meg az Utazások Könyvtárából merített s ekképen a politikusoknak a természeti állapotról rajzolt elvont adatait pontos

tényekkel igyekezett kitölteni. Nem csupán elméje szükségletének engedelmeskedett ebben, mely a dolgokat képekben, gazdag és élő alakban kívánta elképzelni, hanem a tapasztalatra irányuló tendenciának is. Így Értekezése kevésbé apriori, mint a megelőző, e tárgybeli értekezések; ez nem regény, sem nem epikai költemény, mert Rousseau gazdagon felhasználta a tudomány nyújtotta eszközöket, hogy az emberi társadalomnak reális fejlődéstörténetét adja.

Rousseau II. Értekezése nem nyerte meg a pályadíjat; mint *Vallomásaiban* írja: »előre biztos voltam, hogy nem ilyen anyagból gyúrt darabok számára vannak az akadémiai díjak alapítva«. A dijoni pályabírákat megriasztotta az Értekezésen végigömlő keserű hang, megdöbrentette a forradalmi eszmék — az egyenlőség követelése, a gazdagok, a királyok, mint elnyomók elleni mérges támadás — zúgása. Rousseau az Értekezést, melyet bőséges jegyzetekkel látott el, mindamellett is közre akarta bocsátani s egy ajánlást készített hozzá a genfi köztársasághoz, a köztársaság nagyságos kormányzóihoz.

A saint-germaini kirándulás és ez az elfoglaltság jót tett kedélyének és egészségének. Elhatározta, hogy ezentúl orvosok és orvosság nélkül fog élni s megundorodva a párizsi társas élettől és az írók ármánykodásaitól, ellenállhatatlan vágyakozást érez a falusi élet után, s minthogy a hangjegymásolás miatt ehhez nem tud hozzájutni, legalább szabad óráit igyekszik a boulognei ligetben tölteni, munkái tárgyán elmélkedve.

1754 június 1-én Terézzel és régi barátjával,

Gauffecourt-ral Genfbe utazik; Gauffecourt udvariaskodásával, a gazdasszonya (így szokta hívni Terézt) körüli forgolódásaival fölébreszti a Jean-Jacques féltékenységét, bizalmatlanságát. Lyonban elválnak tőle, Rousseau Szavojába veszi útját, hogy viszontlássa Warensnét. »Viszontláttam; Istenem, mily állapotban! mily lealjasodva! mi maradt meg egykori erényéből? Mennyire elszomorodott a szívem!« Öntudatlan kegyetlenséggel azt javasolja neki, hogy jöjjön vele, költözzék hozzá; Warensné nem hallgatott rá. Valami kevés pénzzel megsegítette őt..., ennyi volt, amit sok jótéteményeért érte tehetett. Warensné nyomorban halt meg 1762 július 29-én. Rousseau utolsó sorai, amelyeket három hóval halála előtt papírra vetett, a tizedik *Álmodozás* gyönyörű bevezető sorai is a Warensné emlékének, magasztalásának vannak szentelve.

Chambéryben fejezte be, június 12-én, II. Értekezése dedicatióját, amelyet vázlatosan még Párizsból való elutazása előtt elkészített, s innen keltezte. »Jobbnak ítéltém, hogy minden félremagyarázást elkerülve, se Franciaországból, se Genfből ne keltezzem.« Ez az ajánlás lelkes, és ragyogó színekkel festett, a költői képzelet bájainal ékesített képe hazája intézményeinek, magasan szárnyaló magasztalása előljáróinak, papságának, polgárainak, azok erényeinek és boldogságának. Nemcsak Genfbe vezették őt »lelkes köztársasági érzelmek«, hanem már Ajánlását is ezek az érzelmek hatják át; Genf kormánya úgy tűnik föl előtte, mint a legjobb államalkotmányról alkotott személyes és elméleti eszményének földi megvalósulása — és semmit nem tart kívánatosabbnak és

szebbnek, mint genfi polgárnak lenni, vagy ha valami szerencsétlenség folytán megszűnt volna az lenni, újra azzá lenni, »békésen élve polgártársaim kedves körében, gyakorolva irántok és az ő példákra a humanitást, a barátságot és minden erényt, és egy jó és becsületes ember és egy erényes hazafi tiszteletreméltó emlékét hagyva magam után hátra«.

Genfben az egykori szökevény suhancot, aki az utóbbi években híres íróvá vált, nagy szeretettel, kitüntetéssel fogadták s lelkesen ünnepelték; az előljárók, papok, tanárok, iparosok: mind siettek üdvözölni a megtért fiút, aki Párizsban nagy hírnevet szerzett magának. Minden rendű társaságban ünnepelve, kényeztetve, Rousseau szabadon átengedhette magát a lelkes köztársasági és hazafias érzelmeknek, amelyek őt Genfbe vezették. Genfi időzésének főeseménye a *ref. egyházba való visszatérése* s ezzel kapcsolatban polgárjogaiba való visszahelyezése. Részt vett ugyanis az évváró vizsgálatokon s az ezzel kapcsolatos nyilvános kitüntéseken és lelke földerült a genfi gyermekek látára, — de azután egy keserű gondolat összeszorította a szívét: »Hisz' te nem vagy többé genfi polgár! immár 25 éve, midőn őseid hitét Torinóban levetkezted, elvesztetted e jogot!« Ez a gondolat elviselhetetlen volt ránézve s minthogy az evangélium olvasása folytán egyetértett a ref. egyházzal a bibliai alapra nézve, a dogmák és szertartások megállapítását pedig az állam hatáskörébe tartozónak tekintette: elhatározta, hogy visszatér a ref. egyház kebelébe s ezzel visszaszerzi polgárjogát. Ez elhatározása alapján tiszteletteljesen alávetette

magát ama parochia lelkésze hitoktatásának, ahol lakott s csupán azt kérelmezte, hogy ne kelljen a consistórium színe előtt megjelennie és bűnét levezekelnie, mint ahogy az egyházi szabályok kívánták. Kérését meghallgatták s egy 5—6 tagú bizottságot neveztek ki, mely tőle a hitvallást fölvegye. Perdriau lelkész, akivel baráti összeköttetésben állott, értesítette őt, hogy örömmel fogják beköszöntő beszédét hallani. E hír annyira megriasztotta, hogy bár három hétig éjjel-nappal tanulmányozta mondókáját, mégis, mikor a bizottság előtt állt, annyira megzavarodott, hogy egy igét alig bírt kimondani s a bizottság tagjai beszéltek helyette, ő pedig egész bután csak igent és nemet mondott, mire aztán följosították az úrvacsorával való élésre s visszahelyezték polgári jogaiba (júl. 29). Polgári minőségében beírták az őrség lajstromába, amelybe csak a polgárok és mesterek juthatnak és jelen volt egy rendkívüli közgyűlésen, P. Mussard polgármester eskütételén.

Négy havi genfi időzése életének egyik legszébb, legkedvesebb időszaka volt. Mindenütt szíves fogadtatásra talál, számos új barátságot köt, Szívbeli vagy udvarias összeköttetésbe lép több tanárral és tudóssal (Jallabert, Vernet, G. Le Sage, Lullin), lelkésszel (így a szelíd és jóakarátú Perdriau-val, a buzgó és eleven Vernes-nel és a tüzes Moulou Pállal) és polgárral, atyja régi barátaival (Marcet de Mézières, Mussard), vagy e barátok barátaival (így a fiatal Marc Chappius-vel és Fr. Coindet-vel, a Necker bankcég párizsi pénztárnokával); megösmarkedik egy Amsterdamban letelepedett könyvkereskedő-kiadóval: M. M. Rey-vel,

aki odaadó kiadója és dacára a múltó viharoknak és félreértéseknek, hűséges barátja lesz, s aki mindjárt az *Egyenlőtlenségről* szóló értekezés kiadására is vállalkozik (a vele folytatott levelezéséből látjuk, mily aprólékos gonddal végezte Rousseau értekezése korrekturáját, mennyire nem akar olyan munkát a közönség kezébe adni, amely mind kiállításra, mind stílusra nézve, ne legyen kifogástalan); meglátogatja a bölcs és tiszteletreméltó Abauzi-t; kirándul Nyonba nagynénje, Suzon néni (Gonceruné) látogatására; a Coutance-téren nem egyszer letelepszik egykori kedves dajkája: »mie Jacqueline« mellé, aki ott sajtot árult. Ott ül kis kurta parókában, kalap nélkül, szürke posztókabátban, mellényben és nadrágban a kis fekete szemű, élénk, átható tekintetű, kellemes mosolyú Jean-Jacques, jobb kezét dajkája térdére nyugtatva; a városnegyed órájai körbe gyülekeznek körülte, hogy hallgassák szavait és válaszolhassanak az ő polgártársuknak. Magános sétáiban, amelyekről itt sem tud lemondani, a köztársasági Genf visszavezeti gondolatait a *Politikai intézményekről* tervezett nagy munkájára, melynek első eszméje a patriciusi Vellencében villant meg elméjében.

Genfi időzése vége felé, szeptember utolsó hetében, eredeti és bájos utazást tett csónakon, bejárva az egész genfi tavat, barátjaival: De Luc-
kel, egy tudós órással, ennek két fiával, menyével és Terézzel. Útjuk szeptember 22-től szeptember 27-ig tartott, az idő ragyogó volt, s a vízi kirándulás a lehető legkellemesebben sikerült. A vízmenti fogadóknak vacsoráztak és háltak s aztán, reggeltől kezdve, az evezők szeszélye szerint lassan kö-

vetik előbb a szavójai, majd visszatérőben a Vaud-part kanyarulatait (a coudrée-i kastélyban, Meillerie-ben, Veveyben, Lausanneban és Morges-ban háltak meg). Meillerie-nél Jean-Jacques kiszáll és felhág a magas ösvényeken, s ekkor fedezi föl azt a »vad és elhagyatott, de ama szépségekkel teljes kis lakot, amelyek csak az érzékeny lelkeknek tetszenek«, ahol majd Saint-Preux és Júlia, szerelemmel, gyöngeséggel és melancholiával telt szívvel, találkozni fognak. Midőn e magaslatról a szavójai Alpokon és Vaud kies vidékén végigtekintett és magába szította azok derűjét és csillogását, gyöngédségtől és szerelemtől lángoló szívének minden ambíciója életre kelt, s később néhány év múlva e képek, ezek emlékei fakasztják szívében *Az új Heloise* című regényben a lírai költészet legüdébb forrásait.

Midőn négy hónap múlva, október 10-én, elhagyja Genfét, csak azért megy Párizsba, hogy rendbe hozza ügyeit és azzal a szilárd elhatározással, hogy a jövő tavasszal visszatér és végleg Genfben fog letelepedni. Hogy milyen érzelmek hatották át Genf iránt, ahol újra föltalálta régi környezetét, multját, hazáját, vallását, ahonnan csak »becsülést, barátságot, szép emléket és hálás elismerést« vitt magával, kitetszik Dupinnéhez (1754 júl. 20) intézett leveléből: »Ki nem mondhatom önnek, mennyire megszépültnek tűnik föl előttem Genf anélkül, hogy bármi változott volna benne... Bizonyos, hogy ez a város a világ egyik legbájosabb városának tetszik nekem, lakói pedig a legbölcsebb és legboldogabb embereknek, akiket csak ösmerek. A szabadság szilárd alapokon nyugszik benne, kormányzata nyu-

godt, polgárai fölvilágosultak, szilárdak és szerények, akik ösmerik és bátran őrzik jogaikat, de a mások jogait is tisztelik és a Szardínia királyával most kötött egyezmény folytán végre az az egyetlen fejedelem is nyilvánosan elősmeri szuverénitását, aki azt elvitathatta tőlük».

Genfi időzése fontos állomást, szinte fordulópontot jelent Rousseau életében, kivált eszméinek fejlődéstörténetében. Elsőrendű jelentőségű dolog, hogy Rousseau, aki eddig csak születés révén volt genfi, most saját akaratából is azzá lett; aki szabadon választhatott két ország, két vallás, két törvény, két ellentétes észjárás közt: teljesen érett korában, elméje teljes kifejelettségében a kis, független, protestáns és szigorú erkölcsi felfogású köztársaságot választotta.

Visszatérési szándéka nem valósult meg, soha nem látta többé szülőföldjét. Szándéka megváltoztatásának többféle oka volt.

Egyik oka az a hidegen udvarias fogadtatás volt, amelyben a genfi tanács II. Értekezésének a *Köztársasághoz* intézett lírai *Ajánlását* fogadta. Rousseau sem nem kérte ki előre a tanács jóváhagyását az Ajánláshoz, bár Genfben menetelkor ez szándéka volt, mert ez annyi lett volna, mint azt a tanács cenzurájának alávetni, ő pedig ezentúl csak a lelkiösmeretére akart hallgatni, — sem nem hallgatott jó barátjának, Perdriau genfi lelkésznek tanácsára, aki azt javasolta, hogy a köztársaság, vagyis a polgárok, a nép helyett a tanácshoz kellene az Ajánlást intézni. A tanács egy évvel annak kelte után, 1755 június 18-án kapta meg Párizsból az Ajánlás nyomtatott lapjait. Megér-

kezte zavarba hozta a tanácsot: hiszen az nem ő hozzá, hanem a polgárok összeségéhez, a genfi néphez volt intézve, melynek szuverénitását hangsúlyozta; aztán a munka, amelynek élén az állott, a maga fölforgató szellemével merev ellentétben állt a tanács konzervatív gondolkozásával, — s így egyszerűen egy tiszta udvariassági levélben köszönte meg azt Rousseaunak, amely annak minden tartalmi méltatását kizárta. De Rousseau az első pillanatban ezt is örömmel vette.

Az *Egyenlőtlenségről* szóló értekezést, melynek címlapján Rousseau, neve alatt, először használta a *genfi polgár* (citoyen de Genève) elnevezést, megjelenésekor barátai tetszéssel, ellenfelei éles kritikával fogadták. Grimm úgy nyilatkozott róla a *Correspondance littéraire*-ben, hogy »ez az értekezés talán a híres férfiú összes művei közt a legeredetibb és legfontosabb; magában foglalja mindannak, amit azóta írt, a csiráját«. Ócsárlói többnyire jelentéktelen polemisták voltak, akik csupa lapos, útszéli dolgokat hoztak föl ellene s így nem érdemelték meg, hogy Rousseau őket válasza méltassa. Egyetlen tekintélyes bírálója Bonnet Károly genfi természettudósban akadt, aki tudományosságánál és vallásosságánál fogva köztisztelőben állott Genfben. Bírálata, Philopolis álnév alatt a *Mercur de France* 1755 októberi füzetében látott napvilágot. Benne sok elismeréssel szól Rousseau nagy tehetségéről, csodálja a vadember életéről rajzolt képének szinpompáját, de sajnálja, hogy a szerző oly ellentétes és oly kevésbé megnyugtató nézeteket fejtett ki. Leglényegesebb ellenvetése Rousseau tétele ellen a következő: ha

a társadalmi állapot az ember természetes képességeiből foly, mint azt Rousseau annyi elmésséggel kimutatja, az természetes dolog az emberre nézve s így époly esztelen dolog lenne azon panaszkodni, hogy ezek a képességek ezt az állapotot létrehozták, mint Istent azzal vádolni, hogy az embert e képességekkel felruházta. A Rousseau vad embere még nem az az ember, akit Isten alkotni akart; így tehát Rousseau, midőn a társadalom ellen mennydörög, önkéntelenül is Isten akarata ellen támad. A józan ész nevében vegyük az embert úgy, amint van, hadd menjen a világ, amint megy s legyünk meggyőződve, hogy az ép oly jól megy, amint csak mehetett. Csodálkozik rajta, hogy egy író, aki az Előszóban oly jól fölismerte és leírta a jó kormány előnyeit, azokat oly tökéletesen elfelejtette értekezésében.

Rousseau *Lettre à M. Philopolis* cím alatt válaszolt Bonnet-nak. Válaszának lényege a következő: A társadalmi állapot Philopolis szerint természetes az emberre nézve, — de a vénülés is az; tegyük föl, hogy megtalálták volna a vénülés siettetésének a módját s a bölcsek sietnének azt használatba venni, hogy lerázzák a szenvedélyeket. Szerintem a társadalmi élet époly természetes az emberi nemre nézve, mint a vénülés az egyénre nézve; szükség van a művészetekre, törvényekre? igen, mint az aggastyánnak a mankóra. Az emberi nemtől függ, hogy ezt a vénülést hátráltassa vagy siettesse ama különféle bajokkal és nyomorúságokkal, amelyeket neme tökéletesbülése érdekében kitalálnak. Ha minden jó úgy, amint van, akkor is jó volt, mielőtt kormányok és törvények lettek

volna, tehát legalább is fölösleges volt azokat meg-alapítani.

Rousseau kissé túlozva, túlszigorúan nyilatkozik, mikor azt írja *Vallomásaiban*, hogy »a hatás, amit Ajánlása Genfben tett, nem volt kedvező, és ez az Ajánlás, amelyet a legtisztább hazaszeretet diktált, csakis ellenségeket szerzett neki a tanácsban és irigyeket a polgárság közt«, »hogyan egyetlen genfi sem köszönte meg szíve buzgóságát, ami kiérzik a műből«. Nem, Jallabert és De Luc elismeréssel honorálták művét. Nem e kevéssé meleg fogadtatás vette el kedvét a Genfbe való visszatéréstől, hanem Voltaire-nek Genf környékén való letelepedése.

Rousseau II. Értekezését sietett Voltaire-nek megküldeni s abban a hitben ringatózott, hogy a mély elméjű filozófus helyeselni fogja azokat az elméleteket, amelyeket az emberi társadalomban uralkodó visszaélésekről kifejtett. Mily nagy lehetett ámulása s kiábrándulása, midőn a nagy írónak 1755 augusztus 30-án kelt levelét megkapta, amely e gúnyos mondattal kezdődik: »Megkaptam, Uram, önnek az emberi nem ellen írt könyvét«. Hogyan, az emberek közti egyenlőtlenség okainak föltárása s az emberi boldogság útjainak megjelölése — az emberi nem ellen irányzott támadás? ebbeli törekvéseit egy filozófus kinevetheti? Ime, az a férfiú, aki első föllépése idején bizonyára szintén súlyosan szenvedett az emberi sorsok egyenlőtlensége miatt, most, mióta gazdag, előkelő, befolyásos: nyíltan annak pártjára kél s nyíltan lenézi az alacsonysorsúakat és szerencsétleneket! Rousseau e naptól fogva világosan érezte, micsoda

örvény tátong közötté és Voltaire közt, s e levélnek nem csekély része volt a köztük bekövetkezett elhidegülésben., A levél többi része is csupa gúnyolódás, amelynek nyilai kegyetlenül megsebeztek azt, aki az Értekezés minden sorát teljes szívéből írta, aki a modern társadalom romlottságát és az egyszerű természetes erkölcsök tisztaságát oly meggyőzően tapasztalta. »Nem lehet erősebb színekkel festeni az emberi társadalomnak, amelytől tudatlanságunk és gyöngeségünk annyi vigasztalást vár, a borzalmait. Soha még nem fordítottak annyi elmeélt arra, hogy minket állati sorba akarjanak letaszítani; szinte kedvet kap az ember, hogy négykézláb járjon, ha az ön művét olvassa. Azonban, minthogy én már 60 év óta elhagytam e szokást, szerencsétlenségemre úgy érzem, hogy lehetetlen azt újra felöltennem s ezt a természetes járást azoknak hagyom, akik méltóbbak arra, mint ön és én. Arra szorítkozom, hogy békés vadember legyek abban a magányban, amelyet az ön hazájának közelében választottam.« Így tette sorban nevetségessé Rousseau társadalom- és művészetellenes tételeit, amelyekre ez erkölcsi fölfogását fölépítette. Befejezésül egy kis édes mázzal vonja be a keserű lapdacsot: »Chapuis-tól arról értesülök, hogy ön betegeskedik; ide, szülőföldjére kellene önnek jönnie, hogy helyreállítsa egészségét és élvezze a szabadságot«.

Néhány nap múlva újabb levelet írt neki, amelyben engedélyt kért tőle arra, hogy előbbi levelét kinyomathassa s egy kissé kiterjeszkedhessék a műveivel szemben elkövetett igazságtalanságokra. A bizalmatlankodó Jean-Jacques talán

abbeli vágyát látta ebben Voltaire-nek, hogy így az Értekezése ellen intézett szatiráját a nagy közönség elé vihesse. Tiszteletteljes és nagyon elmés levéllel válaszolt neki, amelyben elméleteit igazolta. »Midőn szomorú álmodozásaim vázlatát önnek felajánlottam, ezt nem abban a hitben tettem, hogy önhez méltó ajándékot nyújtok önnek, hanem abban, hogy kötelességet teljesítek önnel szemben és lerovom azt a hódolatot, amellyel mindnyájan tartozunk önnek, mint fejünknek.« Ami a meghívást illeti, kijelentette, hogy a jövő tavasszal, ha az egészsége engedi, visszatér hazájába s akkor élni fog jóságával.

Voltaire eddig, első érintkezésükből kifolyólag, inkább zeneszerzőnek és költőnek tartotta Rousseaut, s e fölfogásában az Encyklopaedia is megerősítette, amelyben Rousseau zenei cikkekkkel szerepelt. Mikor aztán látta, hogy a genfi polgár helyet foglal a filozófusok közt, s az erkölcsök, művészetek és az egész társadalom szigorú kritikusa, tüzes és merész reformátora gyanánt lép föl, inkább bántották őt a paradoxonjai és túlzásai, mint indította csodálatra ékesszólása, annyival inkább, mert ez a független és magános író nem átalította magokat a filozófusokat is pellengérre állítani. Újabb dolgozatai s főként *II. Értekezése* csak megerősítették Voltaire-t abban a fölfogásában, hogy ez az író egy misanthrop, a művészetek és multságok ellensége, egy vad, bolond Diogenes, sőt Herostrates, akit minden társaságból ki kell űzni. Gyűlölni kezdte, mielőtt ösmerte volna, habár személyesen semmi kifogása nem lehetett ellene, de ösztönszerűen megérezte, hogy

— nem a dicsőségének, hiszen ezt nevetséges lett volna föltételezni is! — hanem eszményeinek, bálványképeinek nyílt ellensége áll előtte.

Viszont Rousseaut nemcsak a Voltaire leveleinek gúnyolódó hangja bántotta, hanem már előbb az a hír, mely tudatta vele, hogy Voltaire 1755 február havában, a tanácstól nyert telepedési engedély alapján, megvásárolta Genf kapui előtt a Saint-Jean uradalmat (amelyet később *Les Délices* név alatt tett az irodalomban híressé) s abba március végén bele is költözött. Ha Genfből való eltávozásakor tett azon ígéretének, mely szerint tavasszal visszatér Genfbe s végleg itt telepszik le, beváltása elmaradt, ezt nemcsak az a hűvös fogadtatás okozta, melyben a köztársaság vezetősége a II. Értekezés Ajánlását részesítette, nemcsak az *Institutions politiques* című művén való dolgozása, amelyet szabadabban megírhatott Franciaországban, továbbá a Remetelakban folytatott magános, boldog élete, d'Épinayné barátsága, ragaszkodása, — hanem a főök: a Voltaire genfi letelepedése volt. »Tudtam, mondja *Vallomásaiban*, hogy ez az ember háborúságot csinál ott; hogy hazámban ismét ugyanazt a magaviseletet, hangot és erkölcsöket találnám meg, amik Párizsból elűztek; hogy folyton harcolnom kellene és nem volna más választásom, mint hogy vagy kiállhatatlan pedáns, vagy hanyag és rossz polgár legyek.« Látva, érezve azt, hogy egymaga képtelen lenne Voltaire-rel szembe szállni, lemondott arról a szándékáról, hogy hazájába visszatérjen — s elhatározásához még akkor is ragaszkodott, mikor Genfből dr. Tronchin Tivadar orvos útján (1757 elején) azt a megtisztelő és

jóindulatú ajánlatot kapta, hogy, ha visszatér hazájába, a rendesnél magasabb fizetéssel megválasztják városi könyvtárnokká. Rousseau 1757 február 27-én kelt levelében, bár nem minden aggodalom nélkül, nagy szerényen visszautasította az ajánlatot. »Honnan venném én az ilyen tisztség betöltéséhez szükséges képességeket? Hisz' egy könyvet sem ösmerek, sohasem tudtam, melyik egy-egy mű jó kiadása, nem tudok görögül, nagyon kevésbé latinul s a legcsekélyebb emlékezőtehetségem sincs.«

Mint látjuk, mind Voltaire, mind Rousseau előre látta, hogy közöttük előbb-utóbb harcra fog kerülni a sor. Vajjon min alapulhatott e sejtelmök, ösztönszerű érzések? A jellemök, egyéniségök, érzés- és gondolatviláguk, törekvéseik és eszményeik közt fennálló nagy különbségen, sőt ellentétben. Voltaire és Rousseau, bár kortársak s vallás tekintetében a Locke nyomdokain haladó deisták voltak, alapjában véve teljesen ellentétes gondolkozású és jellemű emberek. Voltaire jezsuita kollégiumban tanult s Ninon de l'Enclos szalonjában képezte szívét és szellemét, Rousseau Genf és Bossey vallásos légkörében nő fel és életének minden fordulatában megőrzi mély vallásosságát; Voltaire jelszava az egyházzal szemben: *Écrasez l'infame!* Rousseau, ha bírálja is az egyház dogmáit, mindig megőrzi az evangéliumi alapot; Voltaire-re nézve Isten egy eszme, kinek lételetét igyekszik bebizonyítani, Rousseau hisz Istenben; amaz telivér racionalista, emez a belső érzés képviselője; amannak eszményképe a klasszikus irány, emez a romanticizmus úttörője; amaz a mindent elemző kritikus, ez a lelkiismeret hatalmát,

a természet szépségeit, kijelentéseit érző misztikus. Voltaire a nagyvilági életben, a társaságban, a színházban találja otthon magát, Rousseau-nak a szabadság, a magány, az ábrándozás és a természet adja vissza a boldogságot; amaz arisztokrata, a politikában konzervatív, emez republikánus, a nép jogainak védője; amaz szereti a pénzt, fényt, gazdagságot, emez keveset törődik a pénzzel, kézimunkával keresi kenyerét s szegényes, egyszerű életet él. Voltaire pesszimista, önző, a becsület iránt kevéssé fogékony, Rousseau optimista, aki rajong embertársaiért s életét az igazság kultuszának szenteli. Voltaire századának eszméit népszerűsíti és terjeszti, Rousseau új eszmékkel gazdagítja az eszmék tárházát; amannak fegyvere az elmésség, az irónia, emezé az érzelem, a szenvedély, az ékes-szólás. Voltaire tetőtől-talpig francia és korának gyermeke, Rousseau — bár sok részben genfi — áttöri a tér és idő korlátait.

Miközben II. Értekezésének próbaiveit revideálja, Rousseau más irodalmi dolgozatokkal is foglalkozik. Nem nézhette nyugodtan Rameaunak az Encyklopaedia zenei cikkei ellen intézett támadásait (*Erreurs sur la musique dans l'Encyclopédie*), hanem azokra *Examen de deux principes avancés par M. Rameau* (A Rameau két alapelvének vizsgálata) cím alatt válaszolt. Válasza előkelő nyugal-mával, tömör erejével és megsemmisítő talpra-essettségével a polemia remeke; részint tényekkel, részint okfejtésekkel teljesen megcáfolta Rameaut s ennek elmélete azóta a fizikai tudományok haladásával egyre jobban tért veszít. Helmholtz teljes mértékben megerősítette a Rousseau fölfogását.

Rousseau irodalmi és személyes harcai, mint egy kortársa mondá, épenannyi szellemet, mint érzékenységet árulnak el, de azért az illendőség és tisztesség szabályaitól sohasem távozott el; mint igazi filozófus, mindig méltóságán alólinak tartotta, hogy oly fegyverekkel éljen, amelyek méltatlanok hozzá és a közönséghez. Válaszát, miután megírta, félretette; elég, ha lelkiösmerete követelményeinek eleget tett.

Visszatérése után, talán fogadásból, írta a *la Reine fantasque* (Az ábrándos királynő) című, eléggé csinos mesét is.

Palissot 1755-ben egy kis szatirikus vígjátékot írt Szaniszló lengyel király, lotharingiai herceg mulattatására (*Le Cercle ou les Originaux*, A társas kör vagy az eredetieskedők, előadatott 1755 nov. 26-án Nancyban), amelyben egy nevetséges filozófust szerepeltetett, aki a *Falusi jós* egy kuplóját énekelve lépett a színpadra s aztán erősen nevetséges szerepet játszott. Kétségtelen, hogy Palissot Rousseaut akarta vele sújtani, ami mutatja, hogy ez 1755-ben már híres ember volt s hírnevét sok részben eredeti gondolkozásának köszönhette. Palissot azt hitte, hogy Szaniszló király tetszését nyeri meg, ha lerántja azt, aki oly erőteljesen visszautasította a királynak az *I. Értekezés-ről* írt bírálatát. A filozófus rajza azonban meglehetősen gyöngé dolog, egy durva és balga kéz munkája, amelyből a szatírai ér épűgy hiányzik, mint a művészi ábrázolás képessége. A vígjátéknak csakhamar Párizsban is híre futott s több filozófus, köztük d'Alembert, nagyon felindult rajta. Ez panaszt tett miatta Szaniszló királynál; Palissot men-

tegetőzött, de úgy látszik, nem nagy sikerrel, mert kizárták a lotharingiai Akadémiából. Tressan gróf, Szaniszló udvarmestere, egy nagyon megleghangú levélben értesítette Rousseaut e határozatról. Rousseau 1755 dec. 26-án azt felelte, hogyha Palissot abbeli kötelezettségének, hogy a királyt mulattassa, nem tett vígjátékában eleget, eljárása menthetetlen, de ha egész bűne csak abban áll, hogy a Rousseau nevetséges oldalait föltüntette, csak jogával élt és érdemes dolgot művelt, mert hisz' egy igen gazdag témát választott. Másfelől d'Alembert-nek is írt, hogy megköszönje közbelépését és megkérje, hogy ne feszegetse tovább a dolgot. Majd újra írt gr. Tressannak (1756 jan. 7), kérve, hogy bocsássonak meg Palissotnak, vegyék föl újra az Akadémia tagjai közé s az egész üggyről semmi említést ne tegyenek az Akadémia jegyzőkönyveiben. Kérését teljesítették s Tressan a legmélyebb elismeréssel és csodálattal kelt levélben adózott a Rousseau nagylelkűségének. Bizonyos, hogy ennek eljárása a legnagyobb tiszteletére válik érzülete nemességének.

Ugyancsak 1755-ben írta *Discours sur l'Économie politique* (Értekezés a politikai gazdaságtanról) című cikkét az Encyklopaedia V. kötete számára (megjelent 1755 november elején). Kiindulva a család és az állam közt levő hasonlóságból és különbségből, az állam kormányzati politikáját fejti ki. Már itt találkozunk azzal a hasonlattal, amelyet mai szociológusaink oly gyakran hangoztatnak, hogy az állam egy élő szerves test, egy erkölcsi lény, melynek megvan a maga akarata s ez az általános akarat a törvény forrása, az igazsá-

gosság és igazságtalanság normája. Minden politikai társadalom más kisebb társaságokból áll, amelyek mindenikének meg vannak a saját érdekei, — a legáltalánosabb akarat mindig egyúttal a legigazságosabb. A kormányzati politika első alapelve az *általános akarat*; a törvényszerű vagy a nép javát munkáló kormányzat első és legfontosabb elve az, hogy mindenben az általános akaratot kövesse. De hogy az megnyilatkozhasssék, szabadnak kell lennie. A közszabadság és a kormány tekintélye a törvény műve; az emberek egyedül a törvénynek köszönhetik az igazságosságot és a szabadságot, az állítja helyre a jogban a természetes egyenlőséget az emberek közt. A kormányfő legsürgősebb érdeke és kötelessége a törvények megtartásán örködni; azok alól semmi kivételnek nem lehet helye. De ha a kormányzat nem ura a törvénynek, ő annak a keze, és ezer eszköze van arra, hogy azt megszerettesse, — csak ebben áll az uralkodás tehetősége. Az igazi államférfi inkább megelőzi, mint megbünteti a gonosztetteket, inkább az akaratok, mint a cselekedetek fölött akar uralkodni. A törvényhozónak tehát *első kötelessége*, hogy a törvényeket az általános akarattal összhangzásba hozza, vagyis a közigazgatás a törvényeknek megfelelő legyen; oly eseteknél, amelyekről nem szól a törvény, vezetője egyfelől a törvény szelleme, másfelől az általános akarat, amely törvény hiányában mindig megkérdendő s amely a közérdeknek jobban kedvező párt felé hajlik.

Ámde nem elég, hogy az államban rend és béke uralkodjék; formálnunk, nevelnünk kell az embereket, hogy olyanok legyenek, amilyeneknek

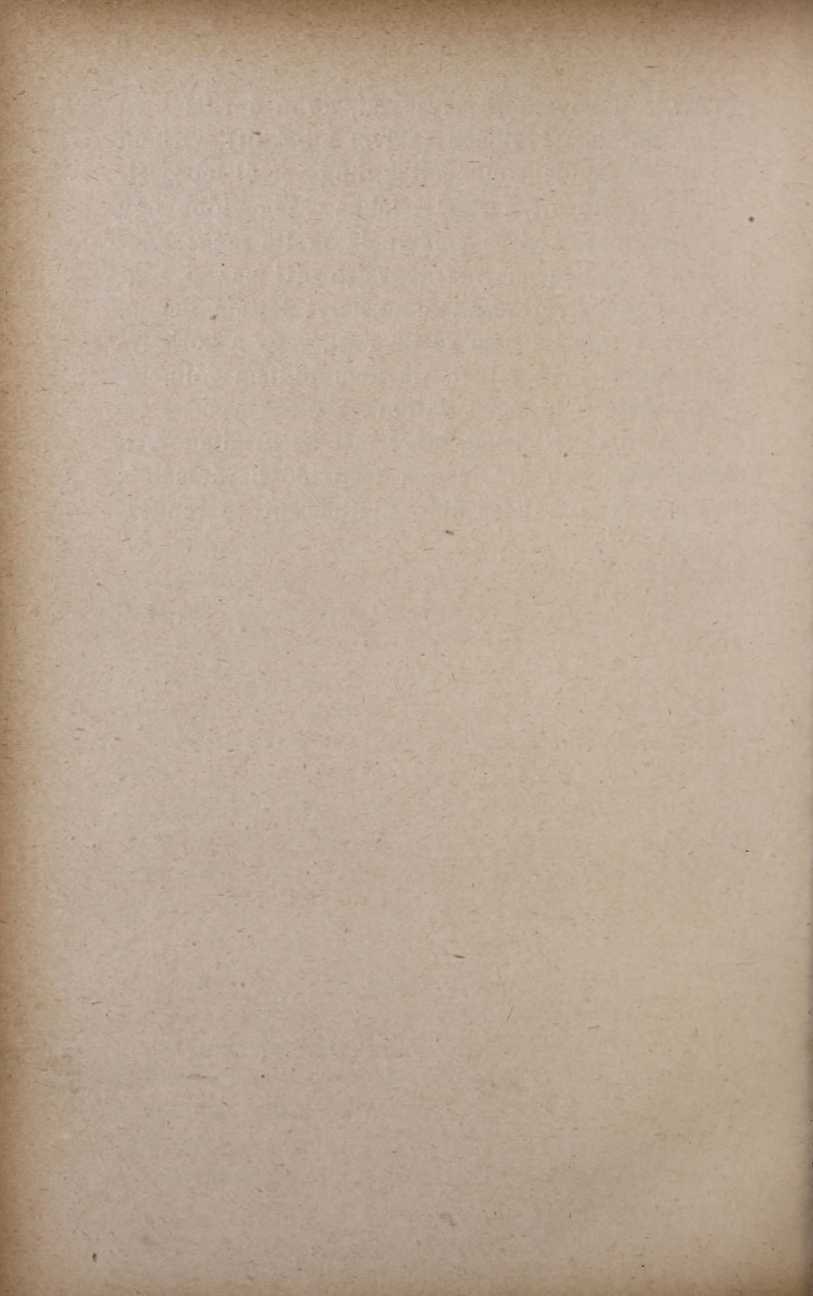
kivánjuk őket. A kormányzati politika *második szabálya*, hogy a különös érdekeket az általános akaratra vonatkoztassa s az *erényt* tegye uralkodóvá. A legfőbb rúgó a polgárok szívében rejlik, semmi az erkölcsöket nem pótolhatja; ha a polgárok szeretik kötelességöket s a hatalom letéteményesei saját példájokkal és gondoskodásukkal táplálják ezt a szeretetet, akkor minden nehézség eloszlik, — a haza szeretete a leghatásosabb, tehát legelső sorban hazaszeretetre kell őket nevelni. De hogy a hazát szeressék, szükséges, hogy az a polgárok élet- és vagyonbiztonságáról gondoskodjék. Egyetlen ártatlant sem szabad a kormánynak a sokaság javára fölláldozni, — ennek megengedése a legútálatosabb, legveszedelmesebb és a társadalom alapvető törvényeivel legellentétesebb dolog volna. A kormánynak egyik legszükségesebb, de legnehezebb föladata, hogy mindenkinek igazságot szolgáltatson s kivált a szegényt oltalmazza a gazdag zsarnoksága ellen, tehát elejét vegye a vagyon túlságos egyenlőtlenségének. De legszükségesebb a szabadsághoz, az erényhez a gyermekek helyes nevelése; a köznevelés a törvényszerű kormányzat egyik alapvető elve s a hazaszeretetre és jó erkölcsökre nevelés az állam legfontosabb föladata. A kormány *harmadik feladata* a közszükségletekről való gondoskodás. A tulajdonjog a legszentebb az összes polgárjogok közt s bizonyos tekintetben a szabadságnál is fontosabb; de viszont az is bizonyos, hogy az állam fenntartásához, költségeinek fedezéséhez a társadalom tagjai javaikból hozzájárulni tartoznak. Ez az adó az állam szükségleteivel és az egyesek képességeivel arányos tarto-

zik lenni. A kormánynak örködnie kell, hogy az államköltségek ne szaporodjanak, mert így végre az állam eladósodik; e végből kerülnie kell a hódító háborúkat, a zsoldos katonák tartását, a fényűzést. Az adót csak a nép vagy az ő képviselőinek beleegyezésével lehet kivetni s azokat nemcsak az adózók javainak, hanem mindenféle viszonyainak tekintetbe vételével kell kiróvni. A föld- vagy gabonaadó hátrányos, azért az vagy törlendő, vagy nagyon mérsékelten rovandó ki; a gazdagság fölöslegeit kell főképen megadóztatni.

Még genfi útazása előtt történt, hogy egyszer künn járván a Chevette-ben d'Épinayné-nél — aki kastélyát egy szárnnyal akarta kibővíteni — séta közben néhány száz méterrel odább mentek a montmorency-i erdő mellé, hol csinos zöldséges kert s egy pusztulóban levő lak bukkant eléjük, amelyet *Ermitage*-nak (Remetelak) neveztek. Ez a magános és kellemes hely meglepte Rousseaut s elragadtatásában azt találta mondani: Mily kedves lakás! ime, egészen részemre készült menedékhely! D'Épinayné akkor látszólag nem sokat törődött beszédével, de midőn egy év múlva Jean-Jacques kiment hozzá, a régi omladék helyén kis, majdnem egészen új, jó beosztású házat látott. D'Épinayné így szólt hozzá: Ime, kedves medvé, itt a menedékhelye! ön választotta ki, a barátság felajánlja önnek! Rousseaut kellemesen lepte meg a szép figyelem s ha nem fogadta is azonnal el, de meg-ingott elhatározásában s lassankint lemondott a hazájában való letelepedés gondolatáról és megígérte, hogy a-Remetelakba fog költözni. D'Épinayné gondoskodott a bútorok beszerzéséről, úgyhogy

Rousseau a következő tavasszal, 1756 április 9-én — bár barátai: Holbach (akivel kibékült), Grimm és Diderot mindent elkövettek, hogy erről lebeszéljék — kiköltözött a Remetelakba. Még előbb egy régi ösmerőse, kedves embere látogatta meg: Venture! De ah, mennyire megváltozott! »az ő régi kedvessége helyett csak a korhelyt láttam benne, — vagy a szemem nem volt a régi, vagy a korhelység rontotta meg lelkét, de nem tudtam fölmelegedni iránta s hidegen váltunk el«.

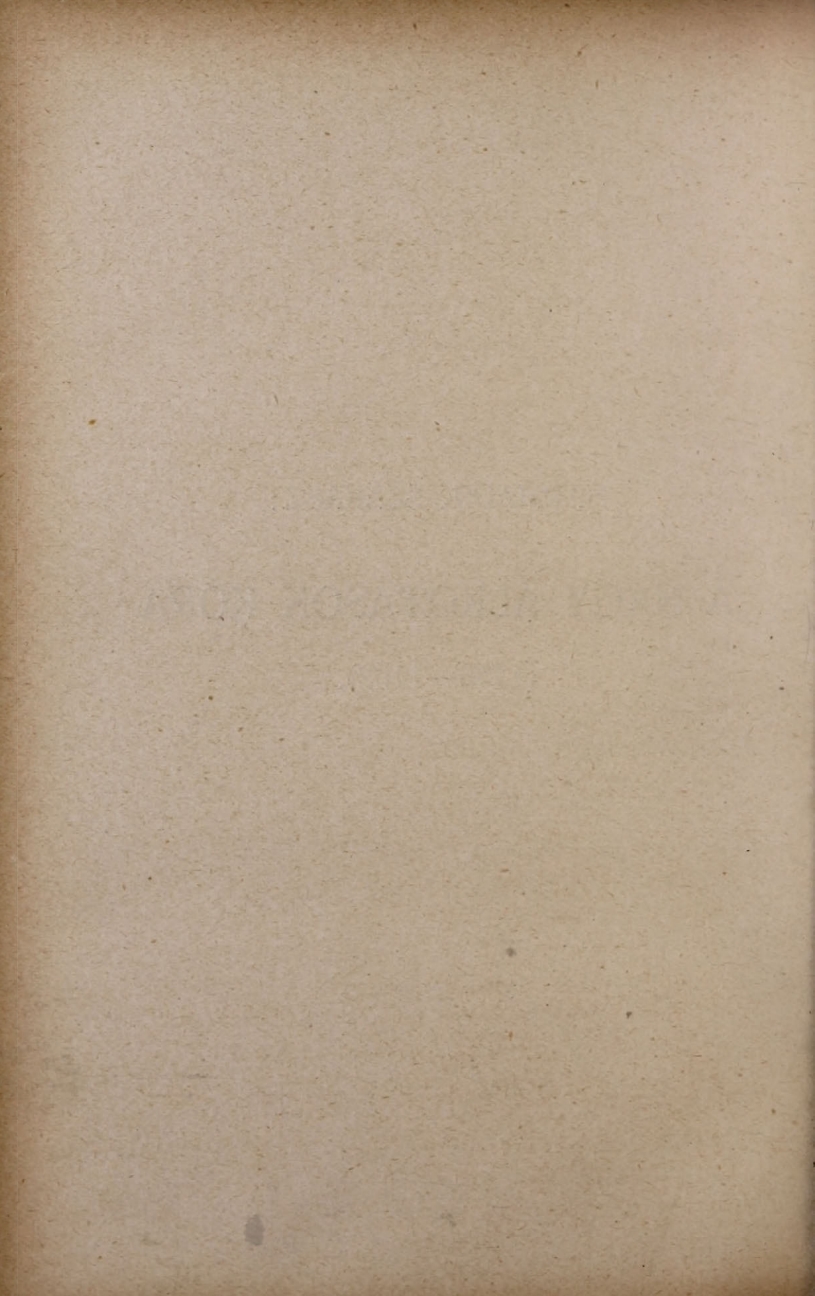
»A türelmetlenség, hogy már az Ermitage-ban lakjam, nem engedte meg a szép idő bevárását, s mihelyt lakásom kész lett, siettem ott berendezkedni.«

HARMADIK SZAKASZ:

A NAGY ALKOTÁSOK KORA

(1756—1762).

IX. FEJEZET.

A Remetelakban.

Irodalmi munkái; Saint-Pierre abbé iratainak átdolgozása; levele Voltaire-hez a Gondviselésről, optimizmusa; d'Houdetot grófné, rajongó szerelme iránta; az *Uj Heloise* első vázlata; szakítása Grimm-mel, d'Epinaynével és Diderot-val; levelek az erényről és a boldogságról; menekülése a Remetelakból.

24
Az a hat esztendő, melyet Rousseau részint a Remetelakban, részint Montmorencyban töltött, ha nem volt is életének legboldogabb, legnyugalmasabb kora, de életének legmunkásabb s az irodalom szempontjából a legnagyobb szabású, legfényesebb alkotások kora volt. Azokhoz képest, amit e hat év alatt, itt ebben az aránylag csöndes magányban alkotott, összes eddigi művei csak előkészítő, úttörő jelleműek, összes későbbi művei pedig csak ezek viszhangjai, záradékai gyanánt tekinthetők. Mikor 1756 április 9-én beköltözik a Remetelakba, e nagy művek eszméi, tervei — egy-egy vezéreszme, egy-egy alapgondolat, egy-egy főalak — ott forogtak, zsibongtak agyában, sőt egyiknek-másiknak már az első kidolgozásához is hozzáfogott. Itt, e hat év alatt, a Remetelak és Montmorency magányában fognak az eszmék testet ölteni, fogja *Júliá-t* (*Uj Heloise*), *Emil-t* és a *Társadalmi Szerződés-t*, e három egymástól annyira különböző s egy tartal-

mind

mára, mint alakjára nézve annyira kétségtelenül eredeti munkát kidolgozni. »Nincs, mondja Ducros, az irodalomnak egész történetében még egy második példa ily csodálatos termékenységre, kivált ha figyelembe vesszük, hogy ez alatt más munkákon is dolgozott, délelőttjeit hangjegy-másolással töltötte; valóban megáll az ember esze, látva, hogy mennyi tűz és lángész lappangott eddigelé fejében és szívében.«

A magány és falusi élet, a ligetek, források, erdei séták, a Charmettes óta, mindig ott lebegtek csábító emlékeként szemei előtt; minden nagyra-vágyó tervének az volt a végső célja, hogy egy napon e boldog falusi időzést megnyerje. Elképzelhetjük, micsoda boldogság töltötte el szívét, midőn április 9-én Terézzel és ennek anyjával a Remetelakba kiköltözve, ott egy egyszerűen, de tisztán, sőt ízléssel berendezett és bebútorozott kis lakást talált! mily elragadtatás reszkettethette meg szívét, midőn másnap reggel új lakásában fölébredve, a fülemüle csattogását hallotta! mily hévvel sietett ki a szabadba, a rügyszű fák, nyíló ibolyák és kankalinok közé, a lakását körülvevő ösvény, bozót, bokor, buvóhely megtapasztalására! Reggeleit a hangjegy-másolásra szánta, délutánjait pedig a sétára és az elmélkedésre, ellátva magát kis üres könyvvel és ceruzával, mert csak a szabad ég alatt, sétálgatva tudott kedvére írni és gondolkodni, úgyhogy »mostantól kezdve a montmorency-i erdő, mely majdnem ajtómnál kezdődött, lett a dolgozó szobám«. Esős időben *Zenei Szótárán* (az Encyklopaediába írott zenei cikkein, amelyekről a *Journal des Savants* csodálattal emlékezett meg, de Rousseau, meg nem

elégedve velök, egyre csiszolgatott, javítgatott rajtok, minden újabb irodalmi jelenséget figyelembe véve) és Saint-Pierre abbé kézíratain dolgozott, s a munkaváltoztatás mindig pihenésként hatott reá.

Irodalmi tervei és munkái, amelyekkel a Remetelakban foglalkozott, a következők voltak:

A *Politikai Intézmények*, amelyen már régóta (velencei tapasztalatai óta) nagy kedvvel elmélkedett, de amelyben csak lassan haladt előre, mert az ilyfajta művek sok elmélkedést, szabad időt, csendességet követelnek, s amelyről senkinek, még Diderotnak sem akart elkészülte előtt szólni, hogy azok észrevételeikkel el ne térítsék őt eredeti fölfogásától, gondolatirányától, s így megőrizze műve számára úgy az újdonságot — hiszen Diderot mindenfelé kikürtölné azt! — mint az egységes alapgondolatot. E mű, ilyen alakban, nem készült el, de ennek lett egyik töredéke a *Contrat social*.

A másik, részben ehhez hasonló vállalkozása volt: *Saint-Pierre abbé* (1658—1743) munkáinak kivonatolása, amivel — Dupinné közvetítésével — Genfből való visszatérte után az abbé unokaöccse, Saint-Pierre gróf bízta meg. Saint-Pierre abbé sok, olykor merész szellemű könyvet, nevelési, politikai reformtervet készített, amelyekben fölszines látókörről hasznos, de kivihetetlen tervekkel egyesül. *Discours sur la Polysynodie* című műve miatt, mely XIV. Lajos kormányzatát a legszigorúbban bírálja, a francia Akadémia kizárta kebeléből. »23 zavaros, szétfolyó kötet maradt utána, amelyek hosszadalmasságokkal, ismétlésekkel, rövidlátó vagy hibás nézetekkel voltak telve.« Rousseau feladata az volt,

hogy e munkákat megrövidítse, kivonatolja, hogy így kényelmesebben olvashatóvá tegye őket, s így az, ami hasznos van bennök, ösmeretesebbé váljék. »Szándéka volt, írja 1760 december 15-én, hogy ezt a rövidítést két kötetben tegye közzé, amelyek egyike e munkák kivonatait tartalmazza, másika pedig magának Rousseunak az egyes tervek fölött való észszerű ítéleteit. De némi próbálkozás után belátta, hogy ez nem neki való munka, hogy tőle, mint genfi polgártól rossz néven találják venni a Franciaország kormányzatára tett éles kritikai megjegyzéseket. Fölhagyott hát a szándékával s csak az *Örök békére*, meg a *Polysynodiára* vonatkozólag hajtotta azt végre.«

Az utóbbi (*Polysynodie de l'abbé de Saint-Pierre*, és *Jugement sur la Polysynodie*) a régenség idejében létesített kormányzati tanácsok birálata és azok reformjára vonatkozó javaslata ma már kevésbé érdekli az olvasót. Sokkal fontosabb ennél az előbbi, az *Örök békére* vonatkozó tervezete (*Projet de paix perpétuelle*, és *Jugement sur la paix perpétuelle*). Saint-Pierre abbé fanatikus hive volt az örök békének, valóságos apostoli buzgalommal csüggött az eszmén s ez soha el nem hagyta őt, dacára a siker lehetetlenségének. E terv erkölcsi igazsága és közhasznúsága — Rousseau szerint — kétségtelen. Alakítsatok egy európai köztársaságot és az örök béke meglesz! Saint-Pierre műve szolid és eszes munka. A fejedelmek igazi érdeke is az örökbékét kívánná, de ők ambíciójuk miatt nem látják igazi érdekeket s látszólagos érdeküktől vezettetik magokat, uralmuk kiterjesztésére és bent abszolút függetlenségére törekeshetnek.

Az európai országgyűlés (Diète Européenne) minden ország kormányát és határait megszilárdítaná, — de a fejedelmek épen ezt nem viselhetik el. A miniszterek érdeke is mindig ellentétes a népével és azonos a fejedelemével. De nem is könnyű, mégha a fejedelmek és miniszterek jóakarattal volnának is iránta, alkalmas pillanatot találni e terv végrehajtására. Így hát, bár a terv nagyon okos, a végrehajtására való eszközök a szerző együgyűségére vallanak. Ő azt hitte, elég lesz e célra egy kongresszust összehívni, a javaslatot előterjeszteni, azt majd aláírják és ezzel minden meg lesz. IV. Henrik francia király is dolgozott az örök béke megvalósításán, s nem mondhatnók, hogy rendszere azért nem fogadtatott el, mert nem volt jó; ellenkezőleg, nagyon is jó volt arra, hogy elfogadtassék. Ma az örök béke terve képtelenség, de egy IV. Henrikkel és Sullyvel újra észszerű lesz. Ha csodáljuk e szép tervet, de vigasztalódjunk meg, amiért azt nem valósíthatjuk meg, mert az csak erőszakos s az emberiségre nézve rettenetes eszközök által volna megvalósítható. Federatív ligák csak forradalmak útján jöhetnek létre, — s ki merné azt állítani, hogy ez az európai liga kívánatos vagy félendő-e?

A harmadik munka, amelyen Rousseau a magával hozott könyvek fölhasználásával dolgozott, a *Zenei Szótár* volt; de ezt nem tekintette sürgős munkának, ezen most csak munkaváltoztatás céljából javítgat, csiszolgat.

A negyedik az *Új Heloise* című regény, amelyet júniusban kezdett írni. Teréz, aki iránt az igaz szerelemnek legkisebb szikráját sem érezte, csak ház-

tartásának vezetésére (»gazdasszony«) szolgált, de a jámbor, tudatlan s az anyja befolyása alatt álló leánnyal semmi nagyobb lelki és szívbeli közösség nem fűzte össze. Barátai is, akiknek részéről oly igaz s tiszta vonzalomra számított, aminővel ő közeledett feléjük, inkább uralkodni akartak rajta, mint szíve vágyát odaadásukkal kielégíteni, s ellenőrzéssökkel, vágyainak, hajlamainak, életmódjának való ellenmondásukkal csak elkeserítették őt. A sok látogató s 'd'Épinayné meghívásai miatt otthon sem tudván a maga ura lenni, szíve önkéntelenül visszaszállt a Charmettes-be, ahol oly tiszta örömeket élvezett, s miután a valóságban eddig nem érzett igaz szerelmet, holott szíve lángolt a szerelem szükségétől: csábító álmodozásokba merülve egy ideális világot teremtett magának s azt kedve szerinti lényekkel népesítette be. »Folytonos elragadtatásban a legédesebb érzelmek özönétől ittasultam meg, ami valaha emberi szívet eláraszthatott. Egészen elfeledve az emberi nemet, tökéletes lényekből alkottam magamnak társaságot, akik époly égiek voltak erényök, mint szépségök tekintetében, megbízható, gyöngéd, hű barátokat, akiket itt alant sohasem találtam.« A szerelmet és barátságot, szívének e két bálványát, két, a női nem minden bájjával fölékesített barátnő alakjában ábrázolta ki; egyiket barnának, másikat szőkének, egyiket élénknek, a másikat szelídnek, egyiket okosnak, a másikat gyöngének festette s az utóbbihoz magát — de fiatalon és szeretetreméltóan — rajzolta a szerető képében, s színhely gyanánt a Mama szülőföldjére, Veveybe helyezte regényes képzeletének alakjait. Eleinte csak bizonytalan tervezésre szorít-

kozott, de a képek végre állandósultak s határozott alakot öltöttek agyában. S hol egy, hol más részletet, minden rendszeres terv és összefüggés nélkül, papirra vetett.

Ötödik téma gyanánt egy erkölcsstani munkán elmélkedett, amelynek alapgondolatát a saját magán tett észleletek adták. Magát vizsgálva s másokat is megfigyelve úgy találta, hogy a külső benyomások érzékeinkben és szerveinkben oly változásokat hoznak létre, amelyek folytán az ember gondolkozása, érzelmei és cselekvésmódja is megváltoznak. A klíma, az évszakok, a hang, a szín, a sötétség, a világosság, az elemek, a táplálék, a zaj, a csend, a mozgás, a nyugalom: mind kihat szervezetünkre s ennek következtében lelkünkre. Ha e hatásokat szabályozni, rendszeresen fölhasználni s irányítani tudjuk, ezek segélyével majdnem biztosan kormányozni fogjuk az érzelmeket, amelyek fölöttünk uralkodnak s így egész jellemünkben, erkölcsiségünkben jobbakká, megbízhatóbbakká leszünk. Ez lett volna a *La morale sensitive ou le matérialisme du sage* című munka alapgondolata, de ennek csak vázlatát vetette papírosra; magán a munkán keveset dolgozott, az befejezetlen, illetőleg kidolgozatlan maradt, amit őszintén sajnálhatunk, mert ha nem állítható is, hogy az erény a jó emésztéstől függ, Rousseau a maga helyes észrevételéből kiindulva az erkölcsi egészségtanra és gyakorlati életbölcseletre nézve bizonyára hasznos alapelveket fejtett volna ki.

Végül hatodik — last but not the least, mondaná Shakespeare — feladat gyanánt egy kis idő óta egy *nevelési rendszeren* elmélkedett,

amelyre de Chenonceauxné, kit férjének fiával szemben követett nevelési rendszere nagyon aggasztott, kérte meg, hogy foglalkozzék vele. »A barátság hatalma tette, úgymond, hogy, bár ez a tárgy nem volt kedvem szerint való, jobban a szívemhez nőtt, mint a többi mind; s mind e sok tárgy közül, amelyekről épen beszéltem, ez volt az, amelyet bevégeztem.«

Mint látjuk, Rousseau szép, sőt gazdag munkaprogrammal költözött ki a Remetelakba s e munkaterv legnagyobb részén — hiszen csak az ötödik maradt abba — a csöndes magányban, a kedvére való remek környezetben nagy sikerrel dolgozott. Persze a társas élet követelményeitől itt sem lehetett teljesen elzárkózni; olykor látogatásokat kellett fogadnia, olykor — ha a szép idő Epinaybe vagy a Chevrette-be hozta szives háziasszonyát, aki »nagyon szerette barátait s buzgón igyekezett nekik szolgálatot tenni«, — őt is meg kellett látogatnia. D'Épinayné, kivált ha vendégei voltak, mindig meghívta Rousseaut; azoknak is el akart dicsekedni a híres íróval s ennek is némi szórakozást óhajtott szerezni. Rousseau eleinte szívesen eleget tett meghívásainak, de utóbb — hozzájárulván a nagy társaságok iránti ellenszenve és egyéni függetlenségének féltékeny őrzése is — a munkából való kizavarást nem mindig szívesen vette. Még ennél is jobban zavarta a Teréz ravasz és álnok anyja, aki gyermekeivel és unokáival piócaként szipolyozta Terézt; de nemcsak kifosztották, hanem veszedelmes tanácsaikkal kormányozták is. Rousseau eleinte aombok alatt kedves órákat töltött Terézzel, de aztán Terézt untatni kezdték a séták, s így Jean-Jacques

magára maradt és szabadon átadhatta magát ábrándozásainak, az *Új Heloise* alakjai társaságának. E magas fokú elragadtatásából a valóság rideg talajára rántotta aztán vissza egyfelől betegségének egy-egy újabban föllépő rohama, másfelől barátainak: Diderot, Holbach és Grimm-nek egy és másféle kellemetlenkedése, akik mindent elkövettek, hogy őt, aki így kivonta magát társaságukból, ki befolyásuk alól, Párizsba visszacsalogassák.

Még nem gyógyult föl betegségéből, midőn 1756 augusztus hó folyamán megkapta Voltaire-nek *Lissabon pusztulásáról* (*Le désastre de Lisbonne*) szóló költeményét. Az 1755 november 1-én pusztító lissaboni földrengés a kortársak képzeletére rendkívül erős benyomást gyakorolt. »Imé egy rettenetes érv az optimizmus ellen«, kiáltja Voltaire a szerencsétlenség hírére (1755 nov. 30); »a Mathieu, Mars és Pope ,minden jól van' jelmondata egy kissé cáfolatot kapott s én nem merek többé kólikámról panaszkodni« (dec. 1). S fölindulásának hatása alatt megírja *Le désastre de Lisbonne* és *La loi naturelle* című költeményét (1756 január hó), hogy mintegy kifejtse e szörnyű csapás tanulságát a nagy közönség előtt. Megtagadva eddigi optimisztikus fölfogását, szem elől tévesztve a tények együttességét, elveszítve az igazi bölcs nyugalmat, kimondja: »Meg kell vallanunk, a rossz itt van a világon«. A filozófusok, első sorban Leibniz és Pope »minden jól van« tétele nevetségesnek tűnik föl előtte ezzel a rettenetes katasztrófával, mindama bajokkal, szenvedésekkel szemben, amelyek oly érdemetlenül sújtják az emberiséget; eddig azt tartotta, hogy a javak summája fölötte áll a

bajok summájának, de most az ellenkezőt állítja. Nem, nincs minden jól, a föld örökös harc színhelye; e szenvedésekkel telt létre az egyetlen vigasztaló sugárt legföllebb a jobb jövő reménye vetheti. A remény szóval végzi, de költeménye egyik végétől a másikig csupa reménytelenséget lehell. Az egész költemény erős vádlevél a Gondviselés ellen; végső célja arra irányul, hogy az Istenbe vetett hitet, az Isten létele mellett szóló bizonyítékot megdöntse, — illetőleg, hogy kihasználja e katasztrófát a vallás és az egyház ellen s pesszimizmusával erős csapást mérjen rájuk.

A költemény közzététele nyugtalanságot keltett Genfben, főleg a lelkészek, akik mindig gyanus szemekkel néztek a *Délices*-re s onnan nem sok jót reméltek Kálvin egyháza és városa számára, méltatlankodtak miatta s a legtöbben azonnal Rousseaura gondoltak, akivel genfi útazása óta többen levelezésben állottak, midőn arról volt szó, hogy Voltaire kihívó költeményét illő válaszban kellene részesíteni. Rousseau június havában Thieriot közvetítésével kapta meg Voltaire költeményét s szívesen vállalkozott annak cáfolatára és az isteni Gondviselés védelmére. *Vallomásaiban* elbeszéli az okokat, amelyek válaszának írására indították. »Meglépetve láttam e szegény, hogy úgy mondjam: a jóléttől és dicsőségtől túlterhelt embert, aki mindazáltal keserűen szónokol az élet nyomorúságai ellen, mindig azt találva, hogy minden rosszul van, és azt az oktan tervet gondoltam ki, hogy magához térítem és bebizonyítom neki, hogy minden jól van.«

Voltaire-hez intézett terjedelmes levele, — az irodalom *Lettre sur la Providence* néven ismeri, —

amely egész kis értekezés, 1756 augusztus 18-án kelt. Hangja tiszteletteltjes, de nyiltan állást foglal vele szemben s reméli, hogy mint filozófus nem fogja őszinte fölszólalását rossz néven venni. Leveleiben szemére veti Voltaire-nek, hogy a lisszaboni földrengésről írt költeményében, megtagadva eddigi álláspontját: optimisztikus fölfogását, csupa vigasztalan tant hirdet s azt igyekszik bebizonyítani, hogy minden csupa rossz. De mind hasztalan, ez az optimizmus továbbra is vigasztalni fogja Rousseaut szenvedéseiben; míg a Pope költeménye enyhíti bajait és türelmessé teszi, a Voltaire-é súlyosbítja kínjait, zúgolódásra indítja, és mindentől megrabolva — a megrendített reménységen kívül — a kétségbeesésbe kergeti őt. A Voltaire fölfogása époly kevésbé vigasztaló, mint a fatalizmus; Rousseau kegyetlenebbnek találja a manicheusok tanánál. Szembeállítja II. Értekezését a Voltaire fölfogásával: ő is leírta értekezésében azokat a bajokat, amelyekből az ember a társadalomban szenved; de ő ezeket a bajokat nem Istenre vezette vissza, hanem azokat maga az ember — a szabad, tökéletesbülő, következőképp megromló ember — szerzi magának, holott a társadalmi életet megelőzőleg a nyomorúságoktól mentes volt; a fizikai bajok pedig egyenesen az ember művei. Az élet, bármit mondjanak is az emberek, kivált a filozófusok, nem rossz ajándék; amazok mindig elfelejtik a létezés édes érzését, emezek hiúságból megvetve a halált, az életet is rágalmazták. Ha elismerjük is az egyes bajt, tagadjuk az általános rosszat. Nem arról van szó, hogy mindenki szenved-e közülünk, vagy nem, hanem arról, hogy jó volt-e a mindenséget

létrehozni, és vajjon a mi bajaink kikerülhetetlene-e? Ahelyett, hogy *minden jól van* (tout est bien), jobb volna talán azt mondani: *a mindenség jól van* (le tout est bien), vagy: minden jól van az egészre nézve, mert a világ szerkezetének ismerete fölülhaladja értelmünket. Az optimizmus igazi elvei sem az anyag tulajdonságaiból, sem a világegyetem mechanizmusából nem vonhatók ki, hanem csupán Isten tökéletességeiből, aki mindent igazgat. Hihető, hogy az egyes események semmik a mindenség urának szemében, hogy az ő gondviselése csupán egyetemes. A Gondviselés és az ezzel összefüggő kérdések mind Isten lételével állanak összeköttetésben; ha Isten létezik: ő tökéletes; ha tökéletes: bölcs, hatalmas és igazságos; ha bölcs és hatalmas: minden jó; ha igazságos és hatalmas: az én lelkem halhatatlan. »Ami engem illet, e pontot illetőleg őszintén bevallom, hogy az ész világossága sem az igent, sem a nemet nem tudja kimutatni...«; »elismerem ezt s mégis époly erősen hiszek Istenben, mint ahogy bármely más igazságot hiszek, mivel hinni és nem hinni oly dolgok, amelyek a legkevésbbé sem függenek tőlem, mivel a kétség állapota nagyon kellemetlen lelkemre nézve s mivel hitem nem képes sokáig bizonytalanságban maradni és eszem nélkül is elhatározza magát.« »Ami a filozófusokat illeti, részükről embertelenség megzavarni a békés lelkeket és nyugtalanítani az embereket, mikor az, amit nekik tanítani akarunk, sem nem bizonyos, sem nem hasznos.« »Ön, uram, jólétben él, békésen filozofál s mégis sok bajt talál a földön; én szegény, gyógyíthatatlan betegségtől gyötört ember, örömmel elmélkedem magá-

nyomban és úgy találom, hogy minden jól van. Honnan ez a látszólagos ellenmondás? Ön maga megfejtette: ön élvez, én pedig remélek s a remény mindent megszépít.« »Én nagyon is sokat szenvedtem az életben, semhogy ne várjak egy másikat. A metafizika összes szubtilitásai nem fognak engem egy pillanatra sem kételkedővé tenni a lélek halhatatlansága és a jóltevő gondviselés felől. Én érzem, hiszem, akarom, remélem és védelmezni fogom azt utolsó lehelletemig.«

Rousseau, Voltaire költeménye által legmélyebb érzelmeiben sértve fog tollat, írja meg komoly, egy-két szertelenséget leszámítva, mindenütt helyesen okoskodó, de főként hittel és mintegy a Gondviselés iránti személyes odaadással telt levelét, hogy a vallásos sziveket az ateizmus örvényétől megőrizze. Az ember alapjában véve jó, — ez volt az I. Értekezés alaptétele; az ember, dacára az ellene beszélő tényeknek, boldogságra van teremtvé, s ezt a boldogságot, ha akarja, ha a hozzá való eszközöket helyesen választja meg, el is érheti, — ez a *Gondviselésről szóló levél* eredménye.

Rousseau, bármily erősen meg volt is a maga igazáról győződve, egyfelől a hírének, dicsőségének tetőpontján álló költő iránti tisztelettől indítatva, de másfelől azt is tudva, hogy Voltaire nem szereti az ellenmondást és nem nagyon kíméli azokat, akik őt megtámadják: jobbnak látta levelével előbb Tronchin genfi orvoshoz fordulni és az ő véleményét arra nézve, vajjon közölhető-e az Voltaire-rel, kikérni. Tronchin eléggé filozófusnak tartotta barátját arra, hogy a tiszteletteljes ellenmondást, sőt az itt-ott fölcsillanó szatirát is elviselhesse, ezért

elvitte a gondjaira bízott levelet a *Délices*-be. Voltaire-t meglepte a Rousseau levelének merész hangja; nem értette, hogy valaki, s éppen a filozófusok közül, komoly és mély vallásos érzésű lehessen, s az egész levélben, annak erős meggyőződéstől áthatott fejtegetéseiben csak hiúságot, bölcsészeti elmaradottságot és álnokságot látott. Mindamellett jó arcot vágott a dologhoz és cáfolat helyett egy szeretetreméltó hangú köszönő levelet intézett Rousseauhoz. »Ön meg fogja bocsátani, írja neki szeptember 12-én, hogy elhagyom e bölcséleti vitákat, amelyek csak mulatságok (de bizony Rousseau egészen mást látott bennök!). Az ön levele nagyon szép, de egyik unokahúgom három hét óta betegen fekszik nálam s én vagyok az ápolója, aki magam is beteg vagyok; meg kell tehát várnom, hogy magam is jobban legyek s a húgom is fölgyógyuljon. Tronchin orvos azt mondta nekem, hogy ön végre is vissza fog térni hazájába. D'Alembert el fogja önnek mondani, milyen filozófusi életet folytatunk itt az én kis menhelyemen. Ez megérdemelné azt a nevet, amelyet visel (*Délices* = gyönyörűség), ha néha-néha önt is magába fogadhatná. Számítson rá, hogy mindazok közül, akik önt olvasták, senki nem becsüli önt jobban, mint én, dacára rossz tréfáimnak, és mindazok közül, akik önt látni fogják, senki nem készebb önt gyöngéden szeretni.« — »El voltam ragadtatva, írja Rousseau Tronchin-nek, a Voltaire válaszatól; az a férfiú, aki leveletem úgy tudta fölfogni, mint ő tette, megérdemli a filozófus címet és senki nem lehet nálamnál hajlandóbb a csodálkozáshoz, amelyet munkái iránt mindenkor éreztem, a személye

iránt való becsülést és barátságot csatolni.« Később kérte Voltaire-t, engedje meg a hozzá intézett levelet kinyomatni, de Voltaire ezt megtagadta, vagyis nem akarta, hogy vitájok a nagy közönség elé jusson s így a *Lettre sur la Providence* csak négy év múlva jelent meg, akkor, amikor a két író nyílt ellenségeskedésbe került egymással.

Voltaire két év múlva a *Candide* című regényében adta meg azt a választ, amelyet szeptember 12-iki levelében megígért, s amely a *Gondviselésről írt levélnek* nevetségessé tétele. A regénynek inkább gyakorlati, mint vigasztaló zárótétele: dolgozzunk minden okoskodás nélkül, műveljük kertünket! ez az egyedüli eszköz arra, hogy az életet elviselhetővé tegyük. Voltaire szinte gúnyos kárörömmel tárja elénk regényében egymás után az emberi nem nyomorúságát és hitványságát.

Rousseau az őszi hónapokban a d'Épinayné gyümölcsét őrizte, mely a Remetelak közelében volt s amelyet a kertész gyalázatosan fosztogatott, úgyhogy kénytelen volt ezt d'Épinayné útasítására elbocsátani és más kertészt fogadni, s minthogy a régi kertész néhány hozzá hasonló naplopóval továbbra is ott ólálkodott éjjelenként a kert körül, utódját minden éjjel a Remetelakban hálatta és puskát kéretett számára d'Épinaynétól, ha esetleg megkísérelnék feltörni az ajtót vagy megostromolni a kertet. Éberséggel és gonddal oly jól megőrizte a kertet, hogy ez évben háromszor annyi gyümölcsöt takarítottak be, mint más évben.

Midőn a rossz idő a lakásába kezdte bezárni, minden egyéb foglalkozását félre kellett tennie, mert mámora nem hagyta el többé, egyre csak a

két bájos barátnőt, barátjukat, környezetüket, a vidéket látta, amelyeket képzelete szült vagy meg-
szépített. Végre teljesen megalkotta regénye tervét
s hozzáfogott a kidolgozásához. D'Etange Júliát, a
regény hősnőjét, gyöngéd, ártatlan szívűnek raj-
zolta, kit lánykorában legyőzött a szerelem, de aki
asszony korában viszont erőt talált a maga részéről
a szerelem legyőzésére és arra, hogy újra erényessé
legyen. Júliát vallásosnak, férjét, Wolmart türel-
mes ateistának rajzolva, megmutatta mindkét fél-
nek a másik érdemét és erényét, amely a közbecsü-
lésre és elismerésre méltó. Nagy hévvel fogott a
két első kötet kidolgozásához s azt még a télen
elkészítette és letisztázta; esténként fölolvasta e két
részt a gazdaasszonyoknak s Teréz vele együtt zc-
kogott a meghatottságtól.

D'Épinayné nyugtalankodva amiatt, hogy
egyedül lakik tél idején az erdő közepette, elszige-
telt házban, gyakran küldött hozzá, hogy hogylété-
ről tudakozódjék, általában figyelmének, barátsá-
gának sok jelét nyilvánította iránta.

A tél vége felé két — egy kellemes és egy
kellemetlen — esemény zavarta meg napjainak
csöndes, nyugodt és boldog folyását. 1757 január
végén vagy február elején gr. d'Houdetotné, szü-
letett de Bellegarde Zsófia, a d'Épinay testvére
látogatta meg, akivel 1748-ban ismerkedett meg.
Férjhezmenetele óta is többször találkozott vele
sógornőjénél, a chevrette-i ünnepélyeken. Férje,
egy katonatiszt, egybekelésük után, az akkori idők
szokása szerint teljes szabadságot engedett neki
s ő bőven élt ezzel: Saint-Lambert márkí (szintén
katonatiszt) barátnője lett s iránta való hűségét

rendületlenül megőrizte. D'Houdetotné, aki ekkor 27-ik évében járt, külsőleg nem volt szépnek mondható: arca himlőhelyes, amellettsé kissé rövidlátó volt, de fiatalos élénkség, kedvesség és szeretetreméltóság ömlött el egész lényén; a társalgásban sok természetes frissiséget, közvetlenséget és túláradó, szinte gyermekes vidámságot tanusított; szíve meghatóan gyöngéd volt, telve végtelen jóakarattal. A grófné, már eddig is, ha találkoztak, szívesen el-el-sétált Rousseauval; mindketten jó gyaloglók voltak és a társalgás nem merült ki köztük. Bár többször hívta, Rousseau sohasem ment Párizsban a látogatására. Saint-Lambert Rousseauinak is barátja lévén, most azért ment Eaubonne-ból a Remetelakba, hogy róla, aki ekkor a francia hadsereggel Németországban hadakozott, Rousseauinak hírt vigyen. De kocsija eltévedt, pocsolyába jutott, le kellett szállania s útját gyalog folytatnia; sárosan, egészen átnedvesedve érkezett a Remetelakba, úgyhogy egészen át kellett öltöznie. Rousseau egy kis falusias uzsonnával kínálta meg, amelynél nagyon jól érezte magát. Már késő volt, kevés ideig maradt, de a látogatás kedves emlékeket hagyott hátra szívében, míg Rousseau előtt úgy tűnt föl az egész, mintha regényének egy epizódja lett volna.

Diderot nem szívesen látta, hogy Rousseau elhagyja Párizst s így mintegy elszakad barátai köréből, a filozófusok társaságából s Holbachal együtt mindent elkövetett, hogy ezt megakadályozza, majd — amikor megtörtént — hogy őt visszatérésre bírja, s e célból az öreg Levasseurnéval is összeköttetésbe lépett. Rousseaut, aki féltékenyen örködött függetlenségén, bántotta a Dide-

rot ellenkezése, machinációja. Keserősége még fokozódott, mikor 1757 február hó második felében kézhez vette barátjának *Fils naturel* című szindarabját, s abban erre a mondatra bukkant: »Csak a gonosz az, aki egyedül él«. Bántónak és tisztességtelennek találta, hogy Diderot, mikor ezt írta, és közzétette, megfeledezett arról, hogy van neki egy magánosan élő barátja. Irt neki és elpanaszolta fájdalmát, de oly szelíden és meghatottan, hogy a könnye áztatta a papirost. Diderot hidegen válaszolt neki (márc. 10); hajlandó az ő személyére tétele alól kivételt tenni, bár — ha úgy beszélhetne, hogy Rousseaut meg ne haragítsa, — sokat mondhatna, mert a 80 éves Levasseurnének minden orvos és patika nélkül falun tartását kegyetlenségnek, rosszszívűségnek kell tekintenie. Rousseau méltán keseredett el Diderot válaszán, méltán utasította vissza ennek az ő családi ügyeibe való avatkozását, méltán jelentette ki neki, hogy a falusi levegő talán még egészségesebb az aggokra, és nemcsak Párizsban vannak 80 éves aggok, hanem falun is. Hogy magát Levasseurnével szemben a kegyetlenség vádjá alól tisztázza, szabad választást engedett ennek, vajjon a Remetelakban akar-e maradni, vagy Párizsba gyermekei közé visszatérni, ahol minden tőle kitelhető támogatásban fogja őt részesíteni. De Levasseurné továbbra is a Remetelakban maradt. Diderot, mint nagy hírharang, annyira meg tudta babonázni a lelkeket, hogy a közvélemény Rousseau ellen foglalt állást s még barát-nője, d'Houdetotné — Diderot nagy bámulója — is azt kívánta, hogy látogassa meg őt Párizsban s engesztelje ki (bár ez a kibékülés április 3-án,

midőn Diderot őt a Remetelakban, valószínűleg d'Épinayné ösztönzésére, meglátogatta, megtörtént). Rousseau, tekintettel az Encyklopaedia ellen fölzúdult viharra és a darabja ellen támadt heves kritikákra, mint jó barát a nyár elején csakugyan elment és két napot töltött vele Párizsban, mintegy bebizonyítandó, hogy nem fordult el tőle a rázúdult szerencsétlenségek miatt. Diderot jól fogadta, a kimagyarázás hamar megtörtént. Megmutatta barátjának a *Családapa* (Le père de famille) tervét. »Ime, mondám, a *Természetes fiú* legjobb védelme. Maradj csöndben, dolgozzál ezen a darabon gonddal és dobd egyszerre az ellenségeid orra elé válaszgyanánt! Diderot úgy tett s nagyon jónak találta tanácsomat. Csaknem egy féléve elküldtem már neki az *Új Heloise* két első részét, hogy véleményt mondjon róla; még nem olvasta el őket. Egy füzetet együtt olvastunk el belőle. Úgy találta, hogy mindez szavaktól áradozó.«

Április közepén, d'Houdetotné váratlanul másodszor is meglátogatta Rousseaut. Ezúttal lóháton, férfiöltözetben jött. »Megláttam, részeg voltam a szerelemtől, amelynek nem volt tárgya; ez a mámor elbűvölte szememet s ő benne találtam meg szerelmem tárgyát. Juliámat láttam d'Houdetotnéban s nemsokára csak d'Houdetotnét láttam, de fölruházva mindama tökéletességekkel, amelyekkel szívem eszményképét fölékesítettem... Hallgatva őt, amint szerelemmel beszélt Saint-Lambert-ről, közéletében érezve magam, oly kéjes pezsdülés fogott el, minőt soha senki mellett nem éreztem. Mohón ittam a mérgezett kehelyből, melynek akkor még csak az édességét éreztem. Nagyon későn és na-

gyon kegyetlenül, époly élénken mint szerencsétlenül lángolt föl a szenvedély e nő iránt, akinek szíve más szerelemmel volt telve.« »Elútazása után, midőn Júliára akartam gondolni, csak d'Houdetotnéra tudtam gondolni. Akkor kinyílt a szemem...« Eleinte küzdeni próbál szerelme ellen, mindent sorompóba állít az ellen, de mind hasztalan, szíve semmi érvelésre nem hallgat.

S d'Houdetotné — sejtett-e valamit a Rousseaut emésztő tűzből? S ha igen — hiszen nincsen nő, ki az általa tett hatást ne látná — minő magatartást tanusított a Rousseau szerelmi lángjával szemben? Nem osztotta azt, mert őszintén szerette Saint-Lambert-t, de másfelől hizelgett neki az emelkedett lelkű, magas lendületű, sajátos varázsú nagyhírű író és költő lángoló szerelme, aki fölolvassa neki az *Új Heloisenak* általa inspirált, szívének minden tűzét magában foglaló lapjait, lemásolja ennek megírt részeit számára, tűzes levelet ír neki; csoda-e, ha mindezek alapján d'Houdetotné így kiált föl: »Nem, soha férfiú nem volt ily szeretetreméltó és soha férfi nem szeretett úgy, min ön!« Ezért nem akarta a Rousseau szerelmét elveszíteni, hanem — részben szándéktalanul is — kissé szította, bátorította, táplálta azt. Rousseau elismeréssel van iránta magaviseleteért. »Nem szakíthatott velem durván anélkül, hogy Saint-Lambert-nek el ne mondja az okát, aki maga biztatta, hogy látogasson meg; ez annyi lett volna, mint elszakítani e két barátot s talán botrányt kelteni, amit el akart kerülni. Becsüléssel volt irántam, szánalmat érzett bolondságomért s igyekezett belőle kigyógyítani.« Gyakran látják egymást, hol a grófné látogatja

meg Rousseaut, hol Rousseau a grófnét. Rousseau szerelmi vallomásaira a grófné szemrehányásokkal felelt, de azért továbbra is együtt van vele.

Környezetük eleinte mit sem sejt a dologról, de lassankint figyelmessé kezd válni d'Houdetotné gyakori látogatásaira, a vidéken tett közös sétáikra, kirándulásaikra; kaján szemek lesik együttlétüket s mulatnak a genfi polgár és a grófné együttes szórakozásain. D'Épinayné, akit némileg bántott a dolog, hogy Rousseau az ő meleg tisztelőjéből s nem egyszer zsörtölődő barátjából a sógornőjének tüzes széptevőjévé vált, megírta imádójának, Grimmnek (aki április végén d'Estrées marsallal a táborba utazott), hogy »Levasseur k. a. azt állítja, hogy d'Houdetot grófné csaknem minden nap meglátogatja a remetét; kocsiját, inasát az erdőben hagyja, egyedül jön s így is megy el«. Ha tudjuk, hogy Saint-Lambert márkí is a francia hadseregnek szolgált és ott gyakran találkozott Grimm-mel, sőt Grimm egyik, ez időbeli levele végén jelzi is, hogy e levelet Saint-Lambert látogatása miatt félbeszakította és az estét vele töltötte, — észrevesszük, hogy d'Houdetotné gyakori és bizalmas együttléte Rousseauval imádójának füllébe is eljuthatott, el annak a Grimmnek a révén, aki, mint d'Épinayné kedvese, nem jó szemmel nézte ennek Rousseauval való barátkozását, utóbbira némileg féltékeny volt. Máskor, június elején megint ezt írja d'Épinayné: »Rousseau úgyszólván meg sem látogat többé, egyre a grófnénál van«, majd ismét: »Három nappal ezelőtt azt üzente a kertésszel, hogy nem látogathat meg, mert rosszul van; este a grófnéhoz küldök s ki van nála:

Rousseau». De vendégei előtt is — s június elején tiz napig báró Holbach is vendége volt a Chevrete-ben — nem egyszer szóvá teszi a dolgot. Így a Rousseau tüzes szerelmének lassankint a párizsi körökben is híre megy.

Saint-Lambert a d'Épinayné hiradásaira végre tüzet fog, féltékenysége föltámad s szemrehányó levelet ír d'Houdetotnének; ez Rousseaut hibáztatja, emez viszont d'Épinayné okolja, — s mint láttuk, nem alaptalanul, mert d'Épinayné olykor Terézt és az anyját is kifaggatta Rousseau és d'Houdetotné találkozásai, levelezései felől, s Grimmet e találkák felől mindig értesítette és így az ő révén Saint-Lambert mindent megtudott. Rousseau hevesen kitört d'Épinayné ellen leveleiben (egy szerdai napon öt levelet váltottak egymással), majd elment hozzá, amikor mindketten sírtak és kiengesztelődtek. Rousseau okatlanul hitelt adott a Teréz fecsegéseinek s ezek alapján nagyon méltatlanul megvádolta eddigi jóltevőjét és barátnőjét; mentsége csak egy lehet, az, hogy a szerelem leigázta, elvakította és magával ragadta. Nem sokkal ezután Saint-Lambert szabadságot kapván, hazajött. D'Houdetotnéval csakhamar kimagyarázták a dolgot; majd Rousseau is találkozott vele, először a Chevrete-ben, azután a Remetelakban, hová d'Houdetotnéval jött, hogy ebédre hívja. Rousseau örömmel fogadta őket, de még jobban esett látnia egyetértésüket, látnia, hogy nem zavarta meg boldogságukat.

D'Houdetotné látván, hogy Rousseau nem tud eltitkolni semmit, nem tudja megőrizni bizalmas barátságuk titkát, s hallva azt Saint-Lambert-től,

hogy d'Épinayné és Grimm mindenről informálva vannak, ezentúl a legnagyobb tartózkodást tanúsította magaviseletében Rousseauval szemben, amit ez fájdalmasan vett tudomásul. E mellett arra is megkérte Rousseaut, hogy hozzá intézett leveleit adja vissza s ezentúl ne igyekezzék Saint-Lambert-rel való szerelmi viszonyát megrovással illetni. Rousseaunak a barátnője elhidegülése miatti bánatáról 1757 szept. 4-én Saint-Lambert-hez intézett levele tesz bizonytságot.

Grimm szeptember közepén érkezett vissza Aachenből s azt a bosszúságát, amelyet benne Rousseaunak d'Épinayné iránt tanúsított magaviselete (az öt levél váltása napján) keltett, azonnal éreztetni kezdte barátjával; hidegen, bizalmatlanul, sőt megvetéssel bánt vele. D'Épinayné megajándékozta szívével Grimmet s ez nem akart ebben senkivel osztozkodni, legkevésbé Rousseauval, kinek gyöngeségeit jól ismerte s mint hideg kritikus csak mosolyogni tudott ennek erkölcsreformatori allűrjein. Most azzal a szilárd elhatározással tért vissza Németországból, hogy a Rousseau és d'Épinayné barátkozásának véget vet. Rousseau egy darabig eltűrte Grimm kiszámított udvariatságát, de végre megütközik rajta s szakítani akar rossz-májú barátjával. D'Épinayné igyekszik neki kimutatni, hogy mindenben ő a hibás, nem pedig Grimm s ő tartozik magát Grimm előtt igazolni. Ez a levél, amelyben ügyesen szívéhez igyekezett szólni, megindította Rousseaut, s rákövetkező beszélgetésükön engedett barátnőjének, elismerte, hogy rosszúl ítélhette meg barátját, igaztalan lehetett vele szemben, s így félig jószántából, félig gyöngeségből meg-

tette az első lépést a közeledésre, elment Grimm-hez (október elején), hogy mentegetőzzék azokért a támadásokért, amelyeket Grimm intézett — ő ellene. Azt várta, hogy Grimm, meghatva engedékenységétől és előzékenységétől, tárt karokkal fogja fogadni. Grimm kevélyen fogadta, olyan beszéddel, amely nem volt ment a dicsekedéstől és szemrehányásoktól. Kibékültek, de ez a kibékülés nem változtatta meg a Grimm modorát.

Október vége felé d'Épinayné elhatározta, hogy Tronchin orvos konzultálása céljából Genfbe utazik. »Barátom, mondá Rousseaunak, Genfbe utazom; a mellem rossz állapotban van, egészségem annyira megrongálódott, hogy minden egyebet félretéve, meg kell Tronchint látogatnom, hogy megvizsgáltassam magam.« »Kérdeztem, kit visz magával. Azt mondta, hogy a fiát a nevelőjével; majd hanyagul hozzátette: És ön, kedves medvém, nem jön ön is?« Rousseau, aki betegeskedése miatt a szobát is alig hagyhatta el, tréfálkozva válaszolt, hogy mi haszna volna annak, ha beteg kísér beteget? Nehány nap múlva levelet kap Diderot-tól, amelyben ez szokása szerint beleütvén az orrát oly dologba, amely rá nem tartozott, szemrehányásokat tesz neki, hálátlansággal vádolja amiatt, mivel nem akarja d'Épinayné Genfbe elkísérni. Rousseau fölháborodott a Diderot követelésén s válaszában, amelyet a Diderot levelével együtt a Chevette-ben fölolvastott — a leghatározottabban kikéri magának, hogy őt kötelességeire nézve kioktassák. D'Épinayné meglepte s zavarba hozta Rousseau levele; pár nap múlva (okt. 24) elővette Rousseaut, panaszkodott neki kiméretlen eljárása miatt s ezzel any-

nyira megindította, hogy ez »megesküdött, hogy egész élete sem lesz elegendő arra, hogy a rajta elkövetett sértést jóvátegye«. Két nap múlva egy hosszú levelet írt e tárgyban Grimmnek, amelyben előadja, miért nem kísérheti el d'Épinayné Genfbe; kifejti a haszontalanságot, sőt zavart, amelyet d'Épinaynének okozna, és a kellemetlenségeket, amelyek belőle magára származnának. Érdekeselek levelének e sorai: »Senki nem tudja magát az én helyzetembe képzelni és nem akarja látni, hogy én egy különálló lény vagyok, akinek a többiekétől elütő jellemem, életelveim és segélyforrásaim vannak és akit nem lehet az ő szabályaik alapján megítélni«. Már e levelében kifejezi: nagyon érzi, hogy ezek után nem szabad tovább a Remetelakban maradnia, minthogy a kertésznek fizetett bér nem ér föl a lakbérrel, de tartozik d'Épinayénak azzal, hogy kerülje a világ kedvéért a nyílt szakítást, s ezért — tekintettel arra is, hogy a zord időben nem kellemes a költözés — várni fog tavaszig, amikor az eltávozása természetesebb lesz.

Október 25-én Eaubonne-ba sietett, hogy elbucsúzzon d'Houdetotnéétől. Szíve repesett örömben, mert szept. 4-iki levelére Saint-Lambert-től egy kedves és szívélyes választ kapott: »Mindig kedvesen elképzelttem magamnak, mily kellemesen fogom életemet Eaubonne-ban d'Houdetotné és ön között tölteni, ha rá tudjuk önt venni, hogy nála lakjék«, vagyis Saint-Lambert följánlotta neki azt a vendégszeretetet, amelyben eddig d'Épinayné részesítette, de amelytől már szabadulni óhajtott. Bár szenvedélye mit sem vesztett erejéből, de ez a levél annyira fölkelte benne a kötelesség érzetét

és a hűtlenségtől való borzadást, hogy látogatása egész tartama alatt higgadtan viselte magát és még a kezét se csókolta meg barátnőjének. Eltávozásakor a grófné megcsókolta a cselédség előtt. »Itt végződik személyes összeköttetésem d'Houdetot-néval.«

Október 30-án d'Épinayné férje és fia kíséretében útra kelt Genfbe. Másnap (vagyis október 31-én) Grimm, aki meg akarta d'Épinaynéét kímélni ettől az új izgalomtól, egy sértő levelet írt Rousseau-nak, amelyben nyíltan szakított vele. »Csak hét vagy nyolc sor volt, amit nem tudtam végigolvasni... Szakítás volt benne, de oly szavakkal, aminőket csak a legpokolibb gyűlölet diktálhatott tollba és amelyek sértő célzatukkal még ostobák is voltak. Megtiltotta, hogy szeme elé kerüljek, mint ahogy az alattvalókat szokták eltiltani. Rögtön visszaküldtem levelét e sorokkal: Tartózkodtam a jogos gyanutól s így nagyon későn ismerem meg önt. Ime itt van hát a levél, amelyet ön oly megfontolva írt; visszaküldöm, nekem nem kell. Az enyémet megmutathatja az egész világnak.« Grimm ezt tette, befuttatta a Rousseau okt. 26-iki levelével egész Párizst. Két hét múlva, Genfből keltezve (nov. 12) megérkezett d'Épinayné válasza a Rousseau okt. 29-iki levelére, melyben zsarnoksággal és cselszövénnyel vádolja barátnőjét: »Nehezen bírtam elhinni, hogy ez a levél öntől való és hogy ez nekem szól; az nem attól az embertől való, aki az elútazásom előtti napokon megesküdött nekem, hogy egész élete sem lesz elegendő arra, hogy a rajtam elkövetett sértéseit jóvátegye, de ez a jóvátételi mód egészen új s nincs reá válaszom. Szánom

önt; ha ön hidegvérű, magaviselete megrémít, mert nem természetes dolog, ha valaki azzal tölti életét, hogy gyanúsítja és sértegeti barátait«.

Rousseau látta, hogy barátai sorban ellene fordulnak. Napokon át lesújtva, mozdulatlanul maradt, nem tudva sem cselekedni, sem gondolkozni. Látva, hogy ily körülmények közt nem maradhat tovább a Remetelakban, Montmorencyban egy szobát bérelt, hogy oda költözzék, de úgy d'Houedettné, mint Diderot lebeszérték leveleikben e szándékáról. Rousseau végre engedett tanácsaiknak és elhatározta, hogy tavaszig a Remetelakban marad. November 23-án válaszol d'Épinaynének, de válasza mit sem tett jóvá előbbi sértéseiből, sőt azzal, amit régi barátságuk kialvásáról mond, némileg megerősíti azokat. Levelének befejezése eléggé esetlen: »El akartam hagyni a Remetelakot, el kellett volna hagynom. De azt mondják, hogy itt kell maradnom tavaszig, s mivel barátaim kívánják, itt maradok, ha ön beleegyezik«. Levelét elküldve, csak arra gondolt, hogy egészségét gondozva, erejét visszanyerve, előkészüljön tavaszi elköltözésére. Nehány nap múlva Diderot meglátogatta. Rousseau nagy örömmel fogadta és szomorú helyzetében egész szívét kiöntötte előtte és mindarról, ami történt, fölvilágosította. Fölszólítására Teréz híven elmondta előtte d'Épinayné mesterkedéseit, melyekkel belőlük Rousseau titkait kiszedni igyekezett, de az öreg Levasseurné, bár négy nappal előbb elismételte ezeket Rousseau előtt, most semmiről nem akart tudni. Csak most látta Rousseau, mily oktalanul cselekedett, hogy ilyen asszonyt oly sokáig maga mellett tartott.

Grimm nem szivesen látta Rousseau azon szándékát, hogy a télen át még a Remetelakban akar maradni; ő azonnal el akarta őt onnan távolítani s ily irányban írt d'Épinaynének Genfbe. Ösztönzésére d'Épinayné azonnal írt Rousseau-nak (dec. 1): »Mivel el akarja hagyni a Remetelakot, csodálom, hogy barátjai visszatartják. Én nem kérek arra nézve tanácsot az enyémeiktől, hogy mi a kötelességem«. E levél vétele után (dec. 10) Rousseau azonnal elhatározta, hogy egy hét alatt, bárhová kell is mennie, ha a szabad ég alatt kell is meghuzódnia, kiköltözik a Remetelakból. »Oly bátorságot éreztem, minőt soha életemben; minden erőm visszatért, a becsület és méltatlankodás visszaadták őket.« Mathas, Condé herceg ügyvédje, hallván Rousseau zavaráról, följánlott neki egy kis házat Montmorency mellett, montlouisi kis kertjében, elől terrasszal, honnan szép kilátás nyílt a völgyre. Rousseau sietve és hálásan elfogadta, az egyezséget csakhamar megkötötték; hirtelenében vásároltatott egy kevés butort, amely a már meglevővel együtt elég volt neki és Teréznek. Két nap alatt átszállíttatta holmiját s dec. 15-én átadta az Ermitage kulcsát, miután a kertész bérét kifizette. Levasseurnét a bútoraival Párizsba küldte, kötelezve magát, hogy ellátásáról gondoskodni fog s harmadnap megírta d'Épinaynének, hogy dec. 15-én elhagyta a Remetelakot: »Az volt a sorsom, hogy akaratom ellenére menjek oda és épen így hagyjam el«.

Igy szakadt vége a Remetelakban való tartózkodásának, így szakadt vége d'Épinaynével való sok évi barátságának. D'Épinayné, míg a Francueil

kedvese volt, egy egyenes és megbízható barátot látott Rousseauban s ezért méltán nagyrabecsülte barátságukat. Ámde Grimm, a Francueil utódja, nem tűrhetett kedvese mellett más meghitt barátot, s minthogy Jean-Jacques fölindulásában, meggon-
dolatlanságában súlyos hibákat, vétségeket követett el d'Épinayné ellen, ezekre támaszkodva könnyű volt neki kedvesét kemény elbánásra bírni egykori barátja ellen. Rousseau jól sejtette, hogy sem a genfi utazás terve, sem az ebből folyó következmények nem egy szeszély, egy véletlen, hanem egy ellene irányuló rendszeres hajsza kifolyásai voltak. Hogy a d'Houdetotnéval való szerelmi idillje a d'Épinayné és Grimm indiszkréciójának esett áldozatul, azt már láttuk.

Ebből az időből, d'Houdetotnéval való szakításának idejéből, 1757 két utolsó és 1758 két első hónapjából erednek *Az erényről és a boldogságról írott levelei* (Lettres sur la vertu et le bonheur), összesen hat levele d'Houdetotnéhoz, amelyek nem missilis levelek, hanem egy kis erkölcsi értekezés egyes fejezetei. E hat levélből hármat (a 2., 3. és a 4-iket) Streckeisen közölt először 1861-ben az *Oeuvres inédites*-ben (141—165. l.), hármat (az 1., 5. és 6-ot) pedig Ritter az *Annales* II. kötetében (111—136. l.), újabban a *Corresp. générale* III. kötete együtt közli valamennyit. D'Houdetotné, egyik bizalmas együttlétök alkalmával bizonyára megkérte, hogy írjon neki erkölcsi szabályokat a magaviseletére nézve, s e célból írta, de később nem küldte el ezeket neki. Az 5-ik és 6-ik levél jelentékeny részét utóbb Rousseau, kevés változtatással, a *Szavojai Vikárius hitvallásába* olvasz-

totta be. Nem annyira erkölcsi leckéket akar ő e levelekben barátnőjének nyújtani, mint saját hitvallását kifejtteni. A boldogság forrásául a kötelesség teljesítését jelöli meg, mely szívünkben jelentkezik s mely önző indulataink, szenvedélyeink legyőzésére, felebarátaink iránti jóindulatra, jó cselekedetre, az erény, az igazság és igazságosság, a hűség ápolására ösztönöz bennünket. »A jóság csiráját véltem érezni magamban, amely kárpótolt a balsorsért, meg a nagyság csiráját, amely a jó szerencse fölé emelt. Láttam, hogy hasztalan keressük messze boldogságunkat, ha elmulasztjuk azt magunkban művelni, mert hasztalan jön az kívülről, csak annyiban válik érezhetővé, amennyiben bennünk annak élvezésére alkalmas lelket talál.« Önmagát legjobban a magányban találja meg az ember; tanuljon meg unatkozás nélkül egyedül lenni, a falun élni, tanuljon meg ott a betegek, szegények, elhagyottak, üldözöttek iránt érdeklődni, azok nyomorúságán enyhíteni, azokról gondoskodni. Így cselekedve meg fogja tanulni, hogy semmi sem olyan szép, mint az erény és hogy a jócselekedet jutalma önmagában rejlik.

D'Houdetotné 1758 január 10-iki levelében azt írta Rousseaunak, hogy iránta való szerelmét, a Rousseau és barátai indiszkréciója folytán, egész Párizs ismeri (»Ön beszélt róla oly embereknek, akik azt közhírré tették«), hogy ez a hír eljutva szeretőjéhez, majdnem életébe került, de ez végre igazat adott neki és kibékült vele, de jövőre kénytelen önmagáért és hírnevéért Rousseauval minden összeköttetést megszakítani, végül biztosította őt afelől, hogy nem szűnnek meg iránta érdeklődni

és őt a nagy közönség előtt védelmezni. Midőn Jean-Jacques e sorokat olvasta, egyenesen Diderot-ra gondolt, mert csak Diderot volt az, akivel ő szerelméről beszélt. Bár Grimm is sokat tett e tekintetben, széltiben-hosszában megmutogatva Párizsban Rousseaunak hozzája intézett hosszú levelét, sőt Saint-Lambert-rel az öt levél napján d'Épinaynéhez intézett 2-ik levelét is közölvén, mégis a főbűnös e tekintetben — kivált Saint-Lambert-rel szemben — Diderot volt, amint azt maga is bevallja: »je tombai dans une indiscretion«. Rousseaut fájdalmasan érintette az imádott nőnek ez az elfordulása s csak az alkalomra várt — hiszen láttuk, az utóbbi esztendőben bekövetkezett válságok különben is mennyire meggyöngítették iránta érzett egykori baráti vonzalmát — hogy ellene elementáris erővel kitörjön. Ez az alkalom még ez év őszén, a d'Alemberthez intézett levelében bekövetkezett; itt egy jegyzetben gyilkos támadást intézett Diderot ellen, mely örökre eltávolította őket egymástól.

E szakításnak közöttük előbb vagy utóbb be kellett következnie. Ő, aki büszke volt függetlenségére, nem tűrhette sokáig, hogy barátai őt mintegy pórázon vezessék, gyámság alatt tartsák; immár mind életmódjában és életelveiben, mind bölcsészeti eszméiben teljesen függetleníteni akarta magát tőlük. Ő mint genfi és kálvinista, komolyan vette meggyőződését s abból még barátai kedvéért sem volt hajlandó engedményeket tenni. Barátai a társaságban találták magokat otthon, ő a magányban; magános és független élete, amelyet olykor nyerseséggel védelmez, teszi számára lehetővé tehetsége teljes kifejtését, eszméinek, gondolatai-

x 2. Nem! Diderot!

nak minden tekintet nélkül való bátor kimondását, egész életének komoly és nemes irányú vezetését, egyéniségének teljes érvényesítését.

De a magány, a barátaival való szakítás, ha kedvező volt elmélkedéseire, önálló gondolkodása kifejlődésére, viszont előmozdította a benne lapangó pesszimiztikus hajlandóságot. Csakhamar érezni kellett, hogy elszakadt barátai ellene fordulnak, ellenségeivé válnak, s ez a benne rejlő féltékenységet vadsággá, a vadságot kesernyés hangulattá, a kesernyés hangulatot misanthropiává fokozta, — s ez a misanthropia, kapcsolatban a bizalmatlanság, gyanakodás szellemével, nemsokára üldözési mánia, a nyugalma és becsülete elrablására irányuló összeesküvés képében lépett elő. Mindezek kifejlődésére a magány, az önmagával való örökös foglalkozás nem kis mértékben tápot adott.

Diderot-val való tizenöt évi mély barátságának oly könnyed, oly gyors megszakítása mutatja, hogy amily könnyen és gyorsan meghódította a szíveket, époly hamar szét is tépte a baráti kötelékeket. Egy indiszkrét lépés, egy ügyetlen szó elegendő volt, hogy hirtelen fölkeltsse gyanúját vagy épen haragját — s ekkor vagy haladéktalanul visszahúzódott, vagy szemrehányásokban tört ki, vagy hallgatagon megszakította eddigi baráti összeköttetését. Ő nem értette meg, hogy a barátság kölcsönös elnézésen alapul, hogy az kis lemondásokból, esetleg feláldozásokból táplálkozik; Rousseau, aki sokat követelt a barátságtól, nem nyújtott annak eleget. D'Épinaynéval szemben a kötöttségi, alárendeltségi viszonyból való szabadulás vágya vezette a szakításra, Grimm-mel és Diderot-val szem-

ben ezeknek az ő magányos élete, munkaterve s végeredményében élet- és világfölfogása ellen irányzott alattomos támadása. Ha ezekben az összeütközésekben és összeveszésekben Rousseau volt a legbolondabbb, nem ő volt a leghibásabb, — mint Saint-Lambert róla helyesen megállapította. De az bizonyos, hogy ő lett a legboldogtalanabb, mert szerencsétlensége, nyugalmanak elvesztése ezzel kezdődött.

A Rousseau és barátai közti szakításnak, e szakításból folyó ellenségeskedésnek eredménye lőn többek közt a d'Épinayné *Emlékiratainak* meghamisítása. Igen, ezek az állítólagos *Emlékiratok* (*Mémoires de Madame d'Épinay*) Rousseaura vonatkozó adataikban teljességgel megbízhatatlanok, hiszen Frederika Macdonald: *Jean-Jacques Rousseau. A new study in Criticisme*, 1906 (franciául: *La légende de Jean-Jacques Rousseau*) című művében fölfedezte és megcáfolhatatlanul kimutatta, hogy ez az Emlékirat, mely félig gúnyirat, félig regény, jelentékeny részében nem is d'Épinaynétól ered, hanem az a d'Épinayné, Grimm és Diderot részéről Rousseau ellen szőtt fondorlat eredménye; kimutatta, hogy ezeket az *Emlékiratokat*, — amelyeket d'Épinayné eredetileg *Lettres de Madame de Montbrillant* cím alatt szerkesztett — előbb maga d'Épinayné dolgozta át Diderot és Grimm diktálása nyomán, azután másodszor Grimm igazította át a Rousseaura vonatkozó részleteket, végül harmadszor Brunet és Parison javították át az 1818-iki kiadás számára, úgyhogy azok mint történeti kútfők abszolúte értéktelenek s így azokra a Rousseau éle-

tének, jellemének s viselt dolgainak megítélésénél végképen nem lehet, nem szabad támaszkodni. S miért történt az *Emlékiratok* ezen átdolgozása, illetőleg meghamisítása? Azért, mert d'Épinayné, Grimm és Diderot előrelátván, majd hirből ismerván a *Vallomásokat*, előbb társas érintkezés, majd a sokszorosán átdolgozott, elferdített *Mémoires* útján igyekeztek egykori barátjuk támadásait kivédeni, aki viszont ő ellenük védekezett. S Rousseau ezt az ellene folytatott háborút sejtette, érezte s ez sebezte meg szívét, mérgezte meg életét hátralevő éveiben.

Legújabbán a *Correspondance générale* kiadója, P. P. Plan, Rousseau levelei eredeti kéziratának megtekintése után megállapította, hogy Brunet a d'Épinayné *Emlékirataiban* meghamisítva közölte R. leveleit, hasonlóképen d'Épinaynének R.-hoz írt leveleit, sőt olyan levelet is közöl, amelyet Grimm csak utólag, a *Vallomások* megjelenése után gyártott (1757 nov. 3-án kelt levele). Ez az összehasonlítás teljes mértékben igazolta Mme Fr. Macdonald szenzációs fölfedezését, igazolta azt, hogy d'Épinayné *Emlékirata* meghamisított munka s így természetesen az ennek alapján keletkezett legenda is, hogy R. hálátlan gonosztevő, megsemmisül.

Diderot 1763 március havában közös barátjuk: d'Escherny útján lépéseket tett a kibékülésre, Rousseau azonban — újabb kelepécét sejtve a Diderot lépésében — hajthatatlan maradt. E hajthatatlanság volt az ok, ami Diderot-t arra késztette, hogy a d'Épinayné *Emlékiratainak* átdolgozásában, illetőleg újjágyártásában részt vegyen, hasonló-

képen igen valószínűleg a Grimm-féle *Correspondance* Rousseaura kedvezőtlen jegyzeteinek szerkesztésében s végül, Rousseau halála után, ez okból iktatta be az *Essai sur les règnes de Claude et Néron* című művébe a Rousseau ellen szóló híres vádlevelet.

X. FEJEZET.

Montmorencyban.

Nyugalmas, munkás évek; levele d'Alemberthez a Színházak-ról, annak fogadtatása. Életmódja, hangulatai, új ismerősei; Luxembourg marsal és felesége, Boufflers grófné és Conti herceg. Irodalmi munkássága: az *Uj Heloise*, az *Emil* és a *Társadalmi Szerződés* kidolgozása; ezek megjelenése. Malesherbes jóindulatú közreműködése, levelei hozzá. Az *Emil* elítéltetése Párizsban, menekülése Montmorencyból.

A Montlouis-ban töltött ötödfél esztendő a békés, nyugalmas és zavartalan munkálkodás időszaka volt Rousseaura nézve. Nem, mintha az utóbbi hónapok eseményei — a d'Épinaynével, Grimm-mel, Diderot-val való szakítás, a d'Houedetotné iránt keblében lángoló szenvedély — izgalmai még hosszú heteken, sőt hónapokon át ott ne reztek volna szívében, s habár idővel lassan-lassan elhalványultak is, de teljesen el nem enyésztek. Hanem ez éveket az újabb külső izgalmaktól, összeütközésektől való mentesség jellemzi; ami újabb izgalmai támadtak — s Montmorency-ban való tartózkodása utolsó esztendejében az *Emil* nyomtatásának késedelmezése miatt olykor halálos izgalmak zsákmánya volt — azokat minden komolyabb ok nélkül az ő halálosan felizgatott kedélyhangulata idézte elő.

A sok izgalom, amit az utóbbi hónapok alatt átélt, az utolsó, a kiköltözési hét erőfeszítései egyfelől hatalmasan megtámadták testi szervezetét (vesebaj, egy sérv föllépése), másfelől mély kedélyi depressziót idéztek elő nála, úgyhogy az 1758-ik évet »oly levertségben töltötte, mely szinte azt a hitet keltette föl benne, hogy pályája vége felé közeledik«. Levertségét még fokozta a szakításáról és a Remetelakból való kiköltözéséről Párizsban keringő mindenféle, olykor kalandos, olykor rosszakaratú mendemonda, mely utóbbiak terjesztésében Grimm buzgólkodott leginkább. Előadásában Rousseau természetesen a hűtlenség, hálátlanság és sötétlelkűség mintaképe, valóságos szörnyeteg gyanánt szerepelt. Hogy Holbachék köre, mely Rousseaunak tőlük való elszakadását, az Encyclopaedia zászlójától való elpártolását fájdalmasan érezte, buzgón támogatta a Rousseau befekettetésére, elszigetelésére, hírnevének megrontására irányuló törekvésében, azon nincs mit csodálkoznunk. S ez nekik, akik a nagyvilág minden körében, előkelő emberek, birák, asszonyok társágában otthonosan mozogtak, a sajtó fölött nagy befolyással uralkodtak, akik az irodalmi közvélemény irányítói voltak, nem is került nagy fáradságukba.

De számításuk csak félig vált be. Saját ismerőseiket, a Rousseautól távolabb állókat megtéveszthették, de nem számoltak egyfelől Rousseau hatalmas lángelméjével (ők azt képzelték, hogy csak az ő pártfogásuk juttatta eddig Rousseaut irodalmi hírnévhez), mely minden korláton áttört és kifogyhatatlan volt az újabb segédeszközök föl-

találásában, — s nem másfelől az ő személyiségének varázsával, amely egyre újabb s a régieknél szinte értékesebb barátságokat szerzett számára, nem is szólva a hódolók ama nagy seregéről, akiket műveinek varázsa vitt távolból és közelből feléje. Ezt utóbb maga Grimm is kénytelen elismerni: »Elhagyta összes régi barátait: elsőrangú emberekkel helyettesített bennünket; élvezte a királyság legnagyobb és legkiválóbb embereinek tömjénezését, nem is szólva a szeretetreméltó emberek nagy tömegéről, amely őt körülrajzotta«.

Az első irodalmi munka, mely figyelmét jótékonyan elvonta a szívét eltöltő izgalmaktól, d'Alembert-nek *Genfről* szóló cikke volt az Encyklopaedia VII. kötetében. D'Alembert Voltaire meghívására — aki nemcsak délices-i kastélyában rendezett, az előkelő genfi családok nagy gyönyörűségére, műkedvelői előadásokat, hanem magában Genfben is szeretett volna színházat állítani — 1756 augusztus havában három hetet töltött a Délices-ben, ott sűrűn érintkezett a genfi társaság vezetőivel, megismerkedett a város belső viszonyaival, politikai intézményeivel, meg Voltaire-nek a régi, rideg, puritán kálvini szellem letörésére és a színház állítására irányuló terveivel, s ez eszméktől eltelve dolgozta ki, visszatérte után, *Genfről* szóló cikkét (*Genève ou description abrégée du gouvernement de cette république*), mely az Encyklopaedia VII. kötetében 1757 okt. 10-én jelent meg. A cikk általában véve kellő jóakarattal és megértéssel volt írva, de két tételével mégis kimutatta a Voltaire információjának nyomát. Nevezetesen többeket a genfi lelkészek közül socinianizmussal vádolt (»nem

Kingjöltoztol
 hisznek sem a kijelentésben, sem Jézus istenségében, visszaútasítanak minden misztériumot») s így a hazugság és képmutatás bélyegét sütötte homlokukra, — másodszor melegen figyelmébe ajánlotta a genfieknek a színház föllállítását s részletesen kifejtette az annak föllállításából a város lakosaira háruló előnyöket. A cikk nagy megütközést és fölháborodást keltett Genfben; a papság ellen intézett támadásának visszaútasítására a papok és tanárok 1758 február 10-én egy nyilatkozatot (Déclaration de principes) adtak ki, amelyben a d'Alembert vádjait határozottan visszaútasítják és az evangéliumi keresztyén valláshoz való ragaszkodásukat nyomatékosan hangsúlyozzák.

A színház-alapítás óhajta és javaslata ellen honfitársai nevében Rousseau szállott síkra. Neki éppen kapóra jött mostani elkeseredett hangulatában a *Genfről* szóló cikkelyben hazája, annak hite és erkölcsi ellen intézett támadás, támadás sok részben éppen azok részéről, akik az ő nyugalma és becsülete ellen is összeesküdtek. Azonnal észrevette, hogy a Voltaire keze van benne a dologban, hogy a socinianismussal való vádolás és a színházalapítás terve a Voltaire titkos gondolatát tükrözi vissza. Hisz' Diderot a Remetelakban tett utolsó látogatása alkalmával nyíltan elárulta, hogy »e cikknek a magasrangú genfiekkel egyetértve az volt a célja, hogy színházat állítsanak Genfben«. »Méltatlankodva a csábítás eme fortélyá« miatt, amint a cikket megkapja, azonnal elhatározza, hogy felel reá s hazájáról — ha lehet — »e szerencsétlen csapást« elhárítja. A genfi: a kálvinista, a republikánus és a puritán szellem, hagyomány fölébred benne,

Voltaire-nek és uszályhordozóinak a hazája szelleme, erkölce ellen intézett durva támadása fölkelte benne az ellenmondásnak, harcias temperamentumnak minden genfivel veleszületett tulajdonosságát, kötelességének ismeri — bár maga is az Encyklopaedia munkatársa és színműíró volt — a cikk ellen való tiltakozást, s hazája legszentebb kincseiért nyíltan szemébe dobja az irodalom nagyhatalmú vezéreinek a keztyűt. Lelkesedéssel fog a munkához és szigorú téli időben, február hóban (1758), egy egészen nyílt őrtoronyban, a széltől és hótól alig védve, csak szíve tűzétől melegítve, három hét alatt elkészítette a *Színházakról írt levelet* (J. J. Rousseau, citoyen de Genève, à M. d'Alembert de l'Académie française etc. etc. sur son article Genève dans le VIIme volume de l'Encyclopédie, et particulièrement sur le projet d'établir un théâtre de comédie en cette ville. Amsterdam, chez M. M. Rey, 1758, 8° XVIII + 204 + 4 p). Munkáját március 20-án küldi el kiadójának nyomtatás végett s egész annak elkészültéig hallgatásba és titoktartásba burkolózik; a mű október 2-án kerül Párizsban a könyvpiacra.

Dolgozatában az első váddal, miután arról a genfi lelkészek már nyilatkoztak, röviden végez, azt határozottan visszaútasítja, — hanem levelének fő tárgya a *színház, színészet és színműirodalom*. Először azt kérdezi: Jók-e vagy rosszak a színházak magokban véve? aztán a nézőkre, végül a színészekre nézve? Másodszor azokra a különös okokra tér át, amelyek miatt az nem való Genfbe.

Midőn a színház ellen küzd, amely az összes irodalmi formák közül leginkább fűződik a társas

élethez és a legmesterkéltőbb, csak egy újabb térre viszi át eddigi alaptételét; a mesterkéltné civilizáció elleni küzdelmet s az egyszerű és természetes élethez való visszatérést. A színház az unalom és tétlenség teszi szükségessé, hatása a szenvedélyek fölgerjesztésében áll. Azt mondják, a színház megkedvelteti az erényt és megútáltatja a bűnt; de ezt a természet és az ész már ő előtte megteszi. A tragédia kedvező színben tünteti föl a nagy gonosztevőket s valószínűtlen meséivel minden hitelétől megfosztja magát; igaz, hogy szánalmat kelt, de ez csupa meddő szánalom. A vígjáték, amelynek fegyvere a nevetségessétevés, még százszor veszélyesebb a tragédiánál, mivel az igazságot és erényt pellengérezi ki s így sokkal gyászosabb az erkölcsökre. A szerelem, amely a színművekben mint kizárólagos vagy főmotívum, a két nem egyedül méltó foglalkozása, uralkodik, az asszonyok uralmát jelenti s így veszedelem; a szenvedélyek csábító rajzolása s ez által az erkölcsi energia gyöngítése, az ifjaknak az öregek fölé emelése, — mind csupa veszedelem; vagyis a színház, amely semmit nem javíthat az erkölcsökön, sokat ronthat azokon. Ami a nézőket illeti, a színház elvonja őket rendes napi foglalkozásuktól; egy nagy városban, hol annyi a dologkerülő, még megjárja, de egy kis városban, ahol mindenki dolga után lát, nincs helye a mulatozásnak; ott, ahol a nép romlott, jó a színház, de rossz ott, ahol maga a nép jó, mert az egyszerű munkás élet helyére fényűzést és költséges életet visz be. De a színház a színészek erkölcsét is megrontja s ez ellen a legszigorúbb törvények sem érnek semmit; a színészek abból a szerepből, érzés-

és cselekvésmódból, amit a színpadon játszanak, annyit-amennyit az életbe is okvetlen magokkal visznek; életviszonyaikból, a két nem együttes életéből foly a színésznők laza erkölcs; a női erkölcsök csak a magán- és családi életben, hol a szemérem uralkodik, őrizhetők meg teljes tisztaságukban. A színészek példája, tékozló életmódja aztán káros hatású magára a városra is, amely őket befogadja.

Munkája második részében Genfre alkalmazza azt, amit az első részben általánosságban kifejtett, s igyekszik bebizonyítani, hogy d'Alembert tanácsa, ha megfogadnák, végzetes lenne a genfi köztársaságra. Genf népe csak szorgalmas munka és takarékoság által tartja fenn magát és emelkedett jólétre, — idejének illetően fölhasználása lehetetlenne tenné neki a színház látogatását. Genf egy-maga alig tudna az ő 24.000 lakosával egy színházat eltartani, mikor az ötször-hatszor népesebb Lyonban is alig képes a színház megélni s Párizs is az ő 600.000 lakosával csak mérsékelten képes négy színházat fenntartani, s így a színházi költségek fedezésére új adókat kellene kivetni. A színészek kevés jövedelmökkel nem tudnának Genfben megélni s nem lehetne őket a szigorú fényűzési törvényeknek alávetni. További akadály, amely kiürítené nyáron a színházat, a genfiiek nagyon általános és élénk előszeretete a falu és a falusi élet iránt. Végül a színház Genfben erős hagyományba ütköznék, amely veszélyesnek tartaná azt az erkölcsök egyszerűségére és a közszabadságra nézve. Föltéve, hogy mindezeket az akadályokat legyőznék és a színház felállítva virágoznék: mily fölfor-

dulást idézne ez elő a szokásokban és erkölcsökben! Fölforgatná a társasköröket (cercles), amelyek Genfben a párizsi szalonokat, az ezekben divó galantériát helyettesítik s itt menten az asszonyok uralkodó befolyásától a régi erkölcsök őrizői, amelyek hibáik mellett is megérdemlik a fenmaradást. Ha a párizsi életet és a francia jó modort teszik a régi genfi egyszerűség helyébe, kétséges, vajjon a párizsiak Genfben sokáig megőrzik-e kormányformánk iránti szeretetüket, mert ha lemondunk erkölcsseinkről, amelyek ezt megszerezték, nem fogjuk többé szabadságunkat sem megtartani. A színház azáltal is ártani fog a genfi alkotmánynak, hogy élesebbé és érezhetőbbé fogja tenni az egyes társadalmi osztályok közt fennálló különbséget. Végül a színház tanítása kiválóan ártalmas lesz a genfieknek: mi szükségünk van nekünk zsarnokok és hősök ábrázolására? (igen, ha a tragédia a nemzet történetéből vett eseményeket mutatna be, a nemzet vértanúit magasztalná!) a vígjáték arra fog tanítani, hogy hibázunk, midőn megvetjük azokat a vétkeket, amelyek másutt olyan nagy becsben állanak; a francia szindarabokból kiáradó gyöngédség és szenvedélyes szerelem csak káros hatással lehet a genfiekre. Utolsó érve, hogy a genfieknél — hagyomány és gyakorlat híján — nem is volna meg a kellő izlés a szindarab és előadás megítélésére. De hát minden játék és látványosság számüzessék-e Genfből? Teljességgel nem! csupán a hiú, nagyvilági élvezetek, szórakozások! Ezek helyett Genfnek patriarchalis ünnepekre, népies szórakozásokra van szüksége künn a szabad ég alatt, ahol a nézők egyúttal szereplők is; fenn

kell tartani a régi szokásokat, játékokat, népmulatságokat (lövész-, csónakversenyek, katonai szemlék, futás, diszkoszdobás, aztán a nyilvános táncmulatságok), amelyek összeforrottak a nép életével.

Rousseau levele a kálvinista, republikánus és demokratikus genfi szellem tiltakozása az idegen (francia) szellem behatolása, romboló hatása ellen. Ő nem volt általában a színház ellensége, ő csak szülőföldjét: Genfét, az ő ártatlan és boldog gyermekkorának színhelyét, azt a várost, amely a maga egyszerű, tiszta erkölceivel, szigorú vallásosságával ideális fényben ragyogott előtte, óhajtotta a színháztól és az ezzel járó veszedelmektől megóvni. Míg azok, akik az előző században a színház ellen kikeltek: a janzenista Nicole, aki a »Komédiáról« (De la Comédie, 1658) írt értekezésében a színházat kárhozatosnak nyilvánítja, Conti herceg, Pascal (*Pensées*, t. II. art. XVII. pen. 75) és Bossuet »Vezérelvek és elmélkedések a komédiáról« (Maximes et réflexions sur la Comédie, 1694) című művében, — amelyek Montaigne-nyal együtt részben Rousseaunak is forrásául szolgáltak, — ezt jó részben mind vallásos, teológiai szempontból tették, a színházzal együttjáró tisztátalan vágyaktól, a tőle fölkelített szenvedélyektől a lélek tisztaságát s végeredményében üdvösségét féltették: Rousseau az első, aki a vallásos motívumokra való tekintet nélkül a színpadot tisztán erkölcsi, az egész nép életére, szokásaira és erkölceire kiterjedő szempontból veszi szemügyre. Hazáját a szigorú vallásosság, tiszta erkölcs s a népnek ezen alapuló életmódja és intézményei tartották fenn; ezek képesítették azt három ellenséges nagyhatalom közt

szabadságának megőrzésére: ezeket kell tehát továbbra is fentartani, ha hazájának s hazája szabadságának fenmaradását biztosítani akarják.

Ez az erkölcsi szempont a vezérfonal mindenütt dolgozatában s ennek az esztétikai szempontokat is kiméretlenül alárendeli. Ha a szindarabok káros hatást gyakorolnak az erkölcsökre: delendam-ot kiált s nem kérdezi, vajjon értelmi s főként esztétikai szempontból nem igazolhatók-e? E rigo-risztikus, talán még a Kálvinénál is túlzóbb erkölcsi fölfogás képtelenné teszi őt még a francia géniusz legpompásabb virágjának: Molière-nek megértésére és méltatására is. Ez indítja a párizsi salonéletnek, abban a nők uralkodó szerepének, a galantériának sötét rajzára, az izlés kevésre-becsülésére. De viszont ebből a mélyen átértzett lángoló hazafiságból foly az a ragyogó kép, amelyet dolgozata számos pontján hazájáról s általában Svájcra, annak egyszerű, boldog, patriarchalis életéről oly nagy ékesszólással és költői erővel fest; ilyen részletek pl. a neuchâтели Jura hegylakó iparosainak, órásainak, azok egyszerű, boldog életének rajza; ilyen a családi élet boldogságának s abban a családanyának magasztos képe, a társaskörökben folyó derült, mozgalmas és egészséges élet rajzolása, valamint a régi genfi nemzeti és társas játékok, multságok színes, olykor megindító képe, amelyek mindenikébe saját gyermekkori reminiscentiáit, ellágyulásait is beleszővi s amelyek sugárzó, szinte igézetes fénykörrel fonják körül a genfi életet, erkölcsöket. Ez a lelkesedés nem egyszer túlzásokra is ragadja; így midőn az apológia hevében még a genfi férfiak ivásbeli mértéktelenségét és az asszonyok csipős

pletykálkodását is védelmébe veszi; vagy midőn azt mondja: minden asszony, aki a nagyvilág előtt megjelen, ezzel megbecsteleníti magát, vagy midőn a párizsi szalonélet, az asszonyok uralkodó szerepének elítélésében annyira megy, hogy a nőket már születésüktől fogva szellemileg alsóbbbrangúaknak nyilvánítja s tőlük a művészi képességet megtagadja, holott ebben csak az az elkeseredés tört magának utat, amely őt ebben az időben a párizsi nagyvilági hölgyek intrikáival, ravasz fondorlataival szemben eltöltötte.

Ha elfogulatlan szemmel nézzük Rousseau művét, el kell ismernünk, hogy ő teljes mértékben átérezte azt, amit írt, hogy ő nem általában a színpadnak vagy színi költészetnek, hanem csak ezek kinövéseinek volt az ellensége; azt is elhihetjük, hogy mindaz, amit kora francia színészeinek erkölcsstelensége ellen fölhoz, jórészt igaz lehetett, hasonlóképen nagyon sok az általa idézett színművek közül csak a szenvedélyek, vétkes gerjedelmek fölszítására törekedett, úgyhogy az éretlen kedélyekre vagy gyöngye jellemeke könnyen káros hatást gyakorolhatott. Azt is helyesen állapította meg, hogy a korabeli színműirodalom eltávozott a néptől, elvesztette a nép jellemével, életével való érintkezését s ezáltal hideggé, merevvé, mesterkéltté lett; hogy a korabeli színműírók, akik csupa antik hősöket vittek a színpadra, nem ismerik az egyszerű, szenvedő emberiséget. Igaza volt, midőn oly művészetet követelt, amely nem kívül áll az életen, hanem magát az életet annak természetes eseményeivel, érzéseivel, megnyilatkozásaival tükrözi vissza, amely az egész embert erősíti, tisztább,

nemesebb légkörbe helyezi. Abban is igaza volt, midőn hazáját az idegen szokások, erkölcsök beáramlásától s ezeknek az ő erkölcsöre nézve romboló hatásától óvni, hazája lakosságának régi hagyományos szokásait, életmódját, játékait, szórakozásait fenntartani s továbbfejleszteni óhajtotta; igaza volt, midőn a francia irodalom hagyományos formáival, esztétikai szabályaival, ideáljaival szemben a saját személyes érzésére, megindulására, inspirációjára hivatkozott, mint legfőbb döntő fórumra, — midőn ezzel kapcsolatban kifejtette, hogy a kis nemzeteknek, amelyeknél más az életmód, mások az erkölcsök és hagyományok, más művészetek és multságok valók, mint a nagy nemzeteknek, olyanok, amelyek foglalkozásából, jelleméből, múltjából, erkölcséből fakadnak, azokkal összhangzásban állanak, — tehát a művészi szép alkotásnak nem lehet egyszer s mindenkorra megállapított kánona, hanem az izlés korról-korra, népről-népre változik.

De másfelől az is igaz, hogy Rousseau dolgozatában sok a túlhajtás, egyoldalúság, hogy mi-ként I. Értekezésében a természet magasztalásánál mellőzte a kultúra, a tudományok és művészetek jó oldalainak, áldásainak föltárását, — most is mellőzi a színház előnyeinek, az emberi élet most megrázó és könnyekre indító, majd összevisszасágokkal telt és kacagtató sorsának, az emberi szív mélységeinek kidomborítását, s azt egyoldalúan, a társas élet, a művészet követelményeinek teljes kizárásával bírálja; feledi, hogy a színház nem erkölcsi iskola, hanem első sorban az élet küzdelmeiben kifáradt lelkünk megnyugtatóására, fölűdí-

tésére szolgál, hogy miként a költészetnek és művészetnek általában, a színháznak sem lehet tisztán didaktikus célt követnie. Hasonlóképen el kell ismernünk, hogy miként a képzőművészetek szépségeibe nem tudott behatolni, a görög tragikusok nagy alkotásai és Shakespeare felséges darabjainak szépségei, azokban az emberi életet gyökerében megrázó, éltető vagy elfojtó, félelmet és szánalmat keltő szenvedélyek nagyszerű rajza is ösmeretlen világ maradt előtte; hasonlóképen nem volt módja vagy talán képessége reá, hogy a humor szívet vidámító, lelket szabadító megnyilatkozásaiban gyönyörködjék, hogy a színműben az élet igazságainak rajzolóját és tanítómesterét lássa.

D'Alembert, aki előtt Rousseau már előzőleg mentegetőzött egy magánlevélben (jun. 25) e támadásért s aki iránt az Előszóban is hódolatát fejezi ki, a nyílt levélre egy elmés és csipős válasszal felelt (1759 tavaszán), amelyben fölényesen gúnyolódik a »genfi polgár« fölött, de attól óvakodott, hogy a kérdést erkölcsi oldaláról komolyan szemügyre vegye, sőt rosszindulatú célzásokat tett a Rousseau erényére. A genfi polgárság ujjongott: ime Rousseau, aki a *II. Értekezés* elé írt *Ajánlás* óta bálványképe volt, most megvédelmezte az ő életelveit, ösztöneit, szórakozásait és társasköreit. A papság világosabban látó része elragadtatással fogadta a Rousseau hazafiságának, vallásos és erkölcsi inspirációjának megnyilatkozását, csak a város arisztokratái nem tudtak a *cercles*-k lelkes dicséretében megnyugodni.

Voltaire, bár őt Rousseau egyenesen sehol nem említi s bár *Mahomet* című színművéről a leg-

teljesebb elismeréssel beszél, a mű minden sorából kiérezte, hogy az tulajdonképen ellene irányul, hogy azt az ő legforróbb, három év óta előkészített vágyának, törekvésének megghiusítására törő szellem inspirálta, — s ez a levél tényleg évekre útját állta a genfi színház tervezett fölállításának. Határtalan dühre lobban miatta Rousseau ellen s ezt írja Vernes genfi lelkésznek: »Ami ama vörös szamarakat illeti, akik a színművészet ellen írnak, amelyben magok is próbát tettek, sajnálom őket«. Most egyelőre hallgat, haragját csak leveleiben és magánbeszélgetéseiben önti ki, a Rousseau ékesszólása, heve, lelkesedése szinte elnémítja, — de az irodalom és bölcsészet hitehagyott, eretnek tagja ellen aztán tíz éven át egyre szórja a gúny, rágalmazás és nevetségesség-tétel nyilait, őt mindenféle gúnynevekkel illeti, legszivesebben »Diogenes kutyájának« nevezi.

Levele, melynek írását, nyomtatását a legnagyobb titokban tartotta, 1758 október első napjain került ki a sajtó alól. Azonnal elküldött belőle egy példányt Saint-Lambertnek, aki azonban azt, a Diderot ellen intézett nyilvános támadás miatt, visszaküldötte, erősen elítélve a Rousseau eljárását (okt. 10). Elképzелhetni, mily hévvel utasította vissza Rousseau a Saint-Lambert részéről jövő lelkéztetést (okt. 11)! Ellenben d'Épinay, akinek szintén megküldötte művét, elismeréssel fogadta azt (okt. 28) s meghívta Rousseaut a következő vasárnapra ebédre, jelezve, hogy a Dupin-pár és Francueil mellett d'Houdetotné és Saint-Lambert is jelen lesznek, akik mindannyian égnek a vágytól, hogy a nap egy részét Rousseauval töltsék. Rous-

seau eleinte habozott, elmenjen-e, nem-e? de aztán mégis elment s nem volt oka megbánnia, mert a társaság minden tagja (köztük volt d'Houdetot gróf is, akit eddig nem ösmert) versenyeztek az iránta való figyelemtől; d'Houdetot grófné és Saint-Lambert teljes meghittséggel beszélgettek vele. »Meggyőződve arról, hogy nem vagyok megvetés tárgya azok előtt, akiket becsülök, szívetem ezentúl több bátorsággal és sikerrel küzdöttem le. Ha nem értem is el egészen a célt, hogy teljesen kioltsam ezt a bűnös és szerencsétlen szenvedélyt belőle, legalább úgy szabályoztam azt, ami még megmaradt, hogy azóta semmi bajt sem okozott nekem.« De ez az ebéd egyúttal cáfolat volt a Párizsban felőle keringő hírekre, mintha d'Épinayné egész családjával összeveszett volna, holott jó viszonya mind d'Épinayvel, mind ennek fivérével (Lalive) továbbra is fennmaradt.

Munkája általában nagy sikert aratott (e sikeréről tanuskodik, hogy 400-nál több cáfolat vagy kritika jelent meg ellene), de egy újabb ellenséget is szerzett neki, t. i. Marmontelt. Rousseau-nak elve volt, hogy munkáit nem küldi meg a folyóiratok szerkesztőinek; de Marmontelnek, aki ekkoriban a *Mercure de France* szerkesztője volt s aki-vel már régebben (még Poupelinière-ék óta) ismeretségben állott, meg akarta azt küldeni, de hogy elvéhez hűtlenné ne legyen, azt írta a példányára, hogy ez nem a *Mercure* szerkesztőjének, hanem Marmontelnek szól. Marmontel ebben szerkesztői működésének lekicsinylését látva, a művet epés ismertetésben részesítette s azontúl állandó ellensége lett Rousseau-nak. Nagyon valószínű,

hogy mind az epés ismertetésben, mind a későbbi ellenségeskedésben nem ez a dedicatio, hanem Marmontelnek Diderot iránti barátsága, illetőleg Rousseaunak Diderot ellen intézett támadása játszotta a főszerepet.

Minden oldalról nyugalmat találva, Rousseau arra használta szabad idejét és függetlenségét, hogy nagyobb szorgalommal dolgozzon megkezdett művein. Elsőben is az *Új Heloise*-t fejezte be az 1758—59-iki télen és elküldte Reynek, aki a következő évben kinyomatta. Mióta lerázta barátai jármát, eléggé egyenletes és nyugodt életet folytatótt. Megutálva a pártfogó barátokat, akik teljességgel rendelkezni akartak sorsa fölött és akarata ellenére leigázni őt állítólagos jótéteményeikkel, elhatározta, hogy ezentúl az egyszerű jóindulat viszonyánál marad, amely nem korlátozva szabadságát, kellemessé teszi az életét, megadja a szabadság gyönyörét a függés minden kellemetlensége nélkül.

Montmorencyban, a társaságtól való minden huzódózása mellett is, számos új ismeretségre tett szert, amelyek kellemesen foglalkoztatták. Ilyenek: Loyseau de Mauléon, a kitűnő védőügyvéd (St-Brice-ben); Guérin könyvkereskedő (ugyanott), aki viszont Néaulme amsterdami könyvkereskedővel ismertette meg őt, aki később az *Emilt* kinyomatta; Maltor grosley-i plebános; Berthier oratorianus atya; Mathas, a házigazdája. Párizsi barátai voltak, akik olykor meglátogatták: Roguin, Duclos, Alex. Deleyre, egy jószívű, szeretetreméltó, Rousseaunál 14 évvel fiatalabb író, neki és Diderot-nak egyaránt nagy tisztelője, akivel már két év óta levele-

zésben állott; Lenieps párizsi bankár, a honfitársa, hasonlóképen a genfi Coindet, egy figyelmes, szolgálatkész, lelkes tisztelője Rousseunak, akinek az *Új Heloise* rézmetszeteinek kiválasztásánál nagy hasznát vette. Továbbra is fenntartotta a régi ismeretséget Dupinnével és de Chenonceauxnéval és őket nem egyszer meglátogatta Clichyben és Deuil-ben; barátnője volt de Créquiné, aki itt is meglátogatta és levelezett vele. Meglátogatta Montmorencyban régi kartársa és barátja: de Carrio, velencei spanyol követségi titkár, továbbá, mint egyik falusi szomszédja, Le Blond, akivel szintén Velencében állott érintkezésben, hasonlóképen Jouville, akivel Genuában találkozott és aki azóta is folytatta vele barátkozását; Margency, a d'Épinayné régi barátja, aki utóbb épúgy szakított vele és a Holbachék körével, mint Rousseau. Itt kezdődik levélbeli összeköttetése Malesherbes-bel, korának legnemesebb franciájával, a becsületesség, jóság és erkölcsi nagyság mintaképével, a Lamoignon kancellár fiával, a könyvkereskedés és cenzura felügyelőjével, amelyet ő épannyi fölvilágosodással, mint szívélyességgel kezelt az írók nagy megelégedésére. Malesherbes Rousseau iránt a könyvvizsgálat terén mindig a legnagyobb előzékenységet, jóindulatot tanusította; így megengedte, hogy a *Júlia* kefelevonatait — költségkimélés szempontjából, minthogy neki portómentessége volt — az ő címére küldjék Amsterdamból, ő viszont époly díjtalanul küldte Rousseunak apja ellenjegyzésével. Midőn a mű nyomtatása elkészült, csak akkor akarta annak árusítását az országban megengedni, amikor Rousseau akarata ellenére abból az ő javára

új kiadást csináltatott, de sajnos, evvel csak kellemtelenséget okozott Rousseunak, mert az új (párizsi) kiadás meg volt csonkítva, több mint 100 lap hiányzott belőle, sőt azt is megtette, hogy a Pompadournak küldött amsterdami példányból kihagyatott egy mondatot (»a szénégető felesége méltóbb a tiszteletre, mint a fejedelem kedvese«) úgy, hogy egy egészen új lapot ragasztatott e példányba. Ez az eljárás, mely tudta nélkül történt, kissé bántotta Rousseaut; de minthogy Pompadournak is besúgták, célját sem érte el s csak fölizgatta a szerző ellen a király maitresse-ét. Malesherbes annyira ment a Rousseau iránti jóindulatában, hogy följánlotta neki a *Journal des Savants*-nál megüresedett egyik állást, amely kevés munkával és 800 fr. évi tiszteletdíjjal járt; de ő, függetlenségének és szabad idejének megőrzése végett nem fogadta el ezt az állást. Úgy érezte, hogy nem tud megrendelésre, mesterségből, hanem csak belső ihletből írni.

Új ismeretségei közé tartozott herceg Luxembourg tábornagy és felesége, akik minden évben két ízben több hetet töltöttek montmorency-i pompás kastélyukban, megérkezésök alkalmával mindig szívélyesen üdvözöltették Rousseaut, s meghívták, amikor csak kedve tartja, magokhoz vacsorára. Rousseau, aki nem sokat törte magát a nagyok asztala után, tisztelettel válaszolt udvariasságukra, de nem fogadta el meghívásukat, sőt félénk természete és a társalgásban való zavara miatt még arra sem akart vállalkozni, hogy látogatóba menjen a kastélyba. Boufflers grófné (a Conti herceg kedvese), egy szép és szellemes asszony, az irodalom és a

művészetek nagy kedvelője, aki szoros összeköttetésben állt a tábornagynéval, Montmorencyba jöve, tudakozódott Jean-Jacques után és engedélyt kért, hogy meglátogathassa. Rousseau udvariasan válaszolt, de nem mozdult. »A következő 1759. évi húsvéti ott tartózkodásakor Lorenzi lovag, aki Conti herceg és Luxembourgné udvarához tartozott, többször meglátogatott; megismerkedtünk, sürgetett, hogy menjek a kastélyba; nem tettem. Végre egy délután megérkezik Luxembourg tábornagy 5—6 személy kíséretében.« Most már viszonzni kellett látogatását és tiszteletét tennie a tábornagynénál (az udvar egyik kiváló szépségű, finom lelkű hölgyénél), aki kedvesen, szeretetreméltóan fogadta; mellette volt menyje, az eleven beszédű Montmorency hercegné is. A tábornagy, egy egyenes szívű, kiváló férfi, jóságával egészen lebilincselte Rousseaut, úgyhogy ez elfelejtette a köztük levő rangkülönbséget, a tábornagy viszont megbecsülte azt a szabadságot, amellyel Rousseau élni akart és sohasem ajánlott föl neki állást, pénzbeli segílyt, vagy ajándékot — legföllebb vadhúst küldött olykor a konyhájára, amit Rousseaunak lehetetlen volt visszautasítania.

Mialatt Rousseau montlouisi lakásának korhadt padozatát kijavították, a tábornagy a park közepén fekvő kis kastélyt ajánlotta föl neki szállásul, amely egyfelől a narancsház, másfelől a lugasokkal, fákkal szegélyezett tó közt terült el. Rousseau nem térhetett ki ajánlatuk elől s a kis kastély legkisebb lakosztályába költözött (1759 máj. 15).

A Színházakról írt levél és az *Új Heloise* befejezése után hozzáfogott az *Emil* teljes kidolgo-

zásához s abban az 1759-ik év folyamán messzire előhaladt. A kis kastély »mély és gyönyörűséges magányában, fák és víz közt, a madarak hangversenye mellett, a narancsvirágok illatában írtam folytonos lelkesültségben az *Emil* V-ik könyvét, melyben az elég üde színezést nagyrészen ama helyiség élénk benyomásának köszönhetem, amelyben írtam. Mily sietséggel futottam minden reggel napkeltekor az oszlopcsarnokba, hogy balzsamos levegőt szívjak! Mily jó tejes kávétt ittunk itt ketteskén Terézemmel! A földi paradicsomban voltam; époly ártatlanságban éltem ott s ugyanazt a boldogságot izleltem meg«. Júliusi montmorency-i tartózkodásuk alatt szinte mindennapos vendége volt a tábornagynak; »reggel tiszteletemet tettem a tábornagnénál, ott ebédeltem; délután sétálni mentem a tábornaggal, de nem vacsoráltam nála a nagy társaság miatt és mert nagyon későn vacsoráltak«. Nem bizván abban, hogy a tábornagnét eléggé mulattatni tudná, arra a gondolatra jött, hogy felolvassa neki a *Júliát*. »Minden reggel 10 órakor hozzá mentem, Luxembourg is oda jött, becsukták az ajtót. Ágya mellett olvastam... Luxembourgné belebolondult Júliába és a szerzőjébe, csak rólam beszélt, csak velem foglalkozott, azt akarta, hogy mindig mellé üljek az asztalnál...« Majd, miként d'Houdetotnének, a tábornagnénak is készített az *Új Heloise*-ből egy másolatot, lap szerint fizetve.

Mihelyt a montlousi kis ház elkészült, bebútorozta tisztán, egyszerűen és visszatért oda, hogy a saját szállásán lakjék. De azért a kis kastélytól sem tudott teljesen elszakadni, annyira meg-

szerette azt; gyakran el-elment oda, olykor ott is hált s 2—3 napot töltött benne. Montlousi lakásában s az őrtoronyban, mely dolgozó szobájául szolgált (üvegezett fal és beállított kályha segítségével), nem egyszer részesült abban a megtiszteltetésben, hogy a tábornagy vendégjeivel — Franciaország legelőkelőbb nemeseivel — együtt meglátogatta. Kedvökért s hívásukra Rousseau nehányszor Párizsban is meglátogatta őket; de csak vacsorára ment oda és másnap visszatért.

Nemsokára Montlouisba való visszatérte után kötött ismeretséget Verdeline márkinével, egy finomlelkű, okos, vallásos, minden tekintetben derék asszonnyal, akinek férje a szomszédos Soisyban vásárolt egy falusi házat. Rousseau, midőn a Remetelakban lakott, megelőzőleg is találkozott egypárszor vele; most Verdeline azonnal meglátogatta s apró szivességekkel, ajándékokkal halmozta el. Rousseau, bár eleinte nem nagyon szívelte, végül is ragaszkodni kezdett hozzá; neki is bánata volt és »semmi sem köti össze annyira a szíveket, mint az együttkönnyezés édessége«. Rousseau hozzá intézett leveleiben nem egyszer nagy emelkedettséget és nyíltságot tanúsít; Verdeline elhalmozza őt jó tanácsaival, mindent elnéz neki. Leveleiben a legnemesebb baráti szív nyilatkozik meg, kiváló gyakorlati érzékkel párosulva.

De legnagyobb megtisztelésnek, melyet irodalmi működésével szerzett, azt tekintette, hogy Conti herceg, a monsi győző, a bölcselő szellemű főúr is két ízben meglátogatta, egyszer a kis kastélyban, másszor Montlouisban, — és mindkét alkalommal azt az időt választotta ki, midőn Luxem-

bourgné nem volt Montmorencyban, amivel nyilvánosan kimutatta, hogy egyedül a Rousseau kedvéért jött. A herceg az őrtoronyban még sakkozott is vele s a későbbi években is mindig jóindulattal volt iránta.

Montlouisba való visszatérte után történt, hogy Latour festő elhozta neki a Szalonban kiállított képét, amelyet — cserében ennek arcképeért — d'Épinaynének szánt; de minthogy időközben már szakított d'Épinaynével s ennek arcképét visszaküldte, a saját képét a kis kastélyban akasztotta föl. A tábornagy meglátta, az megtetszett neki, Rousseau följajánlotta neki, ő elfogadta s viszonzásul a hercegnével együtt elkészíttették miniatureben a saját arcképeket s azt egy aranyfoglatu, hegyi kristályból készült cukordobozba illesztették, ami Rousseaut egészen elragadta.

Az 1760. évi Montmorencyban való második időzésük alkalmával a *Júlia* fölolvassása véget ért s Rousseau hozzáfogott, hogy az *Emilt* olvassa föl Luxembourgnénak; »de ez nem vált be olyan jól, akár azért, mert a tárgya kevésbbé volt izlése szerinti, akár azért, mert a sok felolvasást végre is megúnta. Mindazáltal, mivel szemrehányást tett, hogy magam rászedetni engedem a könyvkereskedőktől, azt akarta, hogy e mű kinyomásának gondját reá bizzam, hogy nagyobb hasznom legyen belőle. Beleegyeztem azzal a kifejezett föltétellel, hogy nem nyomatja Franciaországban«. Minthogy a tábornagné a Malesherbes hozzájárulását is megnyerte a mű franciaországi kinyomatásához (ez, miután *A szavojai vikárius hitvallását* elolvasta, azt írta Rousseaunak, hogy »ez a részlet egyenesen arra

való, hogy az egész emberi nem, valamint az udvar helyeslését megnyerje»), Rousseaunak nem lehetett többé ellenvetése ez ellen, mindazáltal különös aggodalmaskodásból folyton azt követelte, hogy Néaulme könyvkereskedő útján Hollandiában nyomják; egyébként beleegyezett a dologba s átadta neki a kéziratot. Ami a *Politikai Intézményekről* tervezett munkáját illeti, látva, hogy az még több évi munkát kívánna, lemondott annak kidolgozásáról, hanem elhatározta, hogy kivonja belőle azt, amit belőle elkülöníthet, — s így aztán 1759-től kezdve lelkesen dolgozott a *Társadalmi Szerződésen* s 1761-ben már az utolsó tollvonásokat tette rajta.

Ugyanezen idő tájban Diderot igen megdölgondolatlanul megtámadta Luxembourg tábornagy leányát, Robeck hercegnét, mire Palissot, a hercegné pártfogoltja a *Philosophus* című vigjátékkal állott rajta bosszút, amelyben Rousseaut is nevetségessé tette, Diderot-t pedig durván bántalmazta. Rousseau felháborodva a Diderot bántalmazásán, visszaküldte a darabot Duchesne könyvkereskedőnek, akitől azt kapta (1760 máj. 21), Diderot viszont Morellet abbé *La Vision* című darabjában talált megbosszúlóra, amelyben ez oktatlanul megtámadta Robecknét, amiért aztán a Bastille-be került. D'Alembert a Rousseau közbenjárását kérte a szerencsétlen abbé érdekében s ez oly sikerrel járt el ebben, hogy a tábornagyné személyesen utazott Versailles-ba Saint-Florentin grófhhoz, hogy őt Morellet érdekében megkérje, aki néhány nap múlva (1760 júl. 31) csakugyan kiszabadult.

Ugyane nyáron, még egyszer és utoljára,

Voltaire-t is kénytelen volt levelével fölkeresni. Egy ismerőse, Trublet abbé, ugyanis arról értesítette, hogy egy Berlinben élő francia író: Formey, lenyomatta lapjában Rousseaunak 1756 aug. 18-án Voltaire-hez intézett levelét. Rousseau vakmerő plagizátor gyanánt ismerte Formeyt s így nem lepte meg részéről ez a dolog, de az volt a kérdés, hogyan jutott a levélhez. Hogy ezt megtudja, 1760 jun. 17-én levelet írt Voltaire-nek, amelyben előadja, hogy ő azt a levelet csak három személlyel közölte, nevezetesen Chenonceauxnéval, d'Houde-totnéval és Grimm-mel; minthogy a két első diszkréciójáról jót áll, a levél csak a Voltaire vagy a Grimm révén kerülhetett Berlinbe. Azért tudatja mindezt Voltaire-rel, hogy ez utóbbi lássa, hogy neki semmi része nem volt annak közzétételében s azt nem helyesli. Levele végén kitör belőle az évek óta elfojtott keserűség s keményen, szinte nyersen támad Voltaire ellen: »Ön megrontotta Genfét hálából a menhelyért, amelyet önnek nyújtott, ön elidegenítette tőlem polgártársaimat hálából a tapsokért, amelyeket közöttük önre pazaroltam; ön az, aki a hazámban való tartózkodást rám nézve elviselhetetlenné teszi, aki miatt idegen földön fogok meghalni«; így csak a csodálat maradt meg benne iránta, »amelyet nem lehet megtagadnom langesztől és a szeretet munkái iránt«. Voltaire a levélre nem válaszolt, de hogy mennyire felbőszítette őt az, mutatják e d'Alemberthez írt sorai: »Ez a főfő-bolond a legimpertinensebb levelet intézi hozzám, amelyet csak valaha egy fanatikus firkált; azzal vádol, hogy megrontottam Genfét, mintha

nekem azon járt volna az eszem, hogy Genf erkölcsseit megszelídítsem«.

Bár Júlia, amely régóta sajtó alatt volt, még 1760 végén sem jelent meg, kezdett mégis nagy föltűnést kelteni; Luxembourgné az udvarnál, d'Houdetotné Párizsban, Duclos az Akadémiában beszélt róla, Saint-Lambert — a szerző engedélyével — fölolvasta kéziratban a lengyel királynak, aki egészen el volt tőle ragadtatva. Egész Párizs türelmetlenül várta és ostromolta a könyvkereskedőket hirekért. Végre 1761 elején megjelent és megfelelt annak a nagy érdeklődésnek, amellyel várták. A trónörökösné, aki az elsők közt olvasta, úgy beszélt Luxembourgénak róla, mint elragadó munkáról. Az írók érzelmei megoszlottak, de a közönségnek csak egy véleménye volt róla s főként a nők voltak mámorosak mind a könyvtől, mind a szerzőjétől. A regény nagy hatásáról elég fogalmat nyújthat először az, hogy megjelenésének első napjaiban 12 garas bért fizettek érte óránként, másodszor a Talmont hercegné esete, aki épen az operabálba készült, midőn a könyvet megkapta; azonnal olvasni kezdte a regényt; éjjélkor elrendelte, hogy fogjanak s folytatta az olvasást, a személyzet később jelentette neki, hogy két óra! nem sietős, mondotta folyton olvasva; négy órakor kifogatta a lovakat, lefeküdt s az ágyban olvasta tovább. Az asszonyok mind azt hitték, hogy Rousseau a saját történetét írta meg, ő a regény hőse s többen kérték őt a Júlia arcképének megmutatására. »Mindenki meg volt győződve, hogy az érzelmeket nem lehet ily élénken rajzolni, ha nem éreztük át őket, sem lefesteni így a szerelem elragadtatásait, csakis a

saját szívünk után.« Rousseau sem elismerni, sem lerombolni nem akarta e tévedést.

Körülbelül ez idő tájban jelent meg Saint-Pierre *Az örök béke* című munkájának kivonata, amelynek kéziratát még 1759 dec. 5-én átengedte Bastide-nak, a *Világ* című lap szerkesztőjének (12 aranyért), aki Duclos ajánlatával kérte föl őt a lap munkatársának. Megegyezések az volt, hogy kinyomatja az újságjában; de Bastide, mihelyt kézében volt a kézirat, célszerűbbnek látta külön kinyomtatni némi, a cenzor követelte kihagyásokkal. Voltaire-nek persze e kivonat megjelenése jó alkalom volt arra, hogy Rousseau, mint békepolitikus fölött élcelődjék, pedig nem is látta a Saint-Pierre tervezetéhez írt bírálatát.

Luxembourg hercegekkel továbbra is a legbizalmasabb lábon élt; ha a hercegnével, miután nem volt számára már felolvasni valója, kevesebbet érintkezett is, a herceg megkettőzni látszott jószágát irányában. Az ő kedvéért és az ő fölszólítására most már olykor a vacsorákon is részt vett, kivált ha kevés vendég volt, s nagyon jól találta ott magát. Ez az év (1761) betetőzte azt a sok veszteséget, amely a herceget az utóbbi időben érte. Előbb elvesztette nővérét (Villeroy hercegné), azután leányát (Robeck hercegné), végül egyetlen fiát: Montmorency herceget és unokáját: Luxembourg grófot, nevének és családjának egyedüli és utolsó sarjait. E veszteségek nagyon megtörték; bár látszólagos nyugalommal viselte őket, de szíve vérzett belőlről s egészsége egyre jobban aláhalnyatlott. Rousseau annyival inkább sajnálta a kis unoka elhunytát, mert az az orvos esztelen keze-

lésének áldozata lett s ő hasztalan igyekezett az anyát és a nagyapát a téves kezelési módról meggyőzni. A tábornagy pár év múlva bekövetkezett halálában szintén része volt a gondatlan kezelésnek.

1761 elején Rousseau egészségi állapota nagyon meggyöngült. »Fájdalmaim nem nagyon élénkek, de szüntelenül gyötörnek és se éjjel, se nappal egy pillanatig sem vagyok a szenvedésektől mentes, ami teljesen megőrjíti a fejemet«, — írja genfi barátjának, Moultonnak (jan. 18). »Könyvem, az *Emil*, már szedés alatt van, habár lassan megy a dolog s meg vagyok győződve, hogy nagyon igazságtalan voltam a kiadó iránt, midőn rosszindulattal vádoltam.« Hosszú nyugtalansága alatt attól tartva, hogy az *Emil* kiadóját, Duchesne párizsi könyvkereskedőt arra találják kényszeríteni, hogy annak legfőbb részét: a *Szavojai vikárius hitvallását* kihagyja vagy megcsonkítsa, azt külön lemásolta Moulton számára, s habár most már nem forog fenn ok annak biztonságba helyezésére, mégis el fogja azt neki küldeni, részint becslése és bizalma jeléül, részint azért, hogy véleményét és tanácsát kikérje annak érveire és bizonyítékaira vonatkozólag. Május 29-iki levelében e barátját kéri föl, halála esetére, iratai gondozójául és a műveiből tervezett összkiadás sajtó alá rendezőjéül. Moulton készséggel vállalkozott kérelme teljesítésére, ami Rousseaunak nagy megnyugtatósára szolgált (júl. 24); addig is rajta van, hogy mindent nyomdakész állapotba helyezzen. December 12-én újra panaszodik barátjának: »Testem szenved, szivem sikong«. Három héttel ezelőtt egy bal eset érte, nevezetesen a szonda vége beletört a

vese nyilásába, az ott maradt darab nehezíti a vizelést s egy növésnek induló vesekő magjául kezd szolgálni. Neveléstani művének, amelyért 6000 fr. tiszteletdíjat kapott (felerészben készpénzben, fele részben különböző időkben fizetendő utalványokban), nyomása megakadt; kapott ugyan belőle néhány próbaivet, de azt hiszi, ezeket minden ki nyomtatás nélkül megsemmisítették s nem szándékoznak könyvét közrebocsátani. Ő a jezsuiták kezét sejtí a dologban; azoknak érdeke, hogy könyve meg ne jelenjen, habár a könyvben szó sincs róluk vagy intézeteikről, de van benne egy hitvallás, amely époly kevéssé kedvező a vakbuzgókra, mint a hitetlenekre. Látva a szerző testi pusztulását, azért huzzák-halasztják a nyomást, hátha ő időközben meghal, akkor szabadon, tetszésök szerint változtathassák meg annak szövegét. Moulton és Roustan barátai ba veti minden reményét; arra kéri őket, akik ismerik stílusát, fölfogását, ne hagyják cáfolat nélkül, ha majd neve alatt idegen tanokat találnek közrebocsátani, vagy ha csak megcsontkítják is a művét, tiltakozzanak hangosan a hűtlen kiadás ellen. Levele utóiratában (dec. 18) megnyugodva közli, hogy gyanúja alaptalan volt s a nyomtatás késedelme inkább kiadója hanyagságának, mint hűtlenségének tulajdonítandó. Öt nappal később (dec. 23) kelt levelében egész rezignáltan írja, hogy az előbbi levelében említett baleset véget fog vetni életének. Sajnálja, hogy könyve kiadóit ok nélkül meggyanusította, meg-rágalmazta; szörnyű betegsége tette ily idegessé, igazságtalanná, változtatta elméjében a gyanút szinte bizonyossággá. Biztonság okáért, bár hiszi,

hogy soha nem lesz reá szükség, elkészítette a hitvallás másolatát, s azt másnap postára is fogja adni. Moulou gondjaiba ajánlja Terézt, Roustant pedig arra kéri, hogy műveinek tervezett összkiadása elé írjon előszót.

1761 március 6-án egy magyar ifjú, gróf *Teleki József* (1738—1796), a későbbi ugocsei főispán és koronaőr látogatta meg az immár nagyhírű író a montlouisi kis kerti lakban Duvoisin lelkésznek, a holland követség káplánjának kíséretében (aki a *Vallomások* szerint Rousseaut olykor — bizonyára később — meglátogatta és a *Contrat Social* kéziratát Reyhez eljuttatta). Teleki, aki az 1759—60. iskolai évet a bázeli egyetemen, a két Bernoulli vezetése alatt töltötte, itt egy kis baráti kör megbízásából egy kis francia értekezést írt (*Essai sur la foiblesse des Esprits-Forts*) a vallás védelmére, amelyben erősen megtámadja a száraz racionalizmus hiveit, az állítólagos »erős lelkeket« (Voltaire-t és az Encyklopaedia íróit érti alatta), akik csak okoskodni tudnak, de valójában fölötté gyöngék, s e munkáját — midőn 1760 őszén Hollandiát beúta, előbb Leydenben, majd 1761 elején Duvoisin rábeszélésére, Párizsban is — közrebocsátotta, s barátja abból egy példányt Rousseau-nak is elküldött.

A két barát, illetőleg Duvoisin bejelentette a montmorency-i filozófusnak, hogy meg akarják őt látogatni, mire R. előbb nagy elfoglaltságával mentette ki magát, majd — egy második levélre, mely március 5-re jelezte látogatásukat — egész Saint-Denis-ig elibük ment, de hiába, mert Duvoisin hivatali elfoglaltatása miatt útjokat másnapra kel-

lett elhalasztaniok. A két barát szekéren rándult Montmorencyba s itt a *Fehér Ló* fogadóba szállt meg. Rousseaut először a Remetelakban keresték, míg aztán egy asszony útbaigazította őket. »Bémenvén hozzá, írja gróf Teleki *Naplójában*, egy rút, fótos Schlafrockban találtuk s ha nem tudtuk volna, hogy Rousseau, valami piszkos vargának gondoltuk volna, kivált oly minden tsinosság nélkül való szobába, ahol eszik és főznek is. Ez igen kitsiny Szoba; felyebb vagy on egy Szobája, hová garádits szolgál; e tsinosabb, sőt majd tsinos is. Megérkezvén, igen jó szívvel látott s el vezetett a Donjon-ba.« Itt Telekinek feltűnt »a Prussiai Királynak egy nyomtatott képe, melynek az alján a rá májára volt ragasztva egy mérges kis Frantzia vers«, t. i.:

„Il pense en philosophe et se conduit en roi,
La gloire, l'intérêt, voilà son dieu, sa loi“.

Amint itt beszélgetni kezdtek, »legelőször is könyvemet hozta elő, mellyet Duvoisin Uram még minap néki megküldött, s nagyobbban meg ditsérte, mint a könyv érdemlette volna«. Rousseauról a következő képet rajzolja: »Rousseau Uram rá nézve mintegy 45 esztendő ember, kitsiny inkább mint nagy testére nézve, vékony is, egy kisség meggörbödött, friss és eleven beszédű, éles elméjű, a mit a Frantzia Espritnek nevez, az igen sok van nála, ítélete is jó, gondolatja éles s jól is ki tudja adni, mert ma nem hiszem, hogy senki hathatósabban irjon nálla, társalkodása nem lankadt, mert sokat beszél, vagy legalább is ezúttal elég beszédes volt«.

Rousseau ott marasztotta őket ebédre: »igen jó, de csak közönséges, minden tzeremonia nélkül való ebéd volt« s Teréz is velük evett. Ezután álmatlanságáról beszél. »Az öltözetében is, valamint egyéb dolgaiban, gyanakszom, hogy egy kevésbé keresi a különösséget« — s leírja rossz, fatalpú papucsát. »Szegény állapotja és élésének módját csak maga gustusának lehet tulajdonítani, mert ámbátor most valósággal szegény és pénzetlen, csak rajta állana, hogy több pénzre tenne szert, de nem akar, amint mondják, senkinek jó akaratyával élni. Most leg inkább a Musikájából él, mert a mellett hogy tudos ember, nagy Musicus és Compositor is s a mások kívánságára componál, s a rendes jutalmát el veszi, de azon felyül nem«. Miután a palotát megnézték, kimentek a kertből s Rousseau elkísérte őket egész Bare faluig, hová előre elküldték szekerüket. »Többet jártunk ekkor Rousseau Urammal 3 óránál, vagy leg alább könnyen annyit; ott el válván egymástól, meg tsókoltuk egymást, s úgy tetik, hogy engemet szeretett.«

Teleki sok érdekes adatot, szemét-fülét érintő benyomást följegyzett *Napló*jába Rousseauról, de egyet elfelejtett följegyezni, amiről később, 1778 febr. 28-án a nagy íróhoz intézett levelében tesz említést. »Alig szállottunk meg önnél, ön az első üdvözlések után önmaga kezdett el munkámról beszélni... és azt oly dicséretekkel halmozta el, amelyek annál nagyobb zavarba hoztak, mivel nem vehettem őket egyszerű bókok gyanánt, minthogy oly férfiútól eredtek, akinek ez nem kenyere és aki ért ezekhez a dolgokhoz. Ön többet tett, ön megígérte, hogy igyekezni fog e füzetből új kiadást

csinálni és ebben új alakot adni azoknak az érveknek, amelyekbe sok metafizika vegyül, hogy azt a párizsi uracsok által jobban érthetővé tegye.» De Rousseau nem váltotta be Telekinek tett ígéretét s ezért ez 17 év múlva levélben kéri föl annak teljesítésére. Persze ekkor már a kortól és betegeskedéstől megtörve, a külvilággal úgyszólván minden összeköttetést megszakítva, Rousseau egyáltalában nem volt abban a helyzetben, hogy kérésének eleget tegyen.

1761 szeptember havában kezdődik Rousseau barátsága de La Tour-Franqueville-néval, egy bankár feleségével, aki mint az író nagy tisztelője, csodálója, előbb névtelen leveleket ír neki, d'Orbe Klára, az *Új Heloise* egyik nőalakjának szerepében lépve föl előtte. Rousseau udvariasan, szeretetreméltóan válaszol, majd bajáról, betegségéről referál neki. Egyik következő levelében az ismeretlen levélíró, Saint-Preux kértére, lerajzolja neki arcképét. Rousseau, amint bizalmas vallomásai alapján, bepillantást nyer a levélíró lelkébe, lánggra gyúl annak szép lelke iránt; de a rendszeres levélírás — télben — csakhamar fárasztani, untatni kezdi; utóbb megint megszélidül de La Tourné iránt. Ez 1762 június havában meg akarja őt látogatni, Rousseau beleegyezik, de csakhamar közbejön Montmorencyból való menekülése; azután is váltanak — az író hangulata szerint barátsággal vagy szemrehányásokkal telt — leveleket egymással; de La Tourné a legcsekélyebb figyelemmel is megelégedett. E levelek egyikében Rousseau teljes kevélységében, izgatottságának magasfokú feszültségében jelen meg barátnője előtt: »Ön azt mondja,

én senki előtt nem vagyok közömbös; annál jobb, én nem tűrhetem a lágymelegeket és jobban szeretem, ha ezren szertelenül gyűlölnek és csak egyetlenegy szeret. Aki nem hevül érettem, nem méltó reám... Lehet nem szeretni könyveimet, s ez ellen nincs kifogásom; de aki könyveim miatt engem nem szeret, az csaló». Midőn 1765 végén Párizson átútazik, találkoznak; midőn Angolországból visszatér, köszönetet mond barátnőjének, hogy Hume támadása ellenében nyiltan a védelmére kelt. 1772-ben vele is szakított.

Az a bizalmas viszony, amelyben Luxembourgékkal állott, megoldotta a Rousseau nyelvét s elbeszélte nekik Terézhez való viszonyát és életének legszomorúbb tettét: gyermekeinek lelencházba küldését. A hercegné e vallomás után is jószágával halmozta el Terézt, gyakran küldött érte és százféle nyájasságban részesítette. Jószágát utóbb annyira vitte, hogy — tudva azt, hogy Rousseau jelt tétetett elsőszülöttje pólyájába — bizalmasinasával, La Roche-sal lépéseket tétetett a lelencházban a gyermek fölhalálása iránt. Kutatásai semmi eredménnyel nem jártak. Rousseau 1761 jun. 12-én kelt levelében, amelyben életének e nagy ballépéséről föllebbenti a fátyolt, arra is megkéri a hercegnét, hogy Terézt, az ő halála esetére, vegye gondja, pártfogása alá, vagy ott hagyva őt továbbra is élni a mostani lakásukban, ahol részben Rousseau iratainak jövedelméből, részben keze munkája után (mert jól varr) békében megélhet, vagy megengedve, hogy valami vidéki községbe vonuljon, ahol olcsó az élet s ahol munkájával könnyen megkeresheti kenyerét.

Luxembourgne Párizsban Duchesne könyvkereskedővel és az ő révén Néaulme amsterdami könyvkereskedővel kötött szerződést az *Emil* kiadására nézve. A szerződésnek, melyet Rousseau aláírt, kézirata ugyanattól a kéztől való volt, amely a Malesherbes leveleit is írta (mert ő nem írt sajátkezüleg) s így az a bizonyosság, hogy szerződése a hatóság beleegyezésével történt, bizalmat adott neki az aláírásra. Nemsokára az *Emil* szerződésének aláírása után a *Contrat Social* kéziratát is elküldötte — mint láttuk, Duvoisin útján — Reynek, 1000 frankban állapítva meg a kézirat árát, amit az meg is adott. 1761 október havában már nyomják a *Contrat Socialt*. Ugyancsak Rey indított meg *Oeuvres diverses de J. J. Rousseau* címen egy kiadványt. Rousseau az *Emil* nyomásának lassúsága miatt fölizgatva, s a jezsuitáknak és volt barátainak cselszövényétől tartva, nov. 29-én megkérdezi Reyt, nem segítené-e neki e gyűlöletes cselszövény megghiusításában? Rey hívja, hogy menjen Amsterdamba lakni, ő egymaga annyi munkát ad neki korrekturázásban, hogy abból nyugodtan megélhet. Műveinek összes kiadása elé, amiről szintén tárgyal Rousseauval, szeretné ennek életrajzát illeszteni (dec. 31); fölkéri, hogy írja meg élete főbb eseményeit (donnez-moi les principales époques), — vagyis Rey csak néhány lapnyi vázlatra gondolt, — de ebből az eszméből nőtt ki aztán a *Confessions*. Hálája jeléül, minthogy az *Új Heloise* kiadásából szép nyereségre tett szert, följajánl Levasseur Teréz részére élete fogytáig 300 livre évjáradékot »en reconnaissance du bien que vous m'avez fait«; készíttesse el Teréz az erről

szóló okiratot és ő különös örömmel fogja azt aláírni. Rousseau meghatott szívvel fogadja Rey ajánlatát (1762 jan. 6), nem látja szükségesnek a kötelezvény kiállítását, de Rey sürgeti s Rousseau végre is enged és L. Teréz 1762 január 1-től évi 150, Rousseau halála után pedig évi 300 frankot kapott. Rousseaut annyira meghatotta ez az eljárás, hogy azóta Reyhez igazi barátsággal vonzódott s szívesen elfogadta a Rey újszülött kis leánya részére a keresztapaságot s szívbeli melegséggel és szeretettel érdeklődött kis keresztleánya hogyléte, testi és szellemi előhaladása iránt.

Az a beteges izgatottság, amely Rousseaut az *Emil* késedelmes nyomtatása miatt elfogta és neki a munkája, becsülete és emléke ellen irányuló leg-sötétebb összeesküvés gondolatát sugallta, több, Malesherbes-hez és Luxembourggnéhoz intézett, kétségbeeséstől áthatott levelében is kifejezésre jutott. Midőn aztán Malesherbes, Montmorencyba jöve, őt gyanújának alaptalanságáról meggyőzte és megnyugtatta, midőn a nyomtatás újra megkezdődött és elég gyors folyásnak indult, Rousseau szégyenkezve, összetörve vallotta be hibáját Malesherbesnek. »Több mint hat hét óta viseletem és leveleim nem egyebek, mint az igazságtalanság, eszelősség és illetlenség szövedékei; a legbűnösebb módon kompromittáltam önt és a hercegnét.« Nem kér bocsánatot, mert azt nem érdemel, hanem átengedi magát Malesherbes jogos haragjának (1761 dec. 23). Malesherbes dec. 25-én írt nemes hangú válaszában megnyugtatta őt s kijelenti, hogy eljárásában csak végtelen érzékenységet (amely minden íróval közös s amely a Rousseau műveiben külö-

nös erővel és igazsággal nyilatkozik meg), komor melanchóliát, amely életének szerencsétlenségét okozza s amelyet betegsége és a magány csak fokozott, de amelynek első sorban fizikai oka van, végül abbéli nagy hajlandóságát látta, hogy a dolgokat a legsötétebb oldalukról tekintse, de legalább is époly nagy hajlandóságot arra, hogy az igazság és igazságosság előtt meghódoljon. Rousseau látva Malesherbes leveléből, hogy ez tévesen, a párizsi pletykák után itéli meg magányba vonulását s annak okát a hiúságban, a sötét epében látja, — mivel érzékenyen érintette oly ember tévedése, akit oly nagyra becsült: négy terjedelmes levelet írt neki egymás után (1762 jan. 4, jan. 12, jan. 26 és jan. 28), amelyekben kifejtve magaviseletének igazi okait, híven leírta vágyait, hajlamait, jellemét és mindazt, ami szívében végbement. E négy levél, amelyet vázlat nélkül, gyorsan — amint tollából folyt — még csak át sem olvasva írt, talán az egyetlen munkája, amelyet életében könnyen írt, és ami a legmeglepőbb, akkori szenvedései és roppant levertsége közepette. Magát gyöngültni érezvén, panaszkodott, elgondolva, hogy a tisztességes emberek lelkében oly kevéssé igaz emléket hagy hátra, — és e négy levélben sietve odavetett vázlattal igyekezett némileg Emlékiratait, amelyeket tervbe vett, pótolni.

Az *Emil* nyomtatása elég nyugodtan folyt aztán tovább s május közepére befejezést nyert. A *Társadalmi Szerződés* pár héttel előbb készült el. Rey, akitől Rousseau mindig azt követelte, hogy egyetlen könyvét se hozza be titkosan Franciaországba, a hatósághoz fordult, hogy engedélyt

nyerjen Rouen-on át behoznia, ahová tengeren szállította a küldeményt. Nem kapott választ, csomagjai több hónapon át Rouenban heverték, aztán visszaküldték, bár előbb megkisérelték az elkobzásukat, de ő akkora lármát csapott, hogy visszaadták neki.

Midőn a hercegi pár husvétkor Montmorencyban időzött, gyöngé állapota nem engedvén meg Rousseau-nak, hogy a kastélyba menjen, a herceg egyetlen napot sem mulasztott el, hogy őt meg ne látogassa, s mivel látta, hogy szünet nélkül szenved, elhozta hozzá Come testvért, aki műtétet hajtott rajta végre; bevezetett egy kis kathétert s a második vizsgálat után kijelentette, hogy a húgykönek nyoma sincs, a húgyhólyagot nagynak és jó állapotban levőnek találta és azzal a kijelentéssel végezte, hogy sokat fog szenvedni és sokáig fog élni. Jean-Jacques e fájdalmas vizsgálat után megszabadulva a képzelt, de a valódinál kegyetlenebb bajoktól, a valódiakat ezentúl nyugodtabban viselte el; ezentúl kevesebbet szenvedett betegségétől — s minde megkönnyebbülés hálával töltötte el szívét a tábornagy iránt.

Az *Emil* 1762 május végén minden nehézség nélkül jelent meg (Rousseau május 23-án küldi szét ismerőseinek az *Emil* példányait), és pedig két kiadásban, u. m. 8-ad és 12-ed-rét kiadásban, az előbbi Hága, az utóbbi Amsterdam kiadási hellyel. Kiosztották, árulták s a közigazgatás, illetőleg bíróság több mint két hétig semmit sem tett ellene. Jean-Jacques Luxembourg tábornagy, Conti herceg és Choiseul miniszter pártfogásában bízva, akiről a *Társadalmi Szerződésben* nagy elismeréssel em-

lékezett meg, teljesen nyugodt volt, bár hol egy, hol más helyről fenyegető hírek jutottak füléhez s a számos figyelmeztetés méltán kelthetett volna benne aggodalmat. Sejtette, hogy valami készül könyve ellen, de nem tudta, honnan? nem tudta, miért? azt hitte, ha valami vihar támad, az csak a kiadókat fogja érni. A zaj forrongássá növekedett és ő — Holbachék találmányának tekintve azt, akik meg akarják őt ijesztetni és futásra késztetni — még mindig nyugodt maradt. Mikor néhány nap múlva a deuili plebános, Grimm és d'Épinayné barátja, a tábornagyot arról értesítette, hogy a legfőbb bíróság kénytelen a legszigorúbban eljárni ellene és fogságba vetni őt, ő ezt, valamint azt a Duchesne társától, Guy könyvkereskedőtől vett hírt, hogy ez látta a főállamügyésznél az *Emil* és a szerzője ellen szóló vádindítvány fogalmazványát, — mind nem akarta elhinni. Nem félt, nem rejtőzött el, minden nap elment a kastélyba és ebéd után megtette rendes sétáit.

Június 8-án két oratorianussal sétált ki, egy kis uzsonnát vittek Champeauxba, azt jó étvággal elfogyasztották és a legvidámabb hangulatban töltötték az időt. Este sokáig olvasott — rendes esti olvasmánya a biblia volt s azt legalább ötször vagy hatszor végigolvasta — egészen elolvasta a Birák könyvét, mely az efraimi lévitával végződik. Ez a történet nagyon meghatotta s e fölött álmodozott, midőn egyszerre zaj és világosság támad s La Roche lép be hozzá, aki a tábornagyné és Conti herceg levelét hozza; ez utóbbi arról értesíti őt levelében, hogy minden erőfeszítése ellenére elhatározták, hogy a legnagyobb szigorúsággal jár-

nak el ellene; az udvar követeli, a legfőbb bíróság akarja; holnap reggel 7 órakor elrendelik a letartóztatását és rögtön utána küldenek az elfogatására. A herceg megnyerte, hogy nem üldözik, ha eltávozik, de ha makacskodik és elfogni hagyja magát, elfogják. La Roche arra kérte a tábornagyné nevében, hogy keljen föl és menjen hozzá értekezni. Két óra volt, ilyenkor szokott lefeküdni. Rousseau sietve felöltözött és oda futott. Ott elhatározta, hogy föláldozza magát a hercegné nyugalmaért és eltávozik, bár máskülönben az igazságért szeretett volna helytállani és jelszavának: *Vitam impendere vero* érvényt szerezni. Első gondolata az volt, hogy Genfbe vonul vissza, de tudva azt, hogy a francia miniszterium ott sem hagyna neki nyugtot és hogy ott is hatalmas ellenségei vannak (Tronchin és a tanács tagjai), s nem akarva ott, mint szökevény keresni menedéket, elhatározta, hogy csak a közelébe megy s ott várja be, mit határoznak Genfben felőle. Elhatározta, hogy még aznap (9-én) elútazik, elküldötte La Roche-t lakására papirjai összekeresésére s mikor azok megérkeztek, a hajnal hátralevő részét papírai kiválogatásával töltötte, hogy csak azokat vigye el, amelyek szükségesek. Teréz, akit La Roche szintén a kastélyba vezetett, nem akart elszakadni Rousseautól, de egyelőre — bármily fájdalmasan esett is neki — maradnia kellett, hogy az ügyeket itt rendbe hozza, Rousseau pénzét összeszedje. Négy óra volt délután, amikor útra kelt; a tábornagyné, Boufflers grófné s Mirepoix tábornagyné megölelte, a tábornagy elkísérte a kerten keresztül a kocsig,

hosszan és némán ölelték meg egymást és mondtak egymásnak utolsó Istenhozzádot.

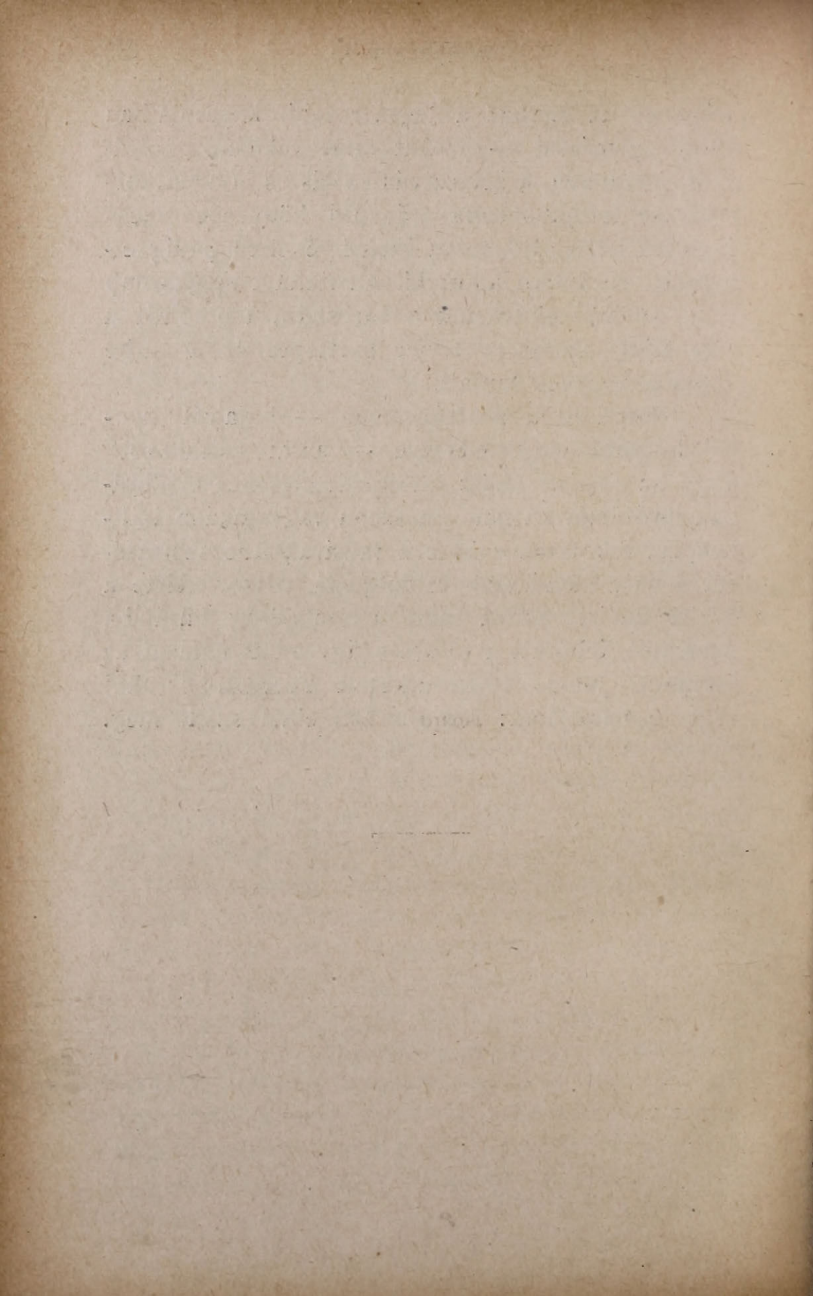
Június 9-én délelőtt a janzenista szellemű párizsi parlament nagy tanácsa (Grand' Chambre) részint az udvar kivánságára, részint azért, hogy a jezsuitákkal szemben követett szigorú eljárását az által, hogy ime a kath. vallás megtámadóival szemben is hasonló szigorúsággal jár el, igazolja, — csakugyan ülést tartott az *Emil* elítélése tárgyában. Attól a pillanattól fogva, amint a birói eljárás megkezdődött, lehetetlen volt az *Emilt* és szerzőjét megmenteni. Innen a Rousseau barátainak (Malesherbes, Luxembourg, Conti) tehetetlensége s a nagytanács üléséről mindama tagok hiányzása, akik nem kívánták az elítélését. Omer Joly de Fleury államügyész vádlevelében felsorolta az *Emil*, főként *A szavojai vikárius hitvallásának* főbb tévedéseit. Az a törekvés, hogy mindent a természetes vallásra vezessen vissza, a kijelentés ellen intézett támadások, az igaz vallás és az egyház tekintélye ellen indított háború, a polgári hatóság ellen szórt vakmerő tételek, a szenvedélyek fölszabadítása, nevelési rendszerének veszélyes volta: ezek valának a fővádpontok, s ezek miatt történt, hogy a nagytanács 11 biró szavazatával ítéletileg kimondotta, hogy a könyvet szét kell tépni és a palota udvarán megégetni (amit június 11-én végre is hajtottak), a szerző pedig fogságba vetni, hogy ott kihallgassák. Nevének a könyvén való megnevezését a bíróság oktalanságnak és hencegésnek, nem pedig nemes nyíltságnak tekintette. Rousseau csalódott, mikor azt hitte, hogy az elfogatásáról szóló értesítés a holbach-i pletykagyárból ered; ő nem hitt

előre a veszélyben s nem vetett számot annak komolyságával az ítélet meghozatala után sem. *Vallo-másaiban* úgy tünteti föl a dolgot, hogy csak meg akarták őt ijeszteni és Montmorencyből elkergetni; meg van győződve arról, hogy útközben, Deuil és Montmorency közt találkozott a poroszlókkal, azok fölismerték, mosolyogva üdvözölték s engedték tovahaladni. Ez tévedés, a veszély valóban komoly volt. Az lehetséges, hogy útközben találkozva a poroszlókkal, azok udvariasan köszöntötték, de üdvözlétük kevésbbé az ismeretlen útasnak, mint inkább az urasági fogatnak szólt.

A párizsi parlament után a Sorbonne támadt Rousseau ellen s 1762 július 1-én (majd folytatólag aug. 2—4-én, 17-én s 20-án) művéből 58 tételt, mint a legkárhozatosabbakat, cenzura alá vetett; a Sorbonne eljárását egy brevejében XIII. Kelemen pápa is helyeselte (1763 okt. 26); végül a párizsi érsek: Cristophe de Beaumont aug. 20-án egy hosszú pásztorlevelet adott ki ellene, amelyben a könyv olvasását megtiltotta. A párizsi parlament ítéletét a genfi köztársaság párizsi ügyvivője: Sellon nyomban megküldte Genfbe, mire a tanács azonnal megmozdult, Tronchin János-Róbert államügyész sietve egy vádiratot szerkesztett az *Emil* és a *Társadalmi Szerződés* ellen, s a kistanács anélkül, hogy a két könyvet behatóbban ismerné, egyes kikapott részletek alapján: egyfelől azoknak az arisztokratikus kormány, általában a fennálló politikai és társadalmi rend ellen irányuló demokratikus (sőt szerintök anarchikus) tendenciája, másfelől s főkép a kijelentett vallás ellen való támadásai miatt — miután Genfben a kor-

mány és az egyház a legszorosabb kapcsolatban állott egymással — azokat mint vakmerő, botrányos, istentelen, a keresztyén vallás és minden kormányzat lerombolására irányuló könyveket megégetésre ítélte, Rousseau személye ellen pedig elfogatási parancsot adott ki. Az ítéletet még aznap (jun. 19-én) felolvasták a városháza lépcsőiről a nép előtt, azután a hóhér széttépte és a tűzbe dobta a könyvek lapjait.

Rousseau a postakocsiban — bajairól, nyomorúságáról megfeledkezve — azzal szórakozott, hogy az *efraimi lévita* történetét Gessner modorában, prózában írt naiv eposzban vagy inkább idillben, az erkölcsök egyszerű rajzával, üde színezéssel s naiv előadással, feldolgozta. Mikor elérte a svájci határt, ahová mint a szabadság hazájába menekült, leborult a földre s úgy adott hálákat az Istennek. Június 14-én érkezett Yverdun-be, ahol régi jó barátjánál: Roguin Dánielnél szállt meg.

JEGYZETEK.

I. fejezet.

Rousseau összes műveinek következő két kiadását használtam: 1. *Oeuvres complètes de J. J. Rousseau*. Paris, édi Hachette et Cie, 1884—1887. t. I—XIII.; 2. *Oeuvres complètes de J. J. Rousseau*, citoyen de Genève. Aux Deux-Ponts, Sanson et Cie, 1782; 26 kötet. Ez utóbbi kiadás, bár a leveleket, és *Vallomások*-at hiányosan közli, viszont sokat nyer értékben az által, hogy a Rousseau művei, pl. az I. és II. *Értekezése* ellen írt kritikákat, a párisi érseknek az *Emil* ellen kibocsátott pásztorlevelét stb. is közli, amelyek Rousseau műveinek, hatásának megértéséhez okvetlenül nélkülözhetetlenek és amelyeket ma nehéz volna másunnan kézhez kapni.

12. lap, 12. sor. Gaspard Vallette, Jean-Jacques Rousseau Genevois. Genève, 1911. p. 2—3. — Louis Ducros, Jean-Jacques Rousseau. t. I. Paris, 1908. p. 8.

12. lap, 5—7. sor. *Vallomásaim*, ford. Bogdánfy Ödön (Budapest, 1908), I. r. I. könyv, 3. l. Olykor a forrás megnevezése nélkül, legtöbbször azonban a forrás megnevezésével a szövegben idézőjellel közölt részletek a *Vallomások*-ból vannak merítve s minthogy azok a *Vallomások* magyar fordításának életrajzunkkal párhuzamos helyén könnyen föltalálhatók, azok lapszám szerinti idézését nem láttuk szükségesnek. Rousseau magyarra fordított többi műveit legtöbbször szintén a magyar fordítások alapján idézem, természetesen összevetve s olykor javítva az eredeti szöveg alapján.

12. l. 14—15. sor. *Bourgeois*-nak hívták azt, aki a tanácstól polgárjogot nyert, *citoyen*-nek pedig azt, aki ily bourgeois-tól származott. G. Vallette, id. mű, p. 4.

12. l. 20. sor. L. Ducros, id. mű, p. 10.

13. l. 10. sor. L. Ducros, id. mű, p. 11.; G. Vallette, id. mű, p. 5.

13. l. 17. sor. G. Vallette, id. mű, p. 6.

14. l. 4. sor. L. Ducros, id. mű, p. 10—12.

15. l. 7. sor. G. Vallette, id. mű, p. 7—16.

16. l. 16. sor. G. Vallette, id. mű, p. 16—19.

16. l. 23. sor. G. Vallette, id. mű p. 19.

17. l. 5. sor. 1758 nov. 27-én Tronchin genfi orvoshoz intézett levele.

17. l. 28. sor. *Bernardin de Saint-Pierre*, La vie et les ouvrages de J. J. Rousseau. Paris, 1907. p. 40.

17. l. 30. sor. *Eugène Ritter*, La famille et la jeunesse de J. J. Rousseau. Paris, 1896. p. 150.

18. l. 8. sor. G. Vallette, id. mű, p. 20—24.

19. l. 3. sor. E. Ritter, id. mű, p. 19—34.

19. l. 17. sor. E. Ritter, id. mű, p. 59—75.

21. l. 12. sor. E. Ritter, id. mű, p. 77—103.

21. l. 26. sor. „A Treille-sétányon“ (sur la Treille). A *Vallomások* gondos, ügyes, színes, jó magyaros fordítása — köznévnék véve a tulajdonfőnevet — *szőlő*-vel fordítja („együtt sétáltunk a szőlőben“, 6. l.) e kifejezést, holott itt a *Treille-sétányról* (promenade de la Treille) van szó, mely Ritter szerint az akkori Genf legszebb sétánya volt (id. mű, p. 119.). *E. Doumergue* „Guide historique et pittoresque de l'étranger à Genève“ c. művében részletesen leírja (p. 37.) a „promenade de la Treille“-t.

23. l. 16. sor. E. Ritter, id. mű, p. 105—125.

24. l. 7. sor. E. Ritter, id. mű, p. 127—142.

24. l. 32. sor. E. Ritter, id. mű, p. 144.

27. l. 3. sor. Arra a kérdésemre, hogyan nézhette el a consistorium, hogy a kis Jean-Jacques nem járt iskolába, nem részesült káté-oktatásban? — Ritter J. úr hozzám írt leveleiben nem tud teljesen kielégítő választ nyújtani. Fölveti azt a lehetőséget, vajjon nem feledkezett-e meg Rousseau *Vallomásai* írásánál arról, hogy valamiféle iskolába járt? vagy talán azért nem szól róla, mert az első könyvekben csak a kellemes emlékeket sorolja fel s így mellőzte azt az emléket, amely vagy kevésbbé kellemesnek, vagy jelentéktelenebbnek tűnt fel előtte. Lehetségesnek tartja azt is, hogy a consistorium elnézte azok-

nál, akik jó házi nevelésben részesültek, ha nem jártak iskolába, a vallásos és erkölcsi oktatást pedig a vasárnapi és hétköznapi istentiszteleteken való részvétel bőven pótolta.

30. l. 26. sor. E. Ritter, id. mű, p. 143—169.

II. fejezet.

36. l. 16. sor. Ritter, id. mű, p. 171—182.; Vallette, id. mű, p. 29—31.; Ducros, id. mű, p. 29—32.; L. Debarge, *Le presbytère de Bossey* (La Semaine Littéraire, No. 962. p. 268—271.).

45. l. 20. sor. Ritter, id. mű, p. 182—189.; Vallette d. mű, p. 32—35.; Ducros, id. mű, p. 32—35.

III. fejezet.

48. lap, 13. sor. Ducros, id. mű, p. 36—38.

50. lap, 33. sor. Ritter, id. mű, p. 243—261.; Ducros, id. mű, p. 47—51.

55. l. 26. sor. P. M. Masson fribourgi tanár: *Revue d'histoire littéraire de la France*-ban (1914. évf. I. f.), Benedetto „Madame de Warens, d'après de nouveaux documents“ (Paris, 1914.); *Annales* de la Société J. J. Rousseau, t. X. p. 207.; t. XV. p. 10—11.; t. XVI. p. 162—163.

55. l. 28. sor. Ducros, id. mű, p. 39—41.

60. l. 1. sor. A *Vallomások* magyar fordítója a „j'eus la table à l'office“ kifejezést tévesen „tishti asztal“-lal fordítja (93. l.), holott ez a *személyzet*, a *szolgák* asztalát jelenti; a VII. könyvben Beuzenvalnénál már így adja vissza e kifejezés értelmét: „a házi személyzet ebédjéhez hívott meg“ (Vall. II. kt. 15. lap.).

IV. fejezet.

74. l. 12. sor. Ducros, id. mű, p. 52—60.

77. l. 6. sor. Ritter, id. mű, p. 208—211.

81. l. 15. sor. Rousseau *Vallomásai*-ban úgy tünteti fel, hogy még a kataszternél való működése közben tört ki és folyt e háború, de ma már a *Correspondance générale*-ban közzétett hiteles levelei alapján tudjuk, hogy 1733 október

havában, amikor ez a háború kitört, ő régen nem volt a kataszternél, mert már 1732-ben zenei leckéket adott Chambéryben. Itt a 33—34 évvel előbb történt események leírásánál emlékezete ismét tévedett!

91. l. 27. sor. Rousseau betegségeiről Möbius nyújt részletes felvilágosítást. (P. J. Möbius, J. J. Rousseau. Leipzig, 1903. p. 47—49 etc.)

92 l. 25. sor. Itt Masson (*Annales*, t. IX. p. 37—41.) Dufour (*Corresp. générale*) és L. Courtois (*Annales*, t. XV. p. 25) felfogását követtem, akik 1736 nyarára teszik Jean J első charmettes-i tartózkodását, kettesben folytatott boldog életét.

93 l. 28. sor. L. Aurenche, Rousseau et Mme Larnage. (*Annales*, t. III. p. 69—82).

104. l. 18 sor. Ducros, id. mű, p. 64—95.

V. fejezet.

113 l. 22. sor Ducros, id. mű, p. 101—105.

114 l. 32. sor. Az ügyek intézésében tanúsított kiváló ismeretei, okossága, imponáló határozottsága és bátorsága szerezték meg számára 1761-ben azt a késői elégtételt, hogy Choiseul sajnálatát fejezte ki a diplomáciából való kilépése fölött és késznek nyilatkozott arra, hogy őt abba nyomban fölveszi. A Jansen: Rousseau als Musiker. (1884) p. 89.

120. l. 33. sor. Ducros id. mű, p. 105—116.; E. Ritter, *La seconde partie des Confessions*. (*Annales de la Société J. J. Rousseau*, t. XI. p. 33—39.)

VI. fejezet.

Források: Ducros, id. mű, p. 117—145.; E. Ritter, *La seconde partie des Confessions* (*Annales* etc. t. XI. p. 39—48.); E. Faguet, *Vie de Rousseau* (Paris, 1910.), p. 125—148.

128. l. 25. sor. L. Crouslé, *La vie et les oeuvres de Voltaire*. Paris, 1889. t. I. p. 181—182.

144 l. 25. sor. B. Bouvier, *Jean-Jacques Rousseau* (*Conférences*), Genève, 1912 p. 103—104.

VII. fejezet.

147. l. 2. sor. Rácz L., Rousseau első Értekezésének keletkezése (*Új Élet*, 1912. évf. júliusi füzet, 347—366. l.); G. Gran, La crise de Vincennes, (*Annales*, t. VII., p. 1—17.); A. Cahen, La vie de J. J. Rousseau (J. J. Rousseau, Leçons faites à l'École des hautes études sociales). p. 28—30; Ducros, id. mű, p. 146—169.; E. Ritter, Le programme du concours ouvert en 1749 par l'Académie de Dijon (*Annales*, t. XI. p. 64—68.)

150. l. 30. sor. B. Bouvier, Jean-Jacques Rousseau, p. 102.; E. Faguet, Vie de Rousseau, p. 149—158.

154. l. 33. sor és 155. l. 1—2. sor. A művészet terén a XVIII. század Franciaországa messze eltávolodott a természettől Itt XV. Lajos korában a rokokó-stilus uralkodott, melynek változatosan hajlított, hullámos, szeszélyes, cikornyás vonalak alkotják főjellemvonását. A rokokó a szeszély, az elmés ötlet, a törvénnyel való játék, a tréfás kicsiség a pompázó komolysággal, a méltóságos kimértséggel szemben. A kis művészetek körében minden egyszerű, egyenes eltűnik és a cifraságnak ad helyet. A főrangú világ tagjai pásztori játékot játszanak, de minden természeti érzék nélkül. Az élet és művészet játékká válik; cifraság, affektáció minden (arcfesték, szépségtapasz). A rokokó-művészettel függött össze a férfiak felcicomázott, férfiatlan viselkedése (paróka, puder, ingbodor, selyemharisnya), e kor merev menüett-tánca, édeskés udvari zenéje, a szalonokban folyó fényesen sziporkázó, szellemes, de tartalmatlan csevegés és bókolás, A versaillesi udvar, melyben a szalonművészet a tetőpontjára emelkedett, erkölcstelenségével és feslettségével is irányadó volt Franciaországban. — A tudomány káros hatását illetőleg gondoljunk La Mettrie „L'homme machine“-jára, az Encyclopaedia vallás- és erkölcscellenes cikkeire, annak a Gondviselés, az akaratszabadság, a lélek halhatatlansága ellen intézett támadásaira, hogy Helvétius (De l'Esprit, 1758.) és Holbach (Système de la nature, 1770.) műveit ne is említsük

156. l. 23. sor. Ducros, id. mű, p. 171—189. és 208—224.

161. l. 27. sor. Ducros, id. mű, p. 189—208.; Gautier „Réfutation“-ját l. Oeuvres compl. de J. J. Rousseau, éd. Sanson, Suppl. t. I. p. 53—77.; Rousseau levelét Grimmhez,

1. ugyane kiadás, *Mélanges*, t. III. p. 67—81.; Szaniszló lengyel király Válaszát (*Réponse au Discours . . .*) 1. Suppl. t. I. p. 205—222.; Rousseau ellenválasza a *Mélanges*, t. III. p. 83—116.; Borde „Discours“-ját 1. Suppl. t. I. p. 223—252; Rousseau Válasza (*Dernière Réponse*) *Mélanges*, t. III. p. 117—154.

162. 1. 7. sor. E. Ritter, *Les premières relations entre Voltaire et Rousseau. (Annales, t. XI. p. 62.)*

164. 1. 9. sor. P. M. Masson, *Le diner chez Mlle Qui-nault (Annales, t. IX. p. 1—27.)*

165. 1. 7. sor. Ducros, id. mű, p. 134. s. 138.

167. 1. 32. sor. Ducros, id. mű, p. 229—239.

169. 1. 6. sor. B. Bouvier, id. mű, p. 53—55; A Jansen, J. J. Rousseau als Musiker. (1884) p. 171—185.

171. 1. 3. sor. Amilda A. Pons, J. J. Rousseau et le Théâtre. Genève, 1909. p. 13—14. s. 43—48.; Vallette, id. mű, p. 70—84.

173. 1. 4. sor. Amilda A. Pons. id. mű, p. 122—123.; A. Jansen, id. mű, p. 215—240.

173. 1. 25. sor. H Buffenoir, *Le portrait de J. J. Rousseau par La Tour (Deuxième centenaire de J. J. Rousseau. Bulletin bimensuel). No. I. p. 14—15.*

VIII. fejezet.

181. 1. 4. sor. J. Benrubi, J. J. Rousseaus ethisches Ideal. Langensalza, 1905. p. 9—16:

183. 1. 10. sor. L. Ducros, id. mű, p. 243—311. J. Morel, *Recherches sur les sources du Discours de l'Inégalité. (Annales, t. V. p. 119—198.)* Morel vizsgálódásainak eredményét a következőleg foglalja össze: „Rousseau állandóan törekedett a legjobb forrásokból merített pontos tényekkel azokat az elvont adatokat kiegészíteni, amiket a politikusok a természeti állapotról neki szolgáltattak. Nem csupán elméje azon szükségletének engedelmeskedett ebben, hogy a dolgokat szemléleti és élő alakban állítsa maga elé, hanem határozott tendencia is van nála a tapasztalat irányában . . . Ő, felhasználva azokat az eszközöket, amiket korá tudománya kezébe adott, az emberi társadalmak valódi történetét akarta megírni“.

183. 1. 23. sor. A II. Értekezés egy Jegyzetének készült az *Essai sur l'origine des langues où il est parlé de la mélodie*

et de l'imitation musicale, melyben egyaránt tárgyalja a nyelvet és zenét, a nyelv eredetére nézve a bibliai álláspontot fogadva el.

186. l. 20. sor. E. Ritter. La rentrée de J. J. Rousseau dans l'Eglise de Genève. (Annales. t. XI. p. 71—105.)

188. l. 17. sor. L. Ducros, id. mű, p. 312—322 ; G. Vallette, id. mű, p. 85—95.

190. l. 16. sor. A német származású *Melchior Grimm* (1723—1807) 1753-tól 1773-ig a különböző német fejedelmi udvarok számára a párizsi irodalmi és társadalmi élet eseményeiről leveleket, tudósításokat küldözött (1773-tól a svájci H. Meister lett e levelezés folytatója), amelyeket 1812-ben *Correspondance littéraire* cím alatt 16 kötetben nyomtatásban adtak. A fejedelmek, kik levelezésére előfizettek, minden hónapban pontos és hű értesítést kaptak az irodalmi, színházi, filozofiai, politikai, nagyvilági ujdonságokról, megkapták az összes fontosabb kiadványok ismertetését és bírálatát, szóval a párizsi élet részletes naplóját.

191. l. 17. sor. Oeuvres compl. éd. Sanson, suppl. t. II. p. 329—334.

193. l. 28. sor. L. Crouslé, La vie et les oeuvres de Voltaire. t. I. p. 270—274.

196. l. 10. sor. E. Ritter, La place de bibliothécaire à Genève offerte à Rousseau. (Annales, t. XI. p. 106—113.)

198. l. 9. sor. A. Jansen. J. J. Rousseau als Musiker. p. 251—252.

199. l. 22. sor. Am. Pons, id. mű, p. 187—194. ; E. Faguet, Vie de Rousseau. p. 177—179.

IX. fejezet.

208. l. 9. sor. L. Ducros, id. mű, p. 325.

213. l. 30. sor. L. Brédif, Du caractère intellectuel et morale de J. J. Rousseau (Paris, 1906.) p. 310—312.

235. l. 15. sor. D'Épinayné később megbánta Rousseauval szemben tanúsított eljárását, mert a Remetelak kertjében felállíttatta az elűzött költő mellszobrát s e sorokat vésette a talapzatára :

O toi, dont les brûlants écrits
 Furent créés dans cet humble Hermitage,
 Rousseau, plus éloquent que sage,
 Pourquoi quittas-tu mon pays ?
 Toi- même avais choisi ma retraite paisible ;
 Je t'offrais le bonheur, et tu l'as dédaigné :
 Tu fus ingrat, mon coeur en a saigné,
 Mais pourquoi retracer à mon âme sensible . . . ?
 Je te vois, je te lis, et tout est pardonné !

Sajnos, nem e felirat maradt utolsó szava régi barátjához, mert átdolgozott *Mémoires*-jai későbbi időből valók !

237. l. 20. sor. A hármas, sőt négyes összeveszés és szakítás (Grimm-, d'Epainayné-, Diderot-, d'Houdetotné-affaire) történetének előadásánál E. Ritter mérsékelt és objektív álláspontjához csatlakozom (J. J. Rousseau et Mme Houdetot. *Annales*, t. II. p. 1—136.) Ducros nagyon is élesen Rousseau-ellenes (id. mű, p. 323—418.) és Faguet-nak kissé szintén elfogultnak látszó előadásával szemben.

239. l. 13. sor. Részletes ismertetését l. *Annales*, t. III. p. 256—267.

X. fejezet.

244. l. 18. sor. A Lekain híres párisi színész közreműködésével rendezett színielőadásról ezt írja 1755 április 2-án d'Argentalnak: „Szinte az egész genfi tanácsot megrikkattuk; . . . soha nem láttam több könnyet ontani, soha a kálvinisták nem voltak annyira ellágyulva“. A lyoni Tronchinnek pedig ugyanez idő tájban ezt írja: „Kálvin nem sejtette, hogy egykor katolikusok fogják Genf területén a hugenottákat megrikatni“. G. Vallette, id. mű, p. 103.

250. l. 4. sor. Őszintén sajnálhatjuk, hogy Jánosi Béla alapos forrástanulmányok után kidolgozott, nagy gonddal és finom izléssel megírt „Az aesthetika története“ c. művének *Rousseauról* szóló fejezetében (II. kötet 460—474. l.) s közelebbről a *Színházakról írt levél* ismertetésében nem vette számba a levél e befejező sorait, hol Rousseau a népies játékok, szórakozások, mulatságok fenntartása, továbbfejlesztése

mellett emel szót; hogy az egész levélben csak elfogultságot, elítélni valót talál; hogy nem vette észre Rousseau egyes művészi alkotásainak: dalainak, zeneműveinek a nép érzés- és gondolatvilágához való csatlakozását, általában azt az alapgondolatát, törekvését, hogy az igazi művészetnek a nép szívéből, lelkéből kell kisarjadzania, ahhoz visszatérnie, hogy a művészet megifjító forrása a természethez, az egyszerű, természetes viszonyok közt folyó népelethez, a nép érzés- és gondolatvilágához való visszatérésben rejlik; hasonlóképen nem látja főműveiben kultura- és művészetellenes álláspontjának enyhítését, a természettel, a természetes élettel minél közelebbi kontaktusban maradó kultúrával és művészettel való kibékülését.

253. l. 20. sor. G. Vallette, id. mű, p. 123—134.; L. Geiger, J. J. Rousseau, sein Leben und seine Werke. 1907. p. 50, 58.; B. Bouvier, id. mű, p. 219—222.; L. Thomas, Genève, Rousseau et Voltaire (1902), p. 24., 29.

255. l. 18. sor. L. Crouslé, id. mű, t. I. p. 311., 315., 318.

257. l. 31—33. sor. Deleyre-ről, az ő Rousseau iránti odaadó szeretetéről vonzó képet rajzol Sainte-Beuve. Lásd: M. G. Streckeisen-Moultou, J. J. Rousseau, ses Amis et ses Ennemis (Paris, 1865.) t. I. Introduction, p. XLV—VI.

273. l. 10. sor. Rác Lajos, Gróf Teleki József és Rousseau (Budapesti Szemle, 1912, szept. füzet); Bogárdi Gedeon, Régi Módi Kalendárium etc. p. 47—52.; Egyet. Philol. Közlöny, 1923. évf. 120—121. l.

274. l. 11. sor. E. Faguet, Vie de Rousseau, p. 286—289.; Sainte-Beuve, Causerie de lundi, t. II. p. 63—84.

276. l. 12. sor. Alb. Schinz, Jean-Jacques Rousseau et le libraire-imprimeur Marc-Michel Rey (Annales, t. X. p. 33, 35—39.).

277. l. 30. sor. A *Contrat Social* még áprilisban kikerült a sajtó alól, de Franciaországba szállítása körül, mint látjuk, nehézségek merültek fel, úgyhogy a közönség csak későbbben, az *Emil* megjelenése után juthatott hozzá.

280. l. 13. sor. E jelmondat (életét az igazság szolgálatába állítani) Juvenalis mondása. (Sat. IV. 91.) 1758 márc. 20-án d'Alemberthez intézett híres levelének (Lettre sur le spectacle) egyik jegyzetében találjuk először e jelmondatot

(Vitam impendere vero — ezt választottam jelmondatul s ehhez méltónak érzem magam). 1762-től fogva igen sokszor levelei élére illeszti; 1762 júl. 21-én Luxemburg tábornagynéhez intézett levele végén már úgy szól róla, mint ismeretes dologról, ezt óhajtja arcképe alá neve helyett tétetni s ezt vésette pecsétnyomójára is.

282. l. 12. sor. *Beaudouin*, Rousseau egyik múlt századvégi életírója, Rousseaunak ezt a hitét — hogy a poroszlók őt udvariasan köszöntötték s engedték tovahaladni, — már teljes bizonyosság gyanánt adja elő. (La vie et les oeuvres de J. J. Rousseau. 1891. t. I. p. 514.) Egy másik életírója, *F. Maury* előadásából úgy tűnik ki, hogy a poroszlók szándékosan engedték Rousseaut tovafutni; „az ítéletet, úgymond, csak akkor hajtották végre, mikor minden előintézkedést megtettek arra nézve, hogy az elítélt áldozatul ne essék“. (Petit de Juleville, Histoire de la Langue et de la Littérature française; t. VI. p. 293.) Ez tévedés. Malesherbes, bármily jóakarattal viseltetett is Rousseau iránt, az igazságszolgáltatás rendes menetét nem volt képes feltartóztatni, a parlamentnél minden protekció megszűnt; Conti és Luxemburg herceg is csak annyit tehetett érdekében, hogy menekülését elősegítse. Téves állítás, hogy a poroszlók azért mentek oly későn, hogy időt engedjenek Rousseaunak a menekülésre. Az ítéletet csak dél-előtt 10 órakor hirdették ki s csak azután adták ki a poroszlóknak a rendeletet; ámde ezek írott rendelet nélkül nem kelhettek útra, ezt előbb ki kellett állítani. Így természetes, hogy dél elmúlt, mire útra keltek s nem lehet azon csodálkozni, hogy csak 4 óra felé értek Montmorency közelébe. A *G. Lanson* kutatásai folytán feltárt adatokból látjuk (Annales, t. I. p. 67—136.), hogy mind az államügyész, mind a parlament nagyon komolyan vette a dolgot. De la Barre lovagnak pár év múlva bekövetkezett elítéltetése és kivégeztetése mutatja, hogy a parlament vallási kérdésekben nem ismerte a tréfát.

TARTALOM.

Előszó	Lap 5
------------------	----------

ELSŐ SZAKASZ :

GYERMEK- ÉS IFJÚKOR

(1712—1742).

I. FEJEZET.

G y e r m e k k o r a .

Genf a XVIII. század elején : politikai, erkölcsi, vallásos és tudományos légköre. Rousseau származása, ősei apai és anyai ágról, azok társadalmi viszonyai, atyja, anyja egyénisége, jelleme, szelleme. Első gyermekévek : az anyai szeretet és rendszeres nevelés hiánya, az érzékenység és képzelet rendellenes kifejlődése, a függetlenség szeretete. Olvasmányai, regények, Plutarchos	11
---	----

II. FEJEZET.

Tanúlói és tanoncévek.

Bossey, a falusi élet gyöngyörei, a természet iránti érzék fölébredése ; tanulmányai, első barátsága, a szenvedett jogtalanság fellázítja. Nagybátyjánál Genfben, tétlenség, első szerelmei, a műhelyben, mestere durvasága, az új élet hátrányos befolyása ; kamaszévek, olvasmányai, szökése. . .	31
---	----

III. FEJEZET.

Lap

Warensnénál és Torinoban.

Szives fogadtatása Warensnénál, ennek jelleme, viszonyai; első benyomások a torinoi misszióházban, áttérése; inas, titkár, a szalag historiája, tanító-mesterei; visszatérése Annecybe 46

IV. FEJEZET.

Kalandos évek, a Charmettes-ben.

Annecyben; pályaválasztási kísérletek, zenei tanulmányai, mesterei; zenetanító; utazásai és kalandozásai; benső viszonya Warensnéval; a Charmettesben; tanulmányok, vallásos gerjedelmek, betegeskedések, utazás Montpellier-be, tudományos elmélyedés, első költői kísérletei; nevelősködése Lyonban, a hangjegyek újfajta jelzése 65

MÁSODIK SZAKASZ:

A FORRONGÁS ÉS KIALAKULÁS KORA

(1742—1756).

V. FEJEZET.

Első párizsi évek, Velence.

Zenei fölfedezése az Akadémia előtt; irodalmi és társadalmi összeköttetések, zenei és színműírói kísérletek. Követségi titkár Velencében; itteni munkássága, szórakozásai, benyomásai, a szenvedett igazságtalanság érzése. Visszatér Párizsba 107

VI. FEJEZET.

Irodalmi tanoncévek.

Ismeretsége írókai és filozófusokkal; viszonya Levasseur Terézszel, gyermekeit a lelencházba adja; a Hadi foglyok, A szerelmes költők, A vakmerő fogadalom, Sylvia sétatútja; első érintkezése Voltaire-rel;

D'Epinayné, Condillac, Diderot, D'Alembert ; zenei cikkek az Encyklopaedia számára	Lap 121
--	------------

VII. FEJEZET.

Eszméinek kialakulása.

Az I. Értekezés keletkezése, nagy sikere ; életmódjának reformja, hangjegymásolóvá lesz ; cáfoló iratok, válaszai ezekre ; a vallásos és erkölcsi ember fokozatos felszabadulása ; A falusi jós, Narcisse, támadása a francia zene ellen	143
--	-----

VIII. FEJEZET.

A szülőföld varázsa.

II. Értekezése az Egyenlőtlenség okairól ; a mű fogadtatása. Dedicatioja a genfi köztársasághoz ; genfi útazása, visszatérése a ref. egyházba ; új ösmeret-ségek, kirándulások. Visszatérés Párizsba, Bonnet bírálata, Voltaire levele. A Politikai gazdaságtan ; kiköltözése a Remetelakba	174
---	-----

HARMADIK SZAKASZ :

A NAGY ALKOTÁSOK KORA

(1756—1762).

IX. FEJEZET.

A Remetelakban.

Irodalmi munkái ; Saint-Pierre abbé iratainak átdolgozása ; levele Voltaire-hez a Gondviselésről, optimizmusa ; d'Houdetot grófné, rajongó szerelme iránta ; az <i>Uj Heloise</i> első vázlata ; szakítása Grimm-mel, d'Epinaynéval és Diderot-val ; levelek az erényről és a boldogságról ; menekülése a Remetelakból	207
--	-----

X. FEJEZET.

Lap

Montmorencyban.

Nyugalmas, munkás évek; levele d'Alemberthez a Színházakról, annak fogadtatása. Életmódja, hangulatai, új ismerősei; Luxembourg marsal és felesége, Boufflers grófné és Conti herceg. Irodalmi munkássága: az *Uj Heloise*, az *Emil* és a *Társadalmi Szerződés* kidolgozása; ezek megjelenése. Malesherbes jóindulatú közreműködése, levelei hozzá. Az *Emil* elítéltetése Párizsban, menekülése Montmorencyból 242

Sajtóhiba-igazítások.

A 7. lapon az utolsó sorban *vezetőjének* helyett *vezetőinek*.

A 186. lapon alulról a 4. sorban *Chappius* h. *Chappuis* olvasandó

